

TARTALOM

Horváth Zita: A parasztfelkelés hatása a paraszti társadalomra – historiográfiai megközelítésben	3
Kalmár János: A vasvári béke (1664)	21
Gebei Sándor: Oroszország az első világháború felé	33
Németh István: Újabb hangsúlyok az első világháborús felelősségben	47
Martin Furmanik: Pro-Hungarian manifestation in Spiš (Szepes) region in the first months of the Czechoslovak Republic	65
Tóth Péter András: Fraknói Vilmos és a háborús felelősség kérdése	81
Kertész István: Újabb eredmények az ókori olympiai játékok történetének kutatásában	89
Makai János: Vsevolod Vlagyimir-Szuzdali fejedelem az orosz és a szovjet történetírásban.	99
Bessenyei József: Egy király mohács után	115
Bakonyi Zsuzsanna: Érdekszövetség alispán és város között. Galántai Esterházy Ferenc levelei Nagyszombat városának (1578–1599)	121
Misóczki Lajos: A fürdők világa és szerepük az észak-magyarországi vendégforgalomban a 18. századtól a 19. század elejéig.	135
Pap László: Búrmagyarok, avagy magyarok az angol–búr háborúban.	145
Vizi Sándor – Kozári József: Kurszk: a történelem „legnagyobb páncélos ütközete”	167
Kiss László: Szlovák történelemtankönyvek – magyar diákoknak.	193

ACTA ACADEMIAE AGRISIENSIS

NOVA SERIES TOM. XLII.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT
ISTVÁN NÉMETH

EGER, 2014

**ACTA
ACADEMIAE AGRISIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XLII.

SECTIO HISTORIAE

HÁBORÚ ÉS BÉKÉK

**A Magyar Tudomány Ünnepe 2014 rendezvényeken elhangzott
előadásokhoz kapcsolódó tanulmányok**

REDIGIT

ISTVÁN NÉMETH

EGER, 2014

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY
FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

ÚJ SOROZAT XLII. KÖTET

**TANULMÁNYOK
A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY
KÖRÉBŐL**

SZERKESZTI
NÉMETH ISTVÁN

EGER, 2014

**ACTA
ACADEMIAE AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XLII.

SECTIO HISTORIAE

HÁBORÚ ÉS BÉKÉK

**A Magyar Tudomány Ünnepe 2014 rendezvényeken elhangzott
előadásokhoz kapcsolódó tanulmányok**

REDIGIT

ISTVÁN NÉMETH

EGER, 2014

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor
az MTA doktora,
egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Dr. habil. Pap József, PhD
főiskolai tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjes

Lektorálta:

A szerkesztőbizottság

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád

Megjelent: 2014. december

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

Horváth Zita

A PARASZTFELKELÉS HATÁSA A PARASZTI TÁRSADALOMRA – HISTORIOGRÁFIAI MEGKÖZELÍTÉSBEN

A jobbágyság történetében, az úrbérrendezés és az 1848. évi jobbágyszabadítás mellett a Dózsa György vezetésével lezajlott parasztfelkelést szoktuk meghatározó jelentőségűnek tekinteni. Kétségtelen, hogy az 1514. évi parasztfelkeléshez mérhető paraszti megmozdulásra a magyar történelemben nem került sor.

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy a parasztfelkelésnek milyen rövid és hosszú távú hatása volt a paraszti társadalomra. Röviden írok arról, hogy a parasztfelkelést megelőzően milyen helyzetben volt a parasztság, magáról a felkelésről részletesen nem szólok, csak arról, mi lehetett az oka, s mi következett utána a történétírók véleménye alapján.

Jobbágysors 1514 előtt

A jobbágyság sorsának romlása már Mátyás uralma alatt elkezdődött, annak ellenére, hogy az utókor a parasztok védelmezőjének tekinti. Az 1 forintos rendkívüli hadiadó, a subsidium ötszörösét jelentette a korábbinak, és az uralkodó gyakran élt a beszedésével. A háborús pusztítások (török betörés, a husziták jelenléte a Felvidéken) szintén sújtották a jobbágyságot. A megemelt adóterhek és a háborús pusztítások Zsigmond korának 400 ezernyi jobbágyportáját 1490-re harmadával csökkentették. A jobbágyok szabad költözési jogát 1458–1490 között többször felfüggesztették. Mátyás korában azonban a robotnak minimális szerepe volt. „A jobbágyok szolgáltatásait a szokásjog szabályozta. Védelmükről a földesúr gondoskodott, és ő is szolgáltatott peres ügyekben igazságot az úriszéken. Földjét szabadon használhatták, és azt a jobbágy leszármazottai szabadon

örökölhették [...] ha a jobbágy a földbért kifizette és adósságait megadta, akkor szabadon elköltözhetett [...] a központi hatalomnak csak minimális beleszólása volt a jobbágy-földesúri viszonyba, amit az évszázados – vidékenként és falvanként eltérő – szokásjog alakított ki [...] A Mátyás-kori jobbágyság nagy részének helyzete romlott az előző évekhez képest.”¹ 1467-ben a korábbi portális jobbágyadó (lucrum camerae) helyett Mátyás bevezette a királyi kincstár adóját (tributum fisci regii), közkeletű nevén a füstpénzt, amit már minden jobbágy családnak adni kellett. A gazdag, főként mezővárosi paraszt-polgárok nyilván teljesíteni tudták ezt, de a szegényebbek biztosan nem, számukra a megélhetés is kérdésessé vált. A pusztásodáshoz az is hozzájárult, hogy a megnövekedett adók elől menekültek a fizetni képtelenek. Mátyás halálát követően tovább romlott a jobbágyság helyzete – nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy utólag Mátyás uralkodására aranykorként tekintettek vissza –, ezúttal azonban nem a király növelte az állami adót, hanem a kis- és középbirtokos nemesség kezdte csorbítani a jobbágyok jogait s emelte adóit. Ebben azok a nemesek voltak érdekeltek, akiknek nem volt mezővárosuk, és érzékenyen érintette őket a parasztság – a remélt jobb életkörülmények miatti – mezővárosokba költözése. Ezért el akarták érni, hogy megszűnjön a különbség a mezővárosi és falusi társadalom terhei között, s a jobbágnak ne legyen érdeke a városba költözni. Elérték, hogy II. Ulászló (1490–1516) uralkodásának kezdetén az 1492. évi országgyűlés törvényt alkotott a termény-kilenced országosan kötelező visszaállításáról (1492. 47–49. tc.), majd ezt 1498-ban (41. tc.) és 1500-ban is (27. tc.) megújították. A törvények külön hangsúlyozták, hogy ez a városokra is vonatkozik (természetesen a szabad királyi városok kivételével). Az 1498. évi 35. tc. pedig a nemesek számára kimondta a teljes vámentességet azon áruk után, amelyeket saját szükségletre szállítanak. A földesurak árukereskedelembel való bekapcsolódását jelzi a törvény, így akartak előnyt szerezni a mezővárosi polgárokkal (parasztokkal) szemben. Még súlyosabban érintette a jobbágyokat a szabad költözési jog megszüntetésére, korlátozására irányuló szándék. Mátyás még az 1486. 39. tc.-ben elrendelte, hogy azokat a földesurakat, akik nem engedik el költözni akaró jobbágyait, 6 márkára (1 márka = 4 forint) kell büntetni. Az 1492. 93. tc. ugyanezért már csak 3 márka büntetést helyezett kilátásba. Szintén az 1492. évi országgyűlésen (93. és 94. tc.) a költözni szándékozó jobbágyok panaszeit a megyei bíróságok elé utalták, majd három évvel később, az 1495. évi országgyűlésen szigorúbb feltételekhez kötötték a jobbágyok költözését (18. és 22. tc.). 1504-ben pedig arról alkottak törvényt (16. tc.), „hogy ezentúl jövőre senkinek sem szabad másnak a jobbágyát szabadságotolni, hanem annak a vármegegyének a szolgabírája útján, ahol az a jobbágy lakik.” (1.§) „És ha e törvény- és

¹ E. Kovács Péter: Mátyás, a reneszánsz király. Budapest, Officina, 2008. 86.

igazságszolgáltatás következtében az illető paraszt vagy jobbágy magát a reáfogott kihágás vagy tartozás vádjá alól tisztázhatja vagy kimentheti, akkor őt a mondott szolgabíró jelenlétében arra a helyre a hová az inkább akarja, szabadon el kell bocsátani.” (3.§)² Ugyanakkor a jobbágyok erőszakos elköltöztetése miatti büntetést 25 márkára emelték 1504-ben, a 18. tc. viszont megtiltotta a jobbágyoknak a madarászást és a vadászást.

„Nagybirtokos és köznemes érdeke találkozik egyrészt a szabad költözés megnehezítésében, másrészt a terhek súlyosításában [...] A költözést még nem tiltják el nyilvánosan, de mind több formalitás betöltésétől teszik függővé és mind nagyobb befolyást engednek reá a vármegyének, azaz a nemesek összességének.”³ Tehát nem szüntették meg teljesen a szabad költözést, de akadályokat gördítettek elé, hiszen a vármegye hatóságainak közbeiktatása a köznemesség érdekérvényesítésének erősödését mutatja. Már az 1486. 14. tc. is kimondta, hogy jobbágyokat (nemteleneket) nemessel szemben nem lehet tanúként elfogadni, az 1498. évi törvény 4. tc. 3. § pedig úgy rendelkezik, hogy paraszti származású ember nem lehet ítélmester.⁴ A terményjáradékra való visszatérés szándéka a pénzbeli adók helyett további süllyedést jelentett a jobbágyoknak, hiszen erősítette a földesúri köteleket és kevésbé tette érdekeltté a parasztot a többletermelésre és a piaci értékesítésre, ami ellene hatott a gazdasági fejlődésnek.

Egy osztrák utazó, aki a 16. század elején nálunk járt, nagyon tragikusnak írta le a magyar jobbágy helyzetét, és ha állításai túlzónak is tűnnek, mégis rávilágítanak a tendenciára: „mert ha bővelkednek terményben, az a nemesek zsákmányává válik. A nemesek elrabolják azt, amiből a parasztnak sok van, ez teszi a parasztot hanyaggá és lustává. Egyébként ez a föld, ha művelik, annyi termést ad, hogy két királyságnak is elég lenne, de a szegények minden tápláléka martalék és préda a nemesek számára, akik halálra kínozzák alattvalóikat, ha látják, hogy élelemben és más szükségeseiben bővelkednek.”⁵ A romló jobbágyi sors ellenére nyomorról azonban nem beszélhetünk, sőt az emelkedő terhek azt is mutatják, hogy nőtt a termelékenység, gazdagodás és így a jövedelemhez képest az adó. A robotterhek azonban érezhetően nőttek. Kulcsár a kapuvári uradalmat hozta fel példának, ahol a jobbágyok 1492-ben még nem tartoztak robottal földesuruknak, 1507-ben

² Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Budapest, 1899. (Internetes változat: www.1000ev.hu); Kubinyi András: A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. *Századok*, 1994. 128. évf. 2. sz. 296–319.

³ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. 1936. 584. (A vonatkozó részeket Szekfű Gyula írta, a továbbiakban Szekfű 1936.)

⁴ Barta Gábor – Fekete Nagy Pál: Parasztháború 1514-ben. Budapest, Gondolat, 1973. 54–59.

⁵ Idézi: Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. (Magyar História). Budapest, Gondolat, 1981. 123.

már bort fuvaroznak, 1518-ban kaszálást és hídjavítást is kellett végezniük, 1584-re már minden harmadik, nyáron minden második hetet robotban kellett tölteniük. A hajdúk százainak megélhetését sodorta veszélybe az országgyűlési döntés, amely a marhakereskedelemben korlátozta a kísérő fegyveres hajdúk számát. A zsoldot nem kapó és elbocsájtott végvári katonák szintén megélhetés híján és azt keresve kóboroltak, növelve az elégedetlenek számát. Az 1490-es évektől kezdve a földesúri béklyó alá kerülés miatt több székely felkelésre is sor került, de hasonló tendencia figyelhető meg a szerbek, a kárpátukránok, a románok esetében is, akik ortodoxok voltak, mégis a püspökök tizedfizetésre akarták kötelezni őket. 1496-ban, 1498-ban, 1503-ban és 1511-ben ők is fegyvert fogtak. Nagyszebenben 1513-ban plebejusfelkelés tört ki. És ha mindezen folyamatok és események nem is állnak közvetlen kapcsolatban a Dózsa-féle parasztháborúval, jelzik, hogy az elégedetlenség széles körű volt.

Összefoglalva a 15. század vége és a 16. század eleje jobbágyságának helyzetét, egyértelműen megállapítható, hogy a korábbi időszakokhoz képest romló tendenciát mutat. Az említett törvények jobbágy- és városellenesek voltak, amelyeket nem öncélból, pusztán a jobbágyok sanyargatására hoztak, hanem a köznemesség harcát jelezték a bárókkal szemben. A költözési jog megszigorítása a kis- és középbirtokosok érdekében állt, hiszen a nagybirtokosok kedvezőbb feltételek biztosításával el tudták csábítani a jobbágyokat, de módjuk volt az erőszakos elköltöztetésre is. Persze vannak példák arra is, hogy jobbágyok önként vállalták az örökös jobbágyságot, erre Mátyás korából is van példa, de 1514 után is. A 15. század közepétől egyre több mezővárosi paraszt kapcsolódott be a szarvasmarhakereskedelembé; sokuk esetében ez nemcsak vagyoni gyarapodást, hanem társadalmi felemelkedést is jelentett. A pusztásodás okai között szerepet játszott a mezővárosok népességének növekedése, a falvakból ugyanis a jobb élet reményében sokan költöztek be városokba. Ez csökkentette a falvakban adózók számát, ami a földesúri bevételek csökkenéséhez vezetett. Ebben a korban elterjedtebb volt a pénzjáradék, mint a természetbeni adó, ez többlettermelésre és piaci értékesítésre ösztönözte a parasztokat. Ezért a mezővárosi parasztpolgárság és a falusi gazdagparasztság profitált legtöbbször az árutermelés fejlődéséből, s a nemesség konkurenciája lettek, ezért alkalmazott velük szemben gazdaságon kívüli kényszert: korlátozni próbálta a szabad költözést, növelni akarta a terményjáradékot, vagyis letörni a konkurenciát. „Feltűnően nagy számban mutatható ki az uralkodó osztály tagjainak üzletelő tevékenysége a Jagelló-korban. Nyilván nem véletlen, hogy elsősorban az állat-, továbbá a bor- és gabonakereskedelemben találkozunk ezzel. Mindvégig megtaláljuk a városi polgárok üzletébe csendestársként belépő urat, de a saját nevében kereskedőt is. Az állatkivitel időnkénti eltiltása mögött – más okok mellett – biztosan kereshetjük a kiviteli monopóliumot szerző nagy-

urat is.”⁶ A nagybirtokosok mellett a köznemesség egy része is kereskedett. Az ő érdekükben született a nemesek vámmentességéről törvény. Már ebben a korban is találunk majorságokat (a földesúr saját kezelésű birtoka, más néven allódiium), de nem túl nagy számban, és a földeket inkább fizetett bérmunkásokkal, napszámokkal, mint jobbágyi robottal műveltették meg.

A parasztfelkelés kitörésének okai, közvetlen előzményei

A parasztháborúról viszonylag bőséges elbeszélő forrás áll rendelkezésünkre, egy részük kortársak tollából született, gyakorta nem sokkal az események után. Általában stílusában eltérő, de közel azonos módon mondják el a történetet, a különbségek bár érdekesekek, alapvetően nem változtatják meg az események menetét. Ennek oka egyebek mellett az, hogy egymás munkáiból merítettek. (Pl. Verancsics Szerémi művére támaszkodott.) Közülük a teljesség igénye nélkül megemlítendőek Tuberó Lajos,⁷ Brutus János Mihály,⁸ Istvánffy Miklós,⁹ Verancsics Antal¹⁰ és Szerémi György¹¹ leírásai.¹² Ugyanakkor alig rendelkezünk olyan forrásokkal – Dózsa ceglédi kiáltványa ezek közé tartozik –, amelyek a felkelőtől származnak, így a parasztháború okait főként a korabeli vagy közel egykorú elbeszélő forrásokból lehet csak rekonstruálni. 1979-ben jelent meg egy komoly munka a parasztháború forrásainak közzétételével.¹³

Tuberó a következőkben jelölte meg a felkelés okát: „Mi sem választja el egymástól az embereket inkább, mint a rendi különbség... Magyarországon a közrendű nép és a nemesség között ezért nemcsak viszály, de szörnyű háború támadt; Bakócz Tamás bíboros oktalanságának róják fel ezt, mondhatnám ravaszságának: hiszen ő is paraszti nemből származott; egyébként egy György nevű ember gonoszága okozta, akit Szittyának neveztek. [...] Mondhatatlan gyűlölség van

⁶ *Kubinyi* 299.

⁷ Tuberó Lajos (1455–1527): ragusai bencés szerzetes, humanista.

⁸ Brutus János Mihály velencei szerzetes, majd világi pap, később a reformáció híve lett. Báthori István hívására érkezett Magyarországra. Bonfini művét folytatta, 1581-ben bekövetkezett haláláig dolgozott az 1490–1552 közötti részen, de műve csonka maradt.

⁹ Történetíró, nádori helytartó (1538–1615). 34 kötetes művéből egyet szentelt a parasztháború történetének.

¹⁰ Történetíró, humanista író (1504–1573). 12 kötetes műve: A Magyarországon lett dolgok emlékezete, melyek az utóbbi Lajos király születése óta estek.

¹¹ Történetíró, II. Lajos alatt udvari káplán, majd Szapolyai János alatt is. Maga is jobbágyi származású.

¹² A magyar parasztháborúk 1437–1514. Összeállította *Geréb László*, a bevezetőt írta *Székely György*. Budapest, Hungária, 1950.

¹³ *Monumenta Rusticorum Hungariae anno 1514 rebellium*. (Közreadja *Érszegi Géza*, *Fekete-Nagy Antal*, *Kenéz Győző*, *Solymosi László*). Budapest, 1979.

ugyanis köznép és nemesség között: sok nemes megfélekedzik az emberségről és rabszolgaként bánik a paraszttal.”¹⁴ Tuberó, ellentétben Istvánffyval, közli Dózsa állítólagos ceglédi beszédét. (Brutus János Mihály is közli.) Brutus János Mihály, aki Tuberó művét használta, így ír: „Egyéb dolgokhoz sok főúr túrhetetlen nagy-ravágyása is járult, nagy városok és országok közös dögvésze: a szegényeknek magukban véve szerény javaira törtek, kifosztották, nagy adókkal sújtották őket, rendjük ellen való nagy gyűlölettel kényszerítették a parasztságot, hogy az ő fényes hadaikat, dús asztalukat, nemes paripáikat, számtalan szolgálkat táplálják, otthon és közügyekben jártukban is, ahol nem sok haszna volt az itthoni hadaknak. [...] az alsóbb néposztálybeli embereket a hatalmasabbak rabszolga gyanánt tartják, kiváltképpen a falvakon lakókat, [...] tetszés szerint rónak ki munkát s addig, ameddig jónak látják [...]” Brutus szerint a felkelők célja az volt, hogy „Magyarországból tüzzel-vassal ki kell irtani a nemességet [...] egységes, egyenlő rendet kell alkotni. El kell törölni a főpapok testületét, [...] csak egyet kell kinevezni, aki szent hatalommal az isteni dolgok élén álljon, a papi jövedelmeket pedig szét kell osztani azok közt, akik a háború folyamán a legvitézebbeknek, a legkitünőbbeknek mutatkoztak [...]”¹⁵ A parasztháború egyik legrészletesebb forrása Istvánffy Miklós leírása.¹⁶ Művében olvashatjuk, hogy gyermekkori emlékei maradtak a parasztháborúról, ugyanis találkozott egy öreg kováccsal, aki elmesélte neki, hogy ő is azok közé tartozott, akit arra kényszerítettek, hogy egyen Dózsa testéből. Részletesen mutatja be a felkelés előzményeit, a keresztes háború kihirdetését és Dózsa vezérré tételét, majd azt, hogy a török helyett a parasztok a nemesek ellen fordultak: „György azonban, akihez naponta érkeztek a parasztok tömegéből panaszok, az igazak mellett koholtak is – akár azért, mert a királyt tétlensége miatt megvetette s a nemességet gyűlölte, akár azért, mert lázadás felé hajlott, vagy más okokból megátalkodva, [...] engedélyt adott a parasztnak arra, hogy bűnös fegyvereiket a nemesség ellen fordítva, ellene, minthogy erre valamennyien készek is voltak, minden kegyetlenséggel és vadsággal dühöngjenek és tomboljanak. S ezek nem is vártak magukra sokáig. Buda és Pest külvárosaiban nagy és váratlan támadással rátörtek a nemesek házaira, kifosztották és felgyújtották azokat, s ha valaki közülük szembeszállt velük, válogatott kínzások között ölték meg. A király és a bíboros, midőn ezekről biztos hírek érkeztek, megijedtek [...] Parancsot adtak ki, amelyben megtiltották, hogy ezentúl bárki is felvegye a keresztet, Székely Györgyöt valamennyiükkel együtt, ha néhány napon belül

¹⁴ *Tuberó Lajos*: A maga koráról írott följegyzéseiből. In: A magyar parasztháborúk 1437–1514. Összeállította *Geréb László*, a bevezetőt írta *Székely György*. Budapest, Hungária, 1950. 108–119.

¹⁵ *Brutus János Mihály*: Magyar Historiájából. In: A magyar parasztháborúk 1437–1514. Összeállította *Geréb László*, a bevezetőt írta *Székely György*. Budapest, Hungária, 1950. 152–188.

¹⁶ *Istvánffy* 1962. (1590-ben kezdte írni művét)

észre nem térnek, átok alá vetették, s őket ellenségnek nyilvánították.” Csanád püspökét, Csáky Miklóst, néhány előkelő nemes, mint Dóczy Gergelyt, Ravazdi Pétert, Telegdi Istvánt, aki a királyi tanácsban Bakóczcal szemben a keresztes háború ellen szólalt fel, Dózsa megölette. Báthori István segítséget kért Szapolyai, vagy ahogy a források nevezik Szepesi Jánostól. Júliusban Temesvárott került sor az utolsó nagy összecsapásra. Dózsát Petrovics Péter taszította le lováról. „A többi parasztot az elkeseredett nemesek és a természetüknél fogva is szilaj katonák futás közben is vágták és kaszabolták. A mezőt nagy halomban borították el a holttestek, többjüket meg elnyelte az ott elfolyó Temes (Béga).”¹⁷

Szerémi György fiatalon élhette át a parasztháború borzalmait, művében megemlékezik róla.¹⁸ A történetet jóval rövidebben ugyan, de nagyjából úgy meséli el, mint Istvánffy, jóllehet utóbbinál hiányzik a momentum, miszerint Szapolyai hitegette volna Dózsát, hogy vele van. A kínzást is hasonlóan írja le.

Mi volt az oka az elementáris erejű lázadásnak a későbbi korok történetírói szerint? Hagyományosan a történetírás az egyre növekvő jobbágyterhekkel szokta magyarázni.¹⁹ A felkelés kitörésében kétségtelenül ez is szerepet játszott, de 1514 után jóval magasabb terhek sújtották a parasztokat, mégsem tört ki parasztfelkelés. Horváth Mihály liberális nemesi szemlélettel nyúlt a témához, nála egyértelmű a szimpátia az elnyomott jobbágyok iránt. Ő az eseményt egyértelműen korszakhatárnak tekintette, amelynek következménye, hogy a parasztság „századokig tartandó sanyarú szolgaságba vettetett”.²⁰ A parasztfelkelés leverését követő országgyűlésen a jobbágyság „megfosztatott minden státuspolgári jogtól, minden szabadságtól, urának tulajdonképpeni marhájává alacsonyítván s barmával együtt annak földjéhez bilincselte.”²¹

Tehát szerinte a jogfosztottság, a röghöz kötés maradandó károkat okozott nemcsak a jobbágyságnak, hanem az ország egészének. Fraknoi Vilmos²² véleménye nem tér el jelentősen Horváth Mihályétól. Márki Sándor két könyvet is szentelt a parasztháborúnak. Főként az ő műve örökítette tovább a humanista történetírás toposzait, Dózsa ceglédi beszéde, amiről tudjuk, hogy nem hangzott el

¹⁷ *Istvánffy* 51–69.

¹⁸ *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Budapest, Magyar Helikon, 1961. 62–71.

¹⁹ A 16. századi humanista történetírók mellett Fraknoi Vilmos, Acsády Ignác, Márki Sándor, később a marxista történetírók nagy része is ezen az állásponton volt.

²⁰ *Horváth Mihály*: Az 1541-i pórlázadás, annak okai s következményei. (Reprint), 1986. 12.

²¹ Uo. 34.

²² *Fraknoi Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora. In: A Magyar Nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1896. (VI. fejezet: A pórlázadás. Werbőczy Hármaskönyve. 399–412.)

és Horváth Mihály még nem írt róla, Márki után terjedt el a történetírásban és a köztudatban. Dózsát Kossuth Lajossal állítja párhuzamba. Márki Sándor szerint Mohács egyenes következménye volt a parasztfelkelésnek, a megtorlás Mohács felé indította az országot, ui. a parasztság nem volt érdekelt a honvédelemben. Márki idézi az országgyűlés törvénycikkeit, majd ezt írja: „... földesuraiknak kizárólagos és örökös szolgálói legyenek, [...] s ezzel a szerencsétlen XIV. paragrafussal kezdődik Magyarországon – a török hódítás kora. Végső elemzésben igazán ide jutnánk. A nemzet zömének a közügyek iránt való elfásulását oly gyorsan követte Nándorfehérvár eleste, a mohácsi csata, Budának török kézre jutása és minden, mi ezzel összefügg: az erkölcsi, szellemi és anyagi téren századokig tartó aléltás, – hogy a természetjoggal is ellenkező törvényzikk végzetes hatása iránt fájdalom, kétségünk nem lehet.”²³ „... ha 1547-ben és 1556-ban a törvényhozás visszaállította is (elvben) az 1514. előtti állapotokat, valósággal csak a XIX. század adta vissza a jobbágyunk emberi méltóságát.”²⁴ Hogy mennyire mérföldkőnek tartja 1514-et, az is mutatja, hogy könyvében a megtorló országgyűlést tárgyaló XXXII. fejezet a „Vae victis!” címet viseli.

(Ezt a véleményt többen is osztják, például Molnár Erik és Elekes Lajos is az 1945 utáni történetírásban.) Márki Sándor, aki 1913-ban írta meg nagymonográfiáját Dózsa Györgyről, egyértelműen a felkelőkkel szimpatizált, szerinte Dózsa György nem „közönséges néplázító” volt, „hanem egy társadalmi és politikai forradalom ösztönszerű vezére, aki a nemesség túlkapásaival szembe a nép kívánságait állította.” Márki a huszita tanoknak is hatást tulajdonított.²⁵ Acsády Ignác is összefüggést látott a független állam szétesése és a parasztháború között: „Mikor az állam a tömegeket rabszíjra fűzette, kiölte belőlük az anyaföldhöz való ragaszkodás [...] érzetét [...] nem a véletlen, hanem a dolgok természetes fejlődése okozta, hogy a munkásosztály rabláncra fűzését nyomon követte az önálló Magyarország összeomlása, mely nem is támadt fel mindaddig, míg 1848-ban azon eszméket törvénybe nem iktatta, melyeket a parasztság részben már 1514-ben küzdöttek.”²⁶

Mályusz Elemér szemben azzal a meggyökeresedett állásponttal, miszerint a felkelők nagyon szegény jobbágyok voltak, leírta, hogy a felkelők zömét az alföldi mezővárosok jómódú kereskedő parasztjai adták.²⁷ Szekfű Gyula is hasonló eredményre jutott.²⁸ Szabó István úgy látta, hogy az anyagi terhek mellett a

²³ Márki Sándor: Dózsa György. Budapest, 1913. 516.

²⁴ Márki 519.

²⁵ Uo. 191–192.

²⁶ Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1908. 206.

²⁷ Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágháború okai. *Társadalomtudomány*. 1926. 6. sz. 373–380.

²⁸ Szekfű 1936, 588.

társadalmi és lelki tényezők is szerepet játszottak: „A nemességgel szemben országszerte lángra lobbant gyűlöletnek és parttalan szenvedélynek a magyarázatát történetírásunk a parasztság súlyos terheiben és elnyomottságában találja s nem kétséges, hogy e terhek a XV. században egyre növekedő mértékben szakadtak rá a parasztságra. A nagy megterhelés és a vele együtt fokozódó elnyomás azonban egyedül még aligha lett volna elég a forradalomhoz. Az alsóbb társadalmi osztályok az életnek mindig több terhét viselték, az elégedetlenség a forradalmi hevületig mégis ritkán halmozódott fel. A magyar jobbágy 1514 után sokkal elnyomottabb és megterheltebb volt, mint előtte, jelentéktelen elszigetelt helyi zendüléseket meghaladó megmozdulások mégsem következtek be. [...] a tényleges állapotnál fontosabb a lelki állapot, vagyis nagyobb szerepe van annak a ténynek, hogy a paraszt a maga állapotát elviselhetőnek tartotta-e vagy sem, mintsem annak, hogy a valóságban jól vagy rosszul ment neki [...] A parasztek felkelései e következtetések szerint általános politikai válságok idejére estek s a parasztek a hatalom ellen keltek fel, mely korlátozta eddigi szabadságukat, az alattvalói viszony új fajtáját akarva meghonosítani [...] Az angol forradalom, Jacquerie és más előttünk járó parasztmozgalmak után, a magyar jobbágyra súlyosodó sok teher mellett, a közállapotoknak Mátyás uralmát követő nagy leromlásában, az általános politikai és társadalmi válságban, a mezővárosok és szabad parasztközösségek által megindított átalakulás növekvő, a jobbágy megkötése felé tartó visszahatásaiban a magyar parasztság forradalmi robbanása esedékes volt s e robbanásnak csak az alkalma született meg 1514-ben”²⁹ Szabó is úgy látta, hogy a felkelő sereg nagy többségét a szegény parasztság mellett a jobb módú mezővárosi polgárok adták, illetve külön tanulmányban írta meg a hajdúk 1514-es szerepvállalását.³⁰

Az 1945 utáni történetírásban, az 1948 után végrehajtott politikai fordulat változásokat hozott, hosszú ideig a marxista történetfilozófia szélsőséges változata terjedt el, ami a társadalmat egymással „antagonisztikus” ellentétben álló osztályokból képzelte felépülni. E szerint a köztük lévő feszültségek időnként felkelésekben, forradalmakban nyilvánulnak meg, amelynek során az elnyomott osztály lázad fel elnyomóival szemben. Ezért vélte úgy Molnár Erik, hogy Dózsáék a feudális osztályrendet akarták megszüntetni.³¹ Elekes Lajos is úgy tartotta, a felkelők a feudális rendet veszélyeztették.³² Székely György szerint a parasztek a nemzeti rendet akar-

²⁹ *Szabó István*: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1940. 29–31.

³⁰ *Szabó István*: A hajdúk 1514-ben. In: *Jobbágyok – parasztek. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 201–223.

³¹ *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádok-korától Mohácsig. Budapest, 1949. 354–367.

³² *Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964.

ták felszámolni. „A parasztháború bukása csak a pontot tette rá a költözésellenes földesúri törekvések folyamatára, az adott osztályviszonyok és a rendi hatalmi eltolódás utat nyitván a jogfosztásra, »inkább csak a megtorlás kifejezéséeként« vezetve be »a XV. századi szabadabb viszonyokkal szemben a jobbágyság örökös röghöz kötése« rendszerét. A törvényszerű, kelet-európai típusú változások a költözési jogban, a Dózsa-parasztháború előtt már kibontakozó gúzsba kötő rendszer ezen az egyébként igaz megállapításon túl azt is jelzi, hogy a megtorló jogalkotás inkább csak az alkalmon kapott, az ürügyet használta ki ennek a visszahúzó, a feudalizmust konzerváló folyamatnak teljes törvényesítésére. Dózsa tüzes trónján a szabad költözés utolsó maradványait is meg akarták semmisíteni.”³³

Valamennyien a második jobbágyság magyarországi kiépülésének rendszeréről írtak, amelynek kiindulópontja, kezdete a Dózsa-féle parasztfelkelés volt. Ennek legkarakteresebb kifejtését Pach Zsigmond Pál végezte el.³⁴ 1514 „egyszerre volt izzó lángú csúcspontja a magyar középkor antifeudális küzdelmeinek és tragikus következtetésű fordulópontja feudális társadalomfejlődésünknek.”³⁵ A Tripartitum pedig „lefejtette a második jobbágyság rendszerének századokra szóló jogi kereteit és alapjait.”³⁶ Varga János úgy vélte: „... 1514 ürügy és alkalom az örökös jobbágyrendszer jogi kodifikálásához.” „az 1514-i törvényhozás az örökös jobbágyság – úgymond – klasszikus formáját kodifikálta.”³⁷

A legnagyobb terjedelemben, valamennyi összegyűjtött és elemzett forrás birtokában a Barta Gábor és Fekete Nagy Antal által 1973-ban publikált monográfia foglalkozik a parasztháborúval.³⁸ „A parasztháború ideológiája, mint azt Szűcs Jenő³⁹ többször is említett új eredményei alapján tudjuk, tulajdonképpen három összetevőből született: a székely jogok elemei, a pápai bullában megadott kiváltságok és a ferences szerzetesrendben születő új eszmék ötvöződtek benne.”⁴⁰ Bartáék is osztják Szűcs Jenő azon nézetét, hogy nem elsősorban az elnyomott,

³³ Székely György: Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon – kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben. *Agrártörténeti Szemle*, 1972. 261–278. (itt 276.)

³⁴ Pach Zsigmond Pál: Dózsa György emléke. Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”. Budapest, 1977. 285–323.

³⁵ Uo. 317.

³⁶ Uo. 305.

³⁷ Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 184.

³⁸ Barta–Fekete 280.

³⁹ Szűcs Jenő: A ferences observancia és az 1514. évi parasztháború. *Levéltári Közlemények*, 1972. 213–261; Uő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974. 601–667.

⁴⁰ Barta–Fekete 285.

hanem a gazdagodó parasztság mozgalma volt, nem véletlen, hogy a mezővárosi parasztság nagy számban vonult a keresztes zászló alá. Amint írják: „... a felkelés [...] azokat az előnyöket kívánta megvédeni, amelyeket az oppidumok nyújthattak az árutermelő parasztság, a jobbágyság vezető rétege számára.”⁴¹

A megtorló országgyűlés törvényeiről pedig így szólnak: „Az úr–paraszt viszonyban meghatározó szerepűnek szánt törvénycikkek – elsősorban a költözési jog elvétele –, mint láttuk, nem realizálódtak. [...] Azok az elvek, melyeket 1514 októberének végén lefektettek, számos viszontagság után csak a XVI. század végére kerültek át a gyakorlatba, s igazán vakmerőség volna akár azt állítani, hogy a törvénykönyvek nélkül nem érvényesülhettek volna, akár pedig, hogy egyedül a törvény betűjének erejével győzték le a társadalomban velük szemben megnyilvánuló ellenállást.”⁴²

És végül a jobbágyságra gyakorolt hatásról: „Arról tehát nem beszélhetünk, hogy jobbágyosztályunk 1514 után gyökeresen új gazdasági körülmények között találta volna magát; s azt még kevésbé állíthatjuk, hogy a felkeléssel kapcsolatos veszteségek tönkretették volna a módos gazdák rétegét. [...] A fejlődő alföldi mezővárosok pedig hamarosan kiheverték veszteségeiket [...] Ami tehát a kelet-európai út problémáját illeti, azt kell mondanunk: a parasztháború ösztönös, sikertelen kísérlet volt a retrográd tendencia visszaverésére; ezt követően pedig a nemesség hasonlóképpen sikertelen rohamot indított a feltörekvő jobbágyság társadalmi és gazdasági tönkretételére. E kettős kudarc csak két dologban hagyott maradandó nyomot maga után.” Ez pedig az 1514. évi törvények és Werbőczy Hármaskönyve – „az »örök és teljes szolgaság« baljós árnyával”.

„A magyar történelem sarokpontja nem a papíron maradó döntések megfogalmazásának pillanata, hanem azon időszak, amikor az uralkodó osztálynak a tényleges hatalmat kezében tartó vezető rétege döntött a majorsági gazdálkodás kiterjesztése mellett. Az árutermelés előnyeinek fölismerése vet tehát véget a főurak vonakodásának, ekkor kap szabad utat a nemesség jobbágyellenes támadása. S ebben a későbbi fölismerésben az 1514. évi döntéseknek nem volt szerepük.” „A megtorló törvények zárt jogi rendszerbe foglalták mindazt, amire a nemesi árutermelés diadalához ideológiailag szükség volt. [...] Előre teljes ideológiát adott egy később megvalósuló rendszernek, s így pusztán létével is hozzájárult annak megszületéséhez.”⁴³

Egy másik művében Barta Gábor elismerte ugyan, hogy a röghöz kötés rendszere nem tudott teljes mértékben megvalósulni, de ennek ellenére úgy látja: „Az

⁴¹ Uo. 288.

⁴² *Barta–Fekete* 288.

⁴³ Uo. 293.

uralkodó osztály felhasználta az alkalmat arra, hogy azokat a törekvéseket, amelyeket évtizedek óta szeretett volna elérni, most megvalósíthassa: s ez nem más, mint az örökös jobbágyság kimondása. Ez biztosította számukra a lehetőséget parasztjaik munkaerejének fokozottabb kizsákmányolására, s megteremtette az alapokat a későbbi majorsági gazdálkodás létrejöttéhez. Ez pedig – mint a fel-támasztott robotmunkán alapuló nemesi árutermelés – Magyarország Kelet-Európára jellemző ún. porosz-utas fejlődésének, a Nyugattól való elmaradásának egyik leglényegesebb mozzanata lett. Végző elemzésben az 1514-es törvények közvetlen csapása a mezővárosok ellen irányult [...] A röghöz kötés a jobbágy-osztály egésze számára elzárt minden felemelkedési lehetőséget, s az uralkodó osztály a legdurvább gazdaságon kívüli kényszer eszközeihez tért vissza.⁴⁴

Bácskai Vera a mezővárosokról írott könyvében azt írta, hogy a parasztháború központjai a mezővárosok voltak, tehát nem az adóktól sanyargatott szegény nép, hanem a gazdagodó, kereskedő parasztok lázadtak fel. Bácskai Vera hangsúlyozta, hogy a felkelőkben élt a keresztesek kiválasztottságának tudata, és ez igazolta a nemesség ellen vívott harc jogosságát. A nemesség azért élvezett adómentességet, mert a vérével adózott, azaz katonáskodott, tehát a hadjárat leállíttatása ősi kötelességük megtagadását jelentette, ez is oka lehetett a felkelésnek.⁴⁵ Székely György szintén úgy vélte, hogy az egyházi felhatalmazás jogszerű alapot adott a felkeléshez, hiszen a toborzás leállításával a nemesek a pápai bullával mentek szembe. Azt is írja, hogy a parasztok a nemesi rendet akarták felszámolni. A felkelés okai közé sorolja a hazafiságot is.⁴⁶ Molnár Erik a marxista történetírás szellemében azt írta, hogy Dózsák a feudális osztályrendet akarták megszüntetni.⁴⁷ Elekes Lajos hasonlóan vélekedett, aki szerint a felkelők a feudális rendet vesze-lyeztették.⁴⁸ Kulcsár Péter úgy látja, hogy a gazdagok elleni haragnak nem tárgyi, gazdasági alapja volt, hanem lelki. „Bizonyos jelek arra utalnak, hogy az 1510-es évek elején [...] a jobbágyság helyzetében valami kedvezőtlen, talán tragikus fordulat is történt [...] 1508-ban, majd rögtön utána 1510-ben ismét éhínség dühöngött, 1511-ben pedig pestisjárvány pusztított. Általános történelmi tapasztalat, hogy az efféle katasztrófák súlyos társadalmi következményekkel is járhatnak [...] A jobbágy előtt nemrég még az a lehetőség csillogott, hogy egy új uralkodó osztály tagja lehet. Most a korábbinál is súlyosabb szolgasors fenyegette. Nemcsak gazdasági lehetőségeit rántották el előle, hanem a társadalmi felemelkedés útját is eltorlaszolták [...] A remény és a váratlan reményvesztés ellentéte idézte

⁴⁴ *Barta Gábor*: 1514. 1972. 89.

⁴⁵ *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest, 1965.

⁴⁶ *Székely György*: A Dózsa parasztháború ideológiájához. *Századok* 94/1961. 473–506.

⁴⁷ *Molnár* 1949. 354–367.

⁴⁸ *Elekes* 1964.

elő azt a sokirányú kölcsönös gyűlöléssel terhes állapotot, mely a külső körülmények véletlen összjátéka következtében szükségszerűen jutott robbanásig [...] Mindez olyan általános elkeseredést váltott ki, ami az ideológia síkján könnyen került kapcsolatba azokkal az eretnek – részben még a huszitizmusból táplálkozó – tanokkal, melyek a kor erkölcsi válságának tükröződéseként az értelmiség szegényebb köreiben hódítottak. A falusi plébánosok, a római egyház vezetőinek erkölcstelenségén háborgó, kolostorokat elhagyó szerzetesek, külföldi tanulóyaikból visszatért, és a hazai viszonyok tarthatatlanságát felfedező deákok az ősegyház tiszta egyszerűségének, az emberek közötti krisztusi egyenlőségnek visszaállításától várták a lelkek megtisztulását. Irgalmatlanul ostromozták a fényűző, sokszor nyíltan vallástalan egyháznagyok életmódját, hirdették az evangéliumi szegénység és egyenlőség eszméjét [...] Arról is meg voltak győződve, hogy a török nem más, mint Isten büntetése, amit az ország vezetői idéztek bűneikkel a szegény község fejére [...] És most, miután a nemesség évszázadokon keresztül minden terhet a jobbágyok vállára rakott azon a címen, hogy ő a hazát vérével védelmezi, most – a keresztes hadjárattal – ezt a feladatot is jobbágyaira bizza [...] A jobbágyok, a zsellérek, a városi plebejusok, a legszegényebb nemesek, a hitükben megrendült, kolostorukat elhagyó szerzetesek, a falusi plébánosok, a munka nélkül maradt hajdúk és katonák, a deákok (nyilván a könnyű zsákmányra vágyó csavargók is) végelláthatatlan sorokban özönlöttek a keresztes zászló alá.⁴⁹

A rendszerváltás után önálló munka nem jelent meg 1514-ről, de a különböző Magyarország-történetek rövidebb-hosszabb fejezetett szenteltek a témának. Kubinyi András szerint nem lehet olyan mértékű földesúri elnyomásról beszélni, ami magától értetődően felkeléshez kellett, hogy vezessen. Ezt az is bizonyítja, hogy „a mezővárosi polgárság és a gazdag, árutermelő parasztréteg alkotta a parasztháború bázisát”⁵⁰ Kubinyi megkülönböztet egyedi és kollektív büntetést, ui. a felkelésben résztvevők többségét nem ítélték el úgy, mint Dózsa Györgyöt és a felkelés más vezetőit. Mind a király, mind a földesurak megkegyelmeztek a jobbágyoknak.

Az 1514. évi országgyűlés azonban kollektív megtorlást hozott. Jóllehet az első verziókhöz képest végül az enyhébb változatot fogadta el az országgyűlés. Súlyosbodtak a jobbágyok terhei, eltörölték a szabad költözési jogot. Kubinyi azonban nem ír arról, hogy kiépült volna az örökös jobbágyság rendszere, vagy arról, hogy ezután lényegesen rosszabb helyzetbe kerültek volna a jobbágyok. Kubinyi András összefüggésbe hozza a parasztfelkelést az árutermelés fejlődésével, a parasztháborúban meghatározó szerepe volt az árutermelésben meggazdagodott mezővárosi polgá-

⁴⁹ *Kulcsár* 125–127.

⁵⁰ *Kubinyi* 361. In: *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története*. Budapest, Osiris, 1998.

roknak és gazdag falusi parasztoknak. Tehát a már említett mezőváros- és parasztteljes törvényeknek szerepük lehetett a felkelés kirobbanásában. Az obszerváns ferencesek társadalombírálatára szintén az okok között van.⁵¹

Péter Katalin Szűcs Jenőre hivatkozva írta le, hogy a parasztháború feltehetően a szabadságért folyt, ami nem a földesúri terhek alóli szabadságot jelentette, hiszen erre számtalan példa volt, hanem a székely szabadságot. Dózsa maga is székely volt, és többen a felkelésben részt vevők közül. „Korábban a Dózsa-felkelés úgy szerepelt a magyar történetírásban, mint a végsőkig elnyomott, keserves sorsú parasztság kétségbeesett akciója. Szűcs véleménye szerint azt kell mondani, a parasztok elég széles, legfelső, gazdag vagy gazdagodó rétegének mozgalma volt a hatalomban való részesedésért.”⁵² A pápa a keresztes háború meghirdetésekor az egyház minden hívőjének megnyitotta a részvétel lehetőségét, és az ez által elnyerhető örök üdvösséget, a parasztoknak is.

Tringli István szerint a parasztháború a keresztes hadjárat egyenes folytatása volt. „A rendi világ lényege éppen abban állt, hogy a hatalmi és a gazdasági viszonyok határozták meg a rendek helyét a társadalomban, a gazdaság nem játszott kivételezett szerepet. A keresztesek azért fordultak a nemesek ellen, mert szerintük azok nem teljesítették ősi kötelességüket, a hadakozást. Innentől egyszerre működött az obszerváns ferencesek társadalomkritikája – amely szerint aki a keresztes had ellen van, azzal szembe kell szállni – és a fővezér székely szokásjogi elképzelése, [...] amely szerint az, aki nem vonul hadba, a közösség ellen vét és joggal vonja magára a közösség bosszúját. Az 1514-es parasztháborúnak ennek megfelelően nem voltak kiérlelt »társadalmi« követelései. Csak nagyon kevesen fogalmaztak meg maguknak homályos célokat: az ország minden lakosának királytól való függését, ily módon a nemesség eltörlését, egyetlen püspök legyen, az egyházi és nemesi birtokokat osszák szét a keresztesek között.”⁵³

A felkelés vezetőinek egy részét ismerjük, ez alapján megállapítható, hogy sok pap volt közöttük, mint például Mészáros Lőrinc ceglédi pap, Dózsa alvezére; Kecskés Tamás aszalói plébános; Turkevey Ambrus dévaványai pap stb. „... részt vállalásuk a mozgalomban a parasztság felső rétegének forradalmasodását jelentette.” A mozgalomban bizonyíthatóan a vezető szerepet a mezővárosi gazdagabb, vezető rétegei játszották. Az ismert kapitányok között nemeseket és végvári katonákat is találunk.⁵⁴

⁵¹ *Kubinyi* 307–309.

⁵² *Péter Katalin*: Reformáció: kényszer vagy választás? Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 45–59.

⁵³ *Tringli István*: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Budapest, Vince, 2003. 103.

⁵⁴ *Barta* 95–96.

Megtorlás – az 1514. évi országgyűlés és Werbőczy Tripartituma⁵⁵

A parasztfelkelés leverését követően az uralkodó október 18. és november 19. között Budára országgyűlést hívott össze. Ezen az országgyűlésen a meghozott 71 törvénycikk közül 58 a paraszttal és a parasztfelkeléssel foglalkozott.⁵⁶ Az országgyűlés kegyetlen megtorlást hozott. A jobbágyokat megfosztották szabad költözési joguktól, kimondták a „*mera et perpetua rusticitas*”-t. A terheket egységesítették, egy egésztelkes jobbágy évente egy forint censussal, kilenceddel, ajándékkal, évi 52 nap ígás vagy 104 nap kézi robottal, a zsellér egy forint censussal, heti egy nagy robottal tartozott. A törvény büntetést helyezett kilátásba, ha a nemes szökött jobbágyot fogadott be. A törvények nem tudtak teljesen átmenni a gyakorlatba, de a jobbágyokról való gondolkodás kétség kívül megváltozott.

„E törvényekben nem is a jobbágyszolgáltatások szabályozása a legsúlyosabb, hanem az, hogy minden jobbágyot ugyanazon lerázhatatlan igába fogtak, s így a középkor különböző szabadságait végre redukálták egyetlen, teljes szabadsághiányra.”⁵⁷

Werbőczy István, személynök és erdélyi vajdai ítélőmester, ugyanerre az országgyűlésre készítette el az ország szokásjogainak az összefoglalását, a Tripartitumot (Hármaskönyv). A mű eredetileg két részből állt volna, az 1514-es események miatt, utólag dolgozta bele a parasztokról szóló részt. „A politikai nemzetet összetartotta, ez a Hármaskönyv nagy érdeme, a népet kettészakította, ez nagy vétke, melyet Verbőczy akkor követett el, mikor munkáját az 1514. évi országgyűlésre benyújtva, az utolsó pillanatban beleillesztette ez országgyűlés jobbágyellenes határozatait. A Dózsák elleni véres bosszút ő örökítette meg századokra. [...] Így adott formát háromszáz évre a jobbágy szerencsétlenségének Verbőczy [...]”⁵⁸

Werbőczy István Hármaskönyve, amely 1848-ig a köznemesi ideológia dokumentuma volt, a jobbágyok jogfosztottságáról írt: „*Dominisque ipsorum terrestribus, mera et perpetua jam rusticitate subjecti sunt*”, azaz „Földesuraiknak a föltétlen és örökös jobbágyságába kerültek.”⁵⁹

A parasztháború után viszonylag gyorsan kiderült, hogy a megtorló országgyűlés végzései a gyakorlatban tarthatatlanok. Ennek egyik okát maga az 1514.

⁵⁵ Werbőczy István Hármaskönyve. (Az eredetinek 1517-es első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták: dr. Kolosvári Sándor és dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: dr. Márkus Dezső.) Budapest, Franklin-Társulat, 1897. III. rész. 403–420.

⁵⁶ Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Millenniumi emlékkiadás. Budapest, 1899. (www.1000ev.hu)

⁵⁷ *Szekfű* 588.

⁵⁸ Uo. 591.

⁵⁹ Werbőczy, III. rész, 2. cikk. 406.

évi országgyűlés mondta ki, miszerint „a parasztság, mely nélkül a nemesség nem sokat ér”. Ezt a földesurak egy része is belátta, és saját érdeke is azt kívánta, hogy védje a saját parasztjait, sok földesúr maga kért védelmet, illetve megbocsátást a felkelésben résztvevő jobbágyának. Az uralkodó(k) is belátták a jobbágyok sanyargatásának az egész társadalomra nézve tarthatatlan voltát, és törvényekben adták vissza ismét a szabad költözési jogot számukra. Többen összefüggést láttak 1514 és 1526 között, elsők között Márki Sándor, aki szerint a felkelés leverése és a véres megtorlás a mohácsi katasztrófa felé sodorta az országot: „... földesurainak kizárólagos és örökös szolgálói legyenek, [...] s ezzel a szerencsétlen XIV. paragrafussal kezdődik Magyarországon – a török hódítás kora. Végső elemzésben igazán ide jutnánk. A nemzet zömének a közügyek iránt való elfásulását oly gyorsan követte Nándorfehérvár eleste, a mohácsi csata, Budának török kézre jutása és minden, mi ezzel összefügg: az erkölcsi, szellemi és anyagi téren századokig tartó aléltság, – hogy a természetjoggal is ellenkező törvénycikk végzetes hatása iránt fájdalom, kétségünk nem lehet.” „... ha 1547-ben és 1556-ban a törvényhozás visszaállította is (elvben) az 1514. előtti állapotokat, valósággal csak a XIX. század adta vissza a jobbágyunk emberi méltóságát.”⁶⁰ Az 1514-es és 1526-os események között nem valószínű, hogy szoros összefüggés volt, hiszen a mezővárosok fejlődése nem tört meg az 1514. évi országgyűlés után sem. Végzései papíron maradtak, a katonailag amúgy is képzetlen parasztok nem tudtak volna a törökkel szemben helytállni. A Tripartitum negatív hatása abban áll, amit több száz évre bevészt az agyakba, a jobbágy nem része a nemzetnek, lenézett pária.

A magyar történetírás ekkortól kezdve beszél örökös jobbágyaságról, jellemzőjeként említve az emelkedő jobbágyterheket, a röghöz kötést, a majorságok kiterjedését, amelynek következménye a jobbágytelkek elvétele és az emelkedő robot lett. A nem sokkal később hozott törvények⁶¹ visszaállították ugyan a szabad költözési jogot, de a földesurak igyekeztek azt akadályozni. Kora újkori vármegyei szabályrendeletek (statutumok) többször voltak kénytelenek szabályozni a költözést, ami bizonyítja, hogy a törvények megnyugtatóan nem tudták a kérdést rendezni.

⁶⁰ Márki 516, 519.

⁶¹ 1547: „az egykor virágzó Magyarországnak semmi sem ártott inkább, mint a jobbágyok elnyomása, kiknek jajjai szüntelenül szállnak Istenhez.” Szabó 39. 1550-ben, 1556-ban ismét megengedték a szabad költözést. 1608-ban alkották meg az ablicenciáló (jobbágybúcsúztató) törvényt, amely a vármegye engedélyéhez kötötte a költözést.

Összefoglalás

A 19. századi történetírók, amint láttuk, úgy vélték, hogy a végletekig sajnárgatott jobbágyság felkelt urai ellen, de a felkelést leverték és a korábbi időszakokhoz mérten megnöttek a jobbágyterhek, kettészakadt a nemzet urakra és parasztoakra, az utóbbiból kiölve a nemzethez tartozás érzését, ami a mohácsi katasztrófába sodorta az országot. Szekfű Gyula hasonlóan vélekedett, azzal a különbséggel, hogy ő már tudta azt, amit a történetírás az 1970-es évektől, hogy a parasztháborúban meghatározóbb volt a gazdagodó parasztok szerepe. Az 1945 utáni történetírás mindezt az örökös jobbágyság rendszerének kiépülésével egészítette ki. Az örökös vagy második jobbágyság léte sokáig tartotta magát a történetírásban és ennek nyomán a tankönyvekben, néhol ma is olvashatni erről. (Ellenpéldának Péter Katalint említettem.) Ma már tudjuk: az örökös jobbágyság rendszere nem tudott teljesen kiépülni, jogilag nem is épülhetett, hiszen az azt kodifikáló 1514-es törvényeket feloldották, és egyébként is a jobbágyi kötelezettségeket sokkal inkább befolyásolták évtizedes vagy évszázados szokások, mint a tételes jog. Az 1514-ben megállapított jobbágyterhek nem mindenhol valósultak meg úgy, ahogy azt előírták, néhol több, néhol kevesebb terhei voltak a jobbágyoknak. A szabad költözési jog – bár próbálták megtiltani – az azt megengedő II. József jobbágyrendeletéig is érvényben volt, ahol tiltották, ott a jobbágyság szokásokkal védekezett ellene. Miért gyakorolt mégis maradandó hatást a jobbágyi társadalomra 1514, amely miatt mégis korszakhatárnak tarthatjuk? Véleményem szerint a kulcs Werbőczy Tripartitumában, annak évszázados hatásában van. Innen datálódik a parasztság lenézése, s alacsonyabb rendű polgárnak tartása. Az úrbérrendezés és II. József jobbágyrendelete enyhített a jobbágyság helyzetén, az igazi változást azonban az 1848. évi jobbágyfelszabadítás hozta meg. A lenézés, a pária sors, a gúny és vicc negatív szereplőjeként való megjelenítés továbbra is megmaradt.

Kalmár János

A VASVÁRI BÉKE (1664)

A vasvári béke megítélését illetően történetírásunk lényegében egyöntetű álláspontot vall. A szerzők nézete megegyezik annak Magyarországra nézve hátrányos következményeit illetően, amelyek alapján indokoltnak tekintik az azok nyomán kibontakozó, tragédiába torkolló rendi ellenzéki mozgalmat. Mindezekkel összefüggésben természetesen felvetették azt a kérdést is, hogy közvetlenül a Szentgottárdnál a török felett aratott katonai győzelem után vajon miért került sor egyáltalán a béke megkötésére. Az erre adott válaszok többnyire szintén egybehangzóak – legfeljebb némi hangsúlybeli eltérés fedezhető fel közöttük –, de mintha nem eléggé sokoldalúan, kellő árnyaltsággal mutatnák be azokat a körülményeket, amelyek e diplomáciai lépés kiváltói voltak. Márpedig ezek nélkül nem érthetőek és nem indokolhatóak a bécsi udvar indítékai. Ezért az alábbiakban, megragadva a kerek évforduló kínálta alkalmat, igyekszünk a háttérrel kissé részletesebben és sokoldalúbban bemutatni a szokásosnál, bízva abban, hogy így közelebb kerülhetünk az okok magyarázatához is. A béke megkötése körülményeinek és indokainak megértéséhez azonban feltétlenül szükséges legalább röviden áttekinteni a közvetlen előzményeket is.

II. Rákóczi György 1657. évi hadjáratának erdélyi következményei

II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a második északi háborúnak nevezett konfliktus (1655–1660) során a protestáns X. Károly Gusztáv svéd király és a brandenburgi választófejedelem szövetségeseiként a lengyel korona megszerzéséért

1657-ben hűbérura, a szultán hozzájárulása nélkül indított hadjárata¹ kiváltotta a több évtizeden át tartó válságból váratlanul kilábaló török Porta haragját. 1656 óta az akkor már hetvenes éveiben járó, albán származású Köprülü Mehmed töltötte be a nagyvezíri méltóságot, aki életkorát meghazudtoló energikussággal fogott hozzá a gazdasági visszasságok – mindenekelőtt a korrupciónak és a katonaság fizetlenségének –, valamint a hárem túlzott politikai befolyásának felszámolásához. Határozott intézkedései hosszú távon ugyan nem bizonyulnak majd kellő hatékonyságúnak az Oszmán Birodalom szerkezetéből és működésének sajátosságaiból fakadó problémái megoldásához, a következő mintegy három évtizedre szólóan azonban olyan mértékben mégis rendet teremtettek, hogy a törökök újra eséllyel gondolhattak külpolitikai helyzetük akár újabb hódítások útján történő megszilárdítására is.²

Ilyen előzményekre épülő politikai elképzelés alapján szabadította rá 1657-ben tatár segélyhadát Erdély renitens fejedelmére a nagyvezír, hogy aztán a következő évben maga is meginduljon ellene. A török sereg hamar elfoglalta a Fehér-Körös mentén elhelyezkedő Jenő várát, s a tatárok, Köprülü Mehmed utasítására feldúlták Gyulafehérvárt, majd Nagyenyedet, Tordát, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt, s részben még Bihar vármegyét is. Sőt a nagyvezír a lengyelországi hadjárat tartamára való távolléte idejére II. Rákóczi György által egyik erdélyi helytartójává kinevezett Barcsay Ákos személyében új fejedelmet is állított, akit előbb a Szörény vármegyében lévő, a Temes partján épült Lugos és Karánsebes várai és az azokhoz tartozó, hatalmas kiterjedésű birtokok átadására kényszerített, s csak ezt követően vonult ki Erdélyből.

A svédek által már előzőleg magára hagyott és Lengyelországban súlyos vereséget szenvedett II. Rákóczi György³ szorult helyzetében arra kényszerült, hogy az ellenfelét, János Kázmér lengyel uralkodót a Habsburg örökös tartományokat (mindenekelőtt Sziléziát) fenyegető svédekkel szemben haderővel támogató I. Lipót magyar királytól kérjen segítséget a török ellen. Cserébe felajánlotta, hogy a német-római birodalmi gyűlésre küldendő követi útján támogatni fogja Lipótnak a császári trón megszerzésére irányuló törekvését, s emellett megígérte a harminc éves háború (1618–1648) idején apja és III. Ferdinánd akkori magyar uralkodó által kötött linzi megállapodás (1645) értelmében neki juttatott Szabolcs és Szatmár vármegyék átadását. A király elfogadta e feltételeket, de csupán egy Rákóczi ellen irányuló újabb török támadás esetére ígért legfeljebb 5000–6000 főnyi katonai tá-

¹ Ennek eszmei hátterére ld. KÁRMÁN Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. Budapest: L'Harmattan, 372–381. Előzményeit és lefolyását részletesen bemutatja GEBEI Sándor: *II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657)*. Budapest: Heraldika 2004, 147–169.

² MATUZ József: *Az Oszmán Birodalom története*. (Ford.): Schweiger I. Budapest: Akadémiai 1990, 143–145.

³ Gebei, 179–194.

mogatást neki, mert nem akarta megszegni a legutóbb néhai apja, III. Ferdinánd által 1650-ben újabb 22 évre meghosszabbított, az oszmánokkal 1606-ban kötött Zsitva-torkolati, ill. az azt 1627-ben megerősítő szőnyi békét (hivatalosan: fegyverszünetet). Egyébként is a küszöbön álló császárválasztásra kellett a pénz, mert a választófejedelmek lekenyerezése nélkül nem sok esély volt e méltóság elnyerésére. I. Lipót aztán 1658 nyarán el is foglalhatta a Német-római Birodalom trónját.

II. Rákóczi György azonban a török katonai beavatkozás⁴ ellenére sem kívánt végleg lemondani fejedelmi méltóságáról, ehelyett az oszmánok által támogatott vetélytársa ellen fordult, 1659 késő őszen a Porta ismét fegyverrel lépett fel vele szemben. Ezúttal főként Szejdi Ahmed budai pasa seregét mozgósították ellene. A nyugati irányból támadó budai beglerbég 1660 tavaszán feldúlta a Rákóczihoz húzó magyarországi hajdúvárosokat, és megsarcolta Debrecent. Mindezek hatására a Bihar vármegyében található Szentjobb vára önként behódolt a töröknek. Szászfenesnél (Kolozs megye) pedig II. Rákóczi György serege kényszerült harcra a budai pasa katonái ellen, akikkel szemben alulmaradt; maga a fejedelem olyan súlyos sebet kapott, hogy két hétre rá Váradon behalt.⁵ Ezt az igen fontos, Erdély kapujának is mondott erősséget, amelyhez hatalmas birtokok is tartoztak, az őrsége bő két és fél hónappal később feladni kényszerült az óriási túlerőben lévő oszmán ostromlóknak, akik – jelentőségének megfelelően – egy újabb magyarországi vilajet székhelyévé tették ezt a várost. Váradal együtt a várbirtokokként hozzá tartozó több száz falu is oszmán kézre került. Ráadásul a törökök tudatták I. Lipóttal, hogy a szultán igényt tart a néhai II. Rákóczi György magyarországi birtokaira – azaz Felső-Magyarország egy részére, csaknem az egész Partiumra, Szabolcs és Szatmár vármegyékre, valamint Munkács és Ecsed várára –, bár biztosították arról, hogy érvényesnek tekintik a vele fennálló békét és nem fognak fegyvert ellene.⁶

Az oszmánok által végrehajtott erdélyi-partiumi várfoglalások a királyi fennhatóság alatt álló Magyarország északkeleti része számára is komoly katonai fenyegetést jelentettek, hiszen könnyen felszámolhatták az Erdély és Felső-Magyarország közti kapcsolatot. Veszélyzónába kerültek az utóbbi terület bányavárosai, valamint a tokaji borvidék, és kockázatosná vált a Lengyelországba irányuló kereskedelem.

⁴ Erre vonatkozóan ld. bővebben B. SZABÓ János: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja c. tanulmányát in: *Hadtörténelmi Közlemények* 114/2–3 ((2001), 231–275. és R. VÁRKONYI Ágnes: A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György fejedelem. In: *Történelmi Szemle* 27/1–2 (1984), 67–79.

⁵ A nagyvezír által katonai sikerei ellenére ismételt háttérbe szorított, majd kivégeztetett Szejdi Ahmedről bővebben SUDÁR Balázs: A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665). In: *Hadtörténelmi Közlemények* 124/3 (2011), 893–895.

⁶ Az erdélyi eseményekről részletesen szól az *Erdély története 1606-tól 1830-ig.* (Szerk.): MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán. Budapest: Akadémiai 1986 (Erdély története három kötetben II), 722–726.

Ezért ekkortól kezdve nemcsak a Rákóczi György megsegítését és azzal együtt a török elleni fellépést már régóta sürgető magyar méltóságviselők – mindenekelőtt Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Miklós horvátországi bán és Lippay György esztergomi érsek – tekintették halaszthatatlannak a törökkel való fegyveres szembefordulást, hanem immár a bécsi kormányzat is. A politikai körülmények is kedvezőnek tűntek a beavatkozáshoz. I. Lipótnak, császárrá választása óta lehetősége volt arra, hogy a fenyegető „pogány” terjeszkedés megállítása céljából segítséget igényeljen a birodalmi rendektől. 1660 tavaszán pedig a lengyel tengerparton fekvő Oliva városában békét kötött egymással Svédország és Lengyelország, aminek következtében felszabadult és az oszmánok ellen bevethetővé vált a János Kázmér megsegítésére korábban odaküldött Habsburg haderő.

Mindezek miatt a bécsi hadvezetés végre elszánta magát arra, hogy Raimondo Montecuccoli parancsnoksága alatt császári katonaságot küldjön Erdélybe a török megfékezésére. Egyúttal pedig arra is, hogy a tatár fogságból kiszabadult Kemény János, a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában részt vett erdélyi haderő volt parancsnoka kérésére – aki a székelyek segítségével sikeresen vette fel a harcot a török vazallus Barcsay Ákossal szemben, s 1661 januárjában maga ült a fejedelmi székbe – néhány erdélyi várba császári őrséget vezényeljen.⁷ Időközben azonban Kemény ellen Belgrádból Erdélybe indult Ali pasa, a távol levő nagyvezír helyett szerdárrá, azaz főparancsnokká kinevezett hadvezér, s útközben Marosvásárhelyen az erdélyi országgyűléssel fejedelemmé választatta az előzőleg szintén (csaknem négy éven át tartó) tatár fogságban sínylődő Apafi Mihályt, aki török segítséggel legyőzte a császáriak által időközben magára hagyott Kemény Jánost. Miután ugyanis I. Lipót, Apafi megválasztása alapján meggyőződött arról, hogy a Porta nem kívánja felszámolni Erdély belső önállóságát, s a töröktől ígéretet kapott arra, hogy a királyi ország részre nem tör be – nem kívánván élesebben konfrontálódni a szultánnal –, arra utasította Montecuccolit, hogy vonja vissza a seregét Kassára. Mindezek következtében egy időre megtorpant az oszmán hódítás.

Oszmán terjeszkedés Magyarországon 1663–64 folyamán

1661-ben meghalt az idős nagyvezír, s az utóda fia, a még csak a húszas éveit taposó, de igen művelt és ambiciózus Köprülü Fazil Ahmed lett, aki hamarosan nagyszabású terjeszkedési tervet dolgozott ki. Ennek célja – a 16. század első felének Szulejmán szultán személyéhez fűződő törekvései felelevenítéseként – Bécs

⁷ B. SZABÓ János: Montecuccoli 1661. évi hadjáratának okairól. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 124/3 (2011), 929–933. és CZIGÁNY István: A furcsa háborútól a nagy háborúig 1661–1664. A furcsa háború, 1661. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 127/4 (2014), 892–908.

elfoglalása volt. 1663 áprilisában indult el a mintegy 120 000 főnyi seregével Drinápolyból, s Belgrádon keresztül haladt Buda felé. Onnan Érsekújvár irányába fordult, s útközben Párkánynál (Esztergom vármegye) súlyos vereséget mért az öt feltartóztatni próbáló királyi hadra. A nagyvezír augusztus közepén ért Érsekújvár alá, melyet védői – a sokszoros túlerő miatti reménytelen helyzetükben – bő ötheti hősiesség helytállás után végül feladni kényszerültek. Mert a Montecuccoli parancsnoksága alatt álló 6000-7000 császári katona Magyaróvár körül táborozott, akiket Bécs fenyegetettsége miatt állomásoztattak ott. A vészhelyzetben az udvar a császárvárosból Linzbe menekült.

Érsekújvár elfoglalásával nemcsak e stratégiaileg igen fontos erősség, a bányavidéki katonai központ került török kézre, hanem a Magyarország északnyugati várrendszerének védelmére szánt fegyver- és lőporkészlet nagy része is. Minthogy ezt a nyáron megkezdett ostromot az oszmánok számára csak ősszel koronázta siker, a hamarosan várható lehülés miatt a továbbiakban már nem volt tanácsos újabb nagyszabású akcióba kezdeniük. Ezt követően a környékbeli várak közül ugyan hamarjában birtokba vették még Lévát és Nógrádot, de utána a nagyvezír – mint a hideg idő beállta előtt általában – téli szállásra vonta vissza seregét. Ám ezúttal, a szokásostól eltérően, nem valamely távoli balkáni állomáshelyre, hanem csak Belgrádig. Ebből már sejthető volt, hogy a következő év tavaszára újabb hadjáratot tervez, méghozzá egy meglehetősen közeli kiindulópontonról.

Természetesen az érintett kortársak is tisztában voltak ezzel. S azzal is, hogy a túlerővel szembeni védekezésre, netán ellentámadásra csak külső segítséggel, nemzetközi összefogással van esély. A magyar politikai vezetők megállapodása értelmében 1663 kora őszén, Érsekújvár ostroma idején Wesselényi Ferenc nádor követet küldött a nevükben a Regensburgban ülésező birodalmi gyűlésre, hogy katonai támogatást kérjen az oszmánok ellen.⁸ Már hosszú hónapokkal ezt megelőzően pedig a császár maga is igényelte a birodalmi rendek hozzájárulását a török elleni háborúhoz, amelyet – úgymond – közvetlenül ugyan a Habsburg koronaterületek védelméért, végső soron azonban a Német-római Birodalom biztonsága érdekében is visel. Az ezzel kapcsolatos viták a lényegében minden résztvevő által elismert akut fenyegetettség ellenére hosszán elhúzódtak. Az evangélikus rendek estében gyanakvásra adott okot, hogy az uralkodó részben esetleg a magyarországi és erdélyi protestantizmus letörésére használná fel a számára biztosított haderőt.⁹ 1663.

⁸ A nádor csak 1664. február közepén datált levélben kapott biztató választ. R. VÁRKONYI Ágnes: *Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum 2010, 224. (61. sz. jegyz.).

⁹ Anton SCHINDLING: *Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Frieden*. Mainz: Ph. v. Zabern 1991 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz./Abt. Universalgeschichte 143 – Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 11), 71.

május végére aztán török segély (*Türkenhilfe*) gyanánt mégis megszavaztak évi 50 „római hónapnak” megfelelő összegnyi havi zsoldot, amelyet végül nem pénzben, hanem 7000-8000 főnyi katona kiállításában és egy esztendőn át való ellátásuk biztosításaként kívántak leróni.¹⁰ (Más kérdés, hogy az e célra fordítandó összegnek csupán egy része érkezett meg.) Ezen felül az egyházfejedelmek a saját nevükben még mintegy 14 000 főből álló hadsereg kiállítását vállalták. Valamennyien ragaszkodtak viszont ahhoz, hogy a birodalmi segélyhadak önálló egységekként, saját parancsnok vezénylete alatt vegyenek részt a háborúban, aki nincs alárendelve a császári generálisnak, hanem csak a valamennyi parancsnok által együttesen alkotott haditanácsban tartozik együttműködni vele.¹¹

A birodalmi rendek körében a török veszély elhárítása érdekében tett erőfeszítések nem bizonyultak eredménytelennek, még ha átütő siker nem koronázta is azokat. A nádor Zrínyi Miklós horvát bánra ruházta a magyar katonaság feletti főparancsnoki jogkörét, s Zrínyit e beosztásában a király is megerősítette. A bán – igyekezvén kihasználni a téli szállásra visszavont oszmán haderő passzivitását – kidolgozta az 1664. év elején kezdődő támadás tervét a legnyugatibb, ám annál jobban megerősített török kézen lévő erőd, Kanizsa visszafoglalására, amely fontos támaszt jelenthetett a nagyvezír számára a Bécs ellen tervezett vonulása alkalmával. Zrínyi – az ostrom eredményességének előkészítéseként – magyar és horvát katonaságával, valamint a Wolfgang Julius von Hohenlohe altábornagy vezetésével a hozzá csatlakozott, a Birodalomból érkezett rajnai szövetségi haderővel együttműködve, néhány kisebb vár elfoglalása után, 1664. február 2-án felégette az eszéki Dráva-hidat, a megszállóknak a Délnyugat-Dunántúlra vezető utánpótlási útvonala e kulcsfontosságú elemét. Kanizsát tehát sikerült elszigetelni. Ezek után késő tavasszal, a szövetséges erők összehangolt együttműködésével megindított hadjárat alkalmával az oszmán erők megosztása céljából a magyar-török határszakasz három fontos pontján, Váradnál, Érsekújvárnál és Kanizsánál csaknem egyidejűleg indítottak offenzívát. Váradnál az ostromlók az oszmánok kelepcéjébe kerülve vesereséget szenvedtek. A Garam térségében a Louis de Souches császári tábornagy vezette haderőnek viszont sikerült elfoglalnia Nyitrát, majd Lévát és felégetnie a törökök fontos dunai átkelőjét, a párkányi fahidat.¹² A Zrínyi és Hohenlohe irányította, elhúzódozó kanizsai ostrom azonban eredménytelen maradt. Időközben ugyanis a nagyvezír elindult Belgrádból – szándéka szerint Pécs érintésével újra Bécs felé –, s a rövid idő alatt újjáépített eszéki hídon átkelve igyekezett nagy túlerőben lévő seregével az erősség felmentésére. Emiatt a keresztény erők Kanizsa ostromának

¹⁰ Uo., 79.

¹¹ Uo., 82.

¹² R. VÁRKONYI Ágnes: *Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról*. Budapest: Gondolat 1978, 212.

félbehagyására kényszerültek. Köprülő Ahmed közben elfoglalta a Zrínyi Miklós által Kanizsával szemben 1661 óta épített Új-Zrínyivárt, amelyet nem mentett fel az alatta táborozó Montecuccoli, mert csak az oszmán főserég feltartóztatására kapott felhatalmazást.¹³

Ezt követően a nagyvezír Kanizsára vonult a seregével, hogy aztán onnan a Rába déli partján nyugati irányban haladva, Sopron érintésével nyomuljon Bécs alá. Útközben azonban, 1664. augusztus 1-jén Szentgotthárd és Nagyfalva határában ütközetet provokált ki a Rába túlszárpartján álló, Montecuccoli irányította szövetséges haderővel, ahol az oszmán sereg folyón átkelt részét a császári sereg megtámadta és legyőzte, anélkül, hogy a számbeli fölényben lévő török fősereggel megütközött volna.¹⁴ Köprülő néhány napra rá Vasvárra vonult, ahol Simon Reniger császári követtel együtt megfogalmazta a békekötés szövegét, melyet Johann Ferdinand von Portia herceg császári főudvarmester, az uralkodó Titkos Tanácsának elnöke és a nagyvezír neve alatt augusztus 10-én véglegesítettek, de egyelőre titokban tartottak, míg aztán szeptember 27-én I. Lipót kiáltványban közzétette.

A vasvári béke és körülményei

A megállapodás alapjául továbbra is az 1606-ban kötött Zsitva-torkolati béke szolgált, amelyet az azóta kötött szerződésekkel együtt megerősítettek, továbbá néhány új ponttal kiegészítettek. Az utóbbiak leglényegesebbjei közé tartozott, hogy mindkét fél megtarthatta a kezén lévő területeket és várakat az azokhoz tartozó birtokokkal együtt: a törökök Érsekújvárt, a Partiumban Váradot, Lugost és Karánsebest, a király pedig Lévát és Nyitrát, aki Érsekújvár elvesztése miatti kárpótlásként új erődöt építtethetett a Komáromtól északra, a Vág és a Kis-Duna összefolyásánál fekvő Gúta közelében (ennek értelmében épül majd fel hamarosan a Vág mellé Lipótvár). Alsó-Magyarországon a Vág és a Nyitra folyók mentén jelölték ki a hódoltsági terület és a királyi országrész közötti határt. I. Lipót igényének megfelelően Székelyhíd (Bihar vármegye) erősségét le kell rombolni, viszont egyetlen erdélyi várban és városban sem maradhatott királyi helyőrség, de török sem, ami – a fejedelemválasztási jog változatlanul hagyásával együtt – azt jelezte, hogy mindkét fél továbbra is tiszteletben tartja Erdély önállóságának addigi formáját, az oszmán hűbéri fennhatóság érvényesíthetőségének lehetőségével. A felek természetesen kötelezték magukat arra, hogy nem támogatják egymás ellenségeit. A békét ezúttal is hűsz évre kötötték.¹⁵

¹³ PERJÉS Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest: Osiris² 2002 (Osiris monográfiák), 413.

¹⁴ Uo., 418.

¹⁵ A vasvári béke latin szövege kiadva Stephanus KATONA: *Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*, tom. XXXIII. Budae: Typ. Reg. Universitatis Pestanae 1804, 565–568., német nyelvű fordítás.

Kétségtelen, hogy Közép- és Nyugat-Európát, továbbá Magyarországot – különös tekintettel a szövetséges erők szentgotthárdi sikerére – váratlanul érte a békekötés; aligha véletlenül döbbsentek meg rajta a kortárs magyar politikusok, akiknek egy csoportja majd a hamarosan megszerveződő, Wesselényi nádor nevével fémjelzett ellenzéki mozgalom résztvevője lesz. Talán nem is annyira a megállapodás tartalmával voltak elégedetlenek, mint a tényével: a hadműveletek hirtelen félbeszakításával, amely miatt ellillantak a tervezett vállalkozáshoz fűzött reményeik. Mert így, az utóbbi évek oszmán hódításai következtében – amelyeket e dokumentum szentesített – immár a királyi ország részbe is maradandóan beékelődött a török fennhatóságú terület, s elzárta attól Erdélyt. Ettől kezdve oszmán portyák veszélyeztették a Vág mentét, a bányavárosokat, valamint a Hegyalját, és jócskán megnyúlt az a határszakasz, amelynek közelében a mindennaposá vált összetűzések miatt folytonossá lett a bizonytalanság.

A fentiek alapján nyilvánvalóan indokolt, hogy igyekezzünk magyarázatot keresni arra, hogy a császár-király seregének Szentgotthárdnál az oszmánok felett aratott katonai győzelme után, a várakozásokkal ellentétben miért kötött a bécsi udvar békét.

Ezt a kérdést történetírásunk persze feltette már,¹⁶ és meg is válaszolta. Eszerint a bécsi kormányzat el kívánt zárkózni attól, hogy Franciaország az oszmán ellenes európai koalíció tagja legyen, sőt az osztrák Habsburg-dinasztia érdeke azt kívánta, hogy éppen e nyugati országgal szemben építsenek ki hatékony hatalmat, s ennek részeként szereljék le a magyar főmértóságok önálló török ellenes politikáját.¹⁷ Franciaország ekkor már a török elleni koalíció tagjának számított ugyan (a Rajnai Szövetség tagjaként legalábbis közvetetten 1658 óta, s 1664 tavaszától kezdve már közvetlenül is, amikor annak keretében küldött segélyhadat a magyarországi hadszíntérre), ám ennek ellenére a fenti indoklás *általánosságban* kétségkívül helytállóan tűnik. Közelebről nézve azonban feltétlenül pontosításra, árnyalásra szorul. Hiszen ha a 17. század 60-as éveinek elején Bécsben mindenekelőtt az addig

vü szövegét ld. Georg WAGNER: *Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vásvár)*. Eisenstadt: R. Rötzer 1964 (Burgenländische Forschungen 48), 440–441., magyarul MAROSI Endre: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. Új folyam 18/1 (1971), 123–124., valamint ennek török interpretációjára ld. *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666*. (Ford.): Karácson I., II. köt. Budapest: Athenaeum 1908 (Török-magyar kori történelmi emlékek II/Írók), 107., 183.

¹⁶ *Magyarország története 1526–1686*. (Főszerk.): PACH Zsigmond Pál, (szerk.): R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest: Akadémiai 1985, 2. köt. (Magyarország története tíz kötetben 3/2), 1140.

¹⁷ Uo., 1140–1141. és R. VÁRKONYI Ágnes: Európai játéktér – magyar politika 1657–1664. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. (Szerk.): HAUSNER Gábor. Budapest: Argumentum 2005, 610.

oroszlánkörmeit még meg nem mutatott francia uralkodó ambícióitól tartva nem mertek belevágni egy komoly esélyekkel kecsegtető nagyobb szabású, nemzetközi közreműködéssel indítandó török ellenes katonai vállalkozásba, akkor vajon miért döntenek majd mégis emellett Bécs 1683. évi ostromát követően, vagyis olyan időszakban, amikor már jócskán rendelkeztek keserű tapasztalatokkal XIV. Lajosnak a Német-római Birodalmat és a Habsburg érdekszféra egészét szinte szüntelenül katonai és diplomáciai nyomás alatt tartó agresszív külpolitikájáról?¹⁸ A megfelelő válasz érdekében célszerűnek látszik röviden áttekinteni az akkori külpolitikai viszonyokat, különös tekintettel az osztrák Habsburg uralkodó és kormányzata helyzetére.

Történetírásunk az utóbbi időben méltán figyelt fel az 1663–1664 folyamán a magyarországi hadszíntérré önálló katonai kontingenst küldő Rajnai Szövetség jelentőségére,¹⁹ anélkül azonban, hogy e csoportosulásnak a birodalmi és a nemzetközi politikában betöltött szerepét alaposabban mérlegelte volna. Pedig a korszak diplomáciatörténetével foglalkozó külföldi történészek szinte egyöntetűen ebben látják I. Lipót mozgásterének egyik legfőbb korlátozóját. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) eredményeként meggyengült császári hatalomnak bele kellett törődnie abba, hogy a Német-római Birodalom fejedelmei jogot szereztek önálló diplomáciai lépések végrehajtására, és II. Ferdinánd császár restitúciós kísérletének (1629) kudarca után, az 1555. évi augsburgi vallásbéke szellemében újra helyreállhatott a felekezeti nyugalom. Olyan vívmányok voltak ezek, amelyek megőrzéséhez ragaszkodtak a birodalmi rendek. Az uralkodói hatalom korlátozott érvényesülése azonban külpolitikai tekintetben veszélyeket is hordozott: a nemzetközi szinten immár önállóan mozgó tartományok könnyen válhattak hatalmi játszmák eszközévé, egymással szembenálló koalíciók tagjává, amivel akár a Birodalom biztonságát is kockáztathatták, amit a császár már nemigen lehetett képes fenntartani. Ilyen okok miatt kötötték meg 1658-ban, eleinte három évre szólóan a Rajnai Szövetséget (*Rheinbund*) – amelyet 1661-ben megújítottak – Trier, Köln és Pfalz-Neuburg, Bajorország, Jülich, Kleve, Berg és Mainz részvételével, bár a szervet összetétele a továbbiakban némileg változott. Ez utóbbi érsek-fejedelme, a Schönborn családból származó János Fülöp, aki érsekké választását Jules Mazarin bíborosnak, a francia politika akkori irányítójának is köszönhetette – a császár befolyásának ellensúlyozására – a lotaringiai, tehát birodalmi hűbérterületekkel ren-

¹⁸ V. ö. Philippe Roy: *Louis XIV et le Second siège de Vienne (1683)*. Paris: H. Champion 1999 (Bibliothèque d'Histoire moderne et contemporaine 2) és Klaus MALETTKE: *Les relations entre la France et le Saint-Empire au XVIIe siècle*. Paris: H. Champion 2001 (Bibliothèque d'Histoire moderne et contemporaine 5), 275–427.

¹⁹ Ld. mindenekelőtt R. Várkonyi Ágnes fentiekben hivatkozott tanulmányait, amelyek között egyébként jelentős mértékű tartalmi átfedés van.

delkező Franciaországot is beléptette e csoportosulásba, amelynek tagja lett a svéd király is, Bréma és Verden hercegeként, azaz a harmincéves háborúban szerzett németországi területei alapján. E katonai tekintetben is jelentős hatalommal rendelkező országok befogadására azért került sor, mert az akkori konfliktusok által veszélyeztetett kis birodalmi fejedelemségek vészhelyzetben, a közös szervezethez való tartozásból fakadó érdekközösség alapján védelmet reméltek tőlük. A pillanatnyi fenyegetettséget az jelentette számukra, hogy a spanyolok és a franciák között Itália birodalmi hűbérterületein zajló háborúba I. Lipót birodalmi sereggel avatkozott be rokona, IV. Fülöp spanyol király oldalán, s ezzel német területeket tett ki ellenséges támadás veszélyének. Ezért sikerült megakadályoznia a mainzi választófejedelemnek a császári katonaság Spanyol-Németalföldre való eljuttatását, amely német területen jutott volna oda. Franciaország részvétele a Rajnai Szövetségben egyébként a konfliktust 1659-ben lezáró pireneusi béke tiszteletben tartatása érdekében is célszerűnek tűnhetett. Ilyen körülmények között e szervezet – csekély katonai ereje ellenére (kontingense 1663-ban összesen 14.000-15.000 főre rúgott) – mégis betölthette a birodalmi béke fenntartójának szerepét, hiszen egyszersmind a császári befolyást is képes volt korlátozni, mindenekelőtt Franciaország tagságának köszönhetően.

A Rajnai Szövetségnek állandó gyűlése volt Majna-Frankfurtban, amelyen János Fülöp választófejedelem elnökölt, miként ő állt a frankfurti birodalmi békeküldöttség élén (*Friedensdeputation*) is, aki e funkcióinak köszönhetően erős pozícióra tett szert a Birodalmon belül.²⁰ A mainzi érsekek, akik a birodalmi főkancellári címet is viselték, e hivatalukból adódóan jelentős szerepet játszottak a császárválasztáskor, hiszen ők hívták össze Frankfurtba a választási gyűlést, s ők koronázták meg az uralkodót. Az eredetileg egyházi pályára szánt 18 éves I. Lipótnak a birodalmi trónra kerülése pedig meglehetősen nagy mértékben múlt a pályáját császári generálisként kezdő János Fülöp diplomáciai tehetségén, hiszen nemcsak Mazarin bíboros és a svéd király próbálta megakadályozni, de még a Habsburg-pártiak egy része is szívesebben ruházta volna e méltóságot a tapasztalatlan fiatalember nagybátyjára, a spanyol-németalföldi helytartói múlttal – ennek megfelelően katonai tapasztalatokkal is – rendelkező Lipót Vilmos magdeburgi érsek-főhercegre, vagy éppen Ferdinánd főhercegre, a tiroli örgrófra. Velük szemben János Fülöp – mivel mindenekelőtt a Birodalom békéjét és hatalmi egyensúlyát kívánta fenntartani – I. Lipótot támogatta ugyan, viszont korlátozni igyekezett a császári befolyás érvényesülését. Márpedig ennek a veszélye kétségekívül fennállt, hiszen már előzőleg tervbe

²⁰ Karl Otmar von ARETIN: Die Kreisassoziationen in der Politik der Mainzer Kurfürsten Johann Philipp und Lothar Franz von Schönborn 1648–1711. In: Uő.: *Das Reich. Friedensgarantie und europäischer Gleichgewicht 1648-1806*. Stuttgart: Klett-Cotta 1986, 174., 179–182.

vették a fiatal Habsburgnak IV. Fülöp spanyol király idősebbik lányával, Mária Terézia infánsnővel való eljegyzését, aki – akkor még fiútestvér híján – az apai örökség várományosa volt. Márpedig ha e frigy változatlan körülmények között létrejön, akkor komoly esély nyílt volna V. Károly császár egykori, két földrészre kiterjedő monarchiájának visszaállítására.²¹ Emiatt tehát ekkor mindenekelőtt a Habsburg ambíciók tűnhettek a leginkább veszélyeztetni a Birodalom hatalmi egyensúlyát. Ezekkel szemben – a tripoli és algíri kalózoknak (a török szultán vazallusainak) a földközi-tengeri francia kereskedelmet veszélyeztető magatartása miatt – a Portával ezúttal összekülönbözött, és Velence kandiai (krétai) háborúját diszkréten támogató Franciaország²² – amely egyébként az olivai béke egyik garانتálója is volt – a német fejedelmek nagy része szemében inkább tűnhetett a biztonság fenntartójának, annál is inkább, mert a Rajnai Szövetség keretében még a „pogány” elleni katonai segítségnyújtásra is hajlandó volt. Ráadásul győztesen került ki a IV. Fülöppel vívott háborúból, s ezzel pillanatnyilag elhárult az a Birodalmat fenyegető veszély, hogy belesodródik egy határain túli konfliktusba. Csakhogy éppen az ezt lezáró megállapodás részeként kényszerült a spanyol uralkodó I. Lipót helyett XIV. Lajos francia királyhoz adni az idősebbik lányát²³ – aki ebből az alkalomból lemondott ugyan az örökségéről –, de mivel IV. Fülöp nem volt képes kifizetni a hozományát, kérdésessé vált a házassági szerződés lemondási részének érvényessége is. S annak ellenére, hogy az infánsnőnek utóbb születik majd egy fiú féltestvére (a majdani II. Károly spanyol király), a bécsi kormányzat mégis egyre növekvő gyanakvással tekintett Franciaország lépéseire. Amire újabb okot adott, hogy XIV. Lajosnak 1662–1663 folyamán sikerült legalizálnia a Lotaringia felett érvényesülő francia fennhatóságot, nyomatékosítva Marsal erődvárosának birtokba vételével.²⁴

A Köprüli nagyvezírek területfoglalásai, utóbb már Bécset fenyegető terjeszkedése által katonai lépéskényszerbe hozott I. Lipót kormányzata számára a fentiek értelmében meglehetősen szűk mozgástér maradt. Hiszen egyrészt a vesztfáliai béke következtében német területen is komoly befolyást szerző Franciaországnak a *Fronde*-mozgalom megfékezése (1653) óta egyre jobban megnyilvánuló hatalmi ambícióival (spanyolok elleni háború, pireneusi béke, Lotaringia annexiója) kellett

²¹ Karl Otmar von ARETIN: *Das Reich*, Bd. 1: *Föderalistische oder hierarchische Ordnung (1648–1684)*. Stuttgart: Klett-Cotta 1993, 189.

²² Jean BÉRENGER: La politique ottomane de la France au début du gouvernement personnel de Louis XIV. In: „*Szentgotthárd – Vasvár 1664.*” *Háború és béke a XVII. század második felében. Tanulmányok.* (Szerk.): TÓTH Ferenc, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs. Szentgotthárd: Szentgotthárd Város Önkormányzata 2004, 102.

²³ Jean BÉRENGER: La politique ottomane de Léopold Ier dans les premières années de son règne (1657–1665). In: *Az értelem bátorsága...*, 103.

²⁴ Aretin (1993), 213.

számolnia. Másrészt pedig a Német-római Birodalomban érvényesülő császári hatalmat 1658 óta minden téren korlátozni igyekvő tartományfejedelmi és rendi törekvéseket leghatékonyabban képviselő, s többnyire szintén a francia érdekeknek megfelelően politizáló Rajnai Szövetséggel és annak igen céltudatos vezetőjével, János Fülöppel szemben kellett érvényre juttatnia a szándékát, beleértve mindenekelőtt az oszmánok ellen szükséges, ütőképes haderő felállítását. E szervezet viszont – és az ahhoz nem tartozó többi tartomány is – ragaszkodott ahhoz, hogy a Szövetség és a Birodalom segélyhadai külön-külön, a császári parancsnoktól független irányítás alatt harcoljanak, ami megfelelő összehangoltság és központilag szervezett ellátás híján jócskán csökkentette közös hatékonyságukat. A császár számára ilyen körülmények között igen kockázatosnak tűnhetett belevágni egy nagyszabású török elleni hadjáratba, mert a keresztény haderő nem volt erre alkalmas állapotban. Nem is elsősorban a létszámviszonyaiban jelentkezett a hiányosság – bár abban a tekintetben is hátrányban volt –, hanem az irányítás és a hadellátás kevésbé hatékony voltában.²⁵ (1663-ban és a következő év folyamán jóval kisebb léptékű magyarországi katonai vállalkozásokat hasonló okok miatt megszakítani kényszerült Zrínyi Miklós csakúgy, mint Montecuccoli.) De a bécsi udvar számára nem is lehetett célszerű lekötni a teljes hadi kapacitást a magyarországi hadszíntéren a spanyol király gyengülő egészségi állapota idején, olyan időpontban, amikor – nyilvánvalóan attól nem függetlenül –, a francia diplomáciának 1662–1663 folyamán Angliával, Hollandiával, Dániával és Svájjal megkötött egyezményekkel sikerült szövetségeket szereznie XIV. Lajos támogatásához.²⁶ Ezt látszik bizonyítani Jacob Bretel de Grémonville lovagnak, a bécsi francia követnek 1664. november 6-ai beszámolója a vasvári béke megkötése következtében éledező magyarországi elégedetlenségről, amelynek kapcsán felhívta a figyelmet, hogy elérkezett az alkalmas pillanat a helyzet élezésére, amellyel gyengíteni lehet I. Lipót híveinek táborát.²⁷

²⁵ Wagner, 442–444.

²⁶ Lucien BÉLY: Les fondements de la politique étrangère de la France au temps de la bataille de Szentgotthárd. In: „*Szentgotthárd – Vasvár 1664*”..., 87. Az akkori francia külpolitikában a reménybeli spanyol örökség szerepét helyesen hangsúlyozza Marosi Endrének meglepő módon szinte teljesen szakmai visszhang nélkül maradt, számos szempontot mérlegelő tanulmánya, amely az utóbbi évtizedekben e kérdéssel foglalkozók közül egyedülként támaszkodik a vasvári béke szövegére. Marosi, 111. és 123–124.

²⁷ Bély, 98–99.

Gebei Sándor

OROSZORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ FELÉ

A hármas antant létrejötte

Az 1892. augusztus 5/17-én aláírt, de Oroszország által 1893-ban, Franciaország által csak 1894-ben ratifikált francia–orosz katonai szerződés azzal a deklarált céllal született meg, hogy sikeres védekező háborút folytathasson, ha a szerződő felek bármelyikét támadás érné a Hármasszövetség bármelyik tagja részéről: (*подготовиться к требованиям оборонительной войны, вызванной нападением войск Тройственного союза против одной из них*) Franciaország és Oroszország abban az esetben, ha Németország vagy az Osztrák–Magyar Monarchia mozgósít, „a hír vétele után összes erőiket mindennemű előzetes meg egyezés bevárása nélkül haladéktalanul és egyidejűleg mozgósítják.” Oroszország 1,3 millió katonát ígért segítségül a megtámadott Franciaországnak Németország elleni harcához, ellenkező esetben pedig, ha Oroszországot érné német támadás, Franciaország 700–800 ezer katonával segíti szövetségését. A Hármasszövetség fennmaradásáig élő szerződés tartalmazta az orosz és a francia vezérkar szoros együttműködésének módozatait békés, illetve háborús időszakban egyaránt.¹

Európa rendszeresen konstatálhatta az utóbbi kitétel megnyilvánulását. A ko-

¹ Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917. Москва, 1952. 281–282.; История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века. От русско–французского союза до Октябрьской революции. (Отв. ред.: Сахаров А. Н.) Москва, 1997. 43–45, 91–101. (История внешней политики России); Головин, Николай Николаевич: Из истории кампании 1914 года на Русском фронте: начало войны и операции в Восточной Пруссии. Прага, 1926. 48–49. (a továbbiakban: Головин, 1926.) Interneten: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/10609–golovin–n–iz–istorii–kampanii–1914–goda–na–russkom–fronte–nachalo–voyny–i–operatsii–v–vostochnoy–prussii> (letöltve: 2014. december 2.)

rabeli sajtó hol terjedelmesebb, hol rövidebb híradással számolt be a francia és orosz katonai delegációk kölcsönös látogatásáról, az orosz hadihajók földközi-tengeri francia kikötőkben való tartózkodásáról, az Oroszországba irányuló francia export dinamikus felütéséről stb. Nem véletlen, hogy éppen 1893. június 5/17-én írták alá Pétervárott, és már június 30/július 12-én életbe is léptették a francia termékekre vonatkozó vámkedvezményeket.² A francia–orosz kereskedelmi konvenció szinte valamennyi áruféleség behozatali vámtételét 10–25%-kal csökkentette. Például a francia eredetű, Franciaországból Oroszországba szállított friss gyümölcs, zöldség, olíva, capribogyó, fűszerek stb. és konzervjeik után fizetett 5 aranyrubel/pud (1 pud = 16,38 kg) tarifát Oroszország 15%-kal mérsékelte. Szintén 15%-kal leszállította az édességek, szörpök, lekvárok, csokoládék, rumos, likőrös, konyakos gyümölcsök után esedékes 9,6 aranyrubel/pud vámkötelezettséget. Kedvezőbb lett az alkoholos italok vámtarifája is. 10%-os engedményben részesült a hordós kiszerezésű rum, konyak, gin, whisky, egyéb gabonapálinkák, szilvórium stb. 12 aranyrubel/pud volt a vámtarifája, ha a fenti áruk üveges kiszerezésben érkeztek Oroszországba, így a korábbi 1 aranyrubel/üveg vám 15%-kal csökkent. Az üveges borok és a gyümölcsborok (akár széndioxiddal dúsított, akár nem) egyformán 15%-os kedvezményt kaptak az 1,40 aranyrubel/üveg tételből. (1 üveg = nem több mint 1/20 vödör; 1 vödör = 12,3 l.) A listáról természetesen a francia kozmetikumok sem hiányozhattak. Például az üvegcsékben, dobozokban lévő kölnivizek, hajfestékek stb. 16 aranyrubel/pud mértéke, pafümök, finom krémek 35 aranyrubel/pud vámja egyformán 15-15%-kal szelídült. A divatcikk (csipkeholmik, női kalapok, egzotikus madarak tollai stb.), bőr-, textil-, papíripari termékek helyett inkább néhány nehézipari termék emelhető ki a lajstromból. Az 5 fontnál (1 orosz font = 1/40 pud, vagyis 0,4095 kg) nehezebb öntöttvas-, vas- és acélárúk után lerótt 1,70 aranyrubel/pud, az 5 fontnál könnyebb termékek (szegek, pántok, kapcsok) 2,70 aranyrubel/pud vám nagysága 10%-kal esett le, a drótokra, sodronyokra, acélszalagokra stb. érvényes 4,40 aranyrubel/pud vámja 20%-os kedvezményt kapott. Mindenfajta iparüzésnél és mezőgazdaságban (kasz, sarló, lapát, gereblye stb.) használatos kézieszközök esetében számolt 1,40 aranyrubel/pud vámtételt 15%-kal csökkentették, a gépi berendezések (gőzmozdonyok, fémmegmunkáló gépek, kötőgépek, kazánok, tűzoltó berendezések stb. és alkatrészeik) 1,70 aranyrubel/pud tarifát pedig 10%-kal mérsékeltek.

Az 1888. évi német–orosz konfliktus után a német külpolitikai vonalról a francia orientációra történt váltás 1893–1894-re véglegesen lezajlott – gazdaságilag

² Мартенс, Фридрих–Фромгольд: Собрание Трактатов и Конвенций заключенных Россией с иностранными державами. т. 15. СПб., 1909. 607–619.

nem (!)³ –, az 1904. évi entente cordiale (az angol–francia „szívélyességi megegyezés”) és az 1907. évi orosz–angol katonai szövetség megszületése mögött egyaránt kimutatható az orosz–francia érdekvizyonosság. Amíg az előbbi esetében az észak-afrikai osztozkodásban a francia igényeket Oroszország támogatta, addig a Japántól elszenvedett katonai vereség után Franciaország kiállt Oroszország mellett az angol–orosz ázsiai érdekszférák (Afganisztán) kijelölésekor. (Megdönt Bismarck szilárd véleménye: Németországnak van egy nagy szerencséje – mondta –, amit még a német diplomaták ügyetlensége sem tud elrontani: ez az angol–orosz vetélkedés [Ázsiában].) Sőt! Franciaország éppen ez idő tájt nyújtott Oroszországnak egy nagyobb kölcsönt 2,2 milliárd frank értékben. (A francia hitelek összértéke 1914-ben elérte a 27 milliárd frankot, azaz a 3 milliárd aranyrubelt⁴ – 1 aranyrubel = 9 francia frank.)

1907-ben az orosz–angol ázsiai érdekszférák tisztázásával megszületett a hármas antant,⁵ és ezzel bezárult a gyűrű a hármasszövetség: Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország körül.

Oroszország geostratégiai helyzete

Az Orosz Birodalom 44 európai kormányzóságából 29 tisztán orosz lakosságú, a nyugati határaihoz kapcsolódó 15 kormányzóság nemzeti, nemzetiségi összetétele igen vegyes. A rokon szláv népeken (ukrán, belorusz, lengyel) kívül a baltikumi és a finn-karéliai területeken a birodalom struktúrájába beilleszkedő, ill. a beilleszkedést elutasító nem szláv etnikumok éltek. Vagyis ebben a 15 kormány-

³ История внешней политики России, 1997. A 19. oldal táblázata alapján Oroszország legfontosabb külkereskedelmi partnere az export és az import vonatkozásában egyaránt Németország és Nagy-Britannia maradt. Franciaország a két nagyhatalomhoz képest csekély arányban részesedett az orosz külkereskedelemből. Oroszország exportja Németországba 1894-ben 250,7; 1912-ben 721,5; 1913-ban 672,0 millió rubelt tett ki. Ugyanezekben az években Nagy-Britanniába 175,3; 327,8; 267,8 millió rubeles kivitelt produkált. A Franciaországba kiszállított áruk értéke ugyanezekben az években 56,3; 98,2; 100,2 millió rubelre rügött. Az orosz import legnagyobb hányadát szintén a német és az angol áruk alkották. Németországból a fenti években 143,0; 532,3; 652,2 millió rubelnyi, Nagy-Britanniából 132,8; 142,4; 173,0 millió rubelnyi áru érkezett tengeren és szárazföldön Oroszországba. Franciaország 28,2; 56,3; 57,0 millió rubeles exporttal szerénykedett csupán az orosz import struktúrában. Az orosz összexport 57%-át (1894), 36,3%-át (1912), 39,1%-át (1913) a gabonafélék adták. Az orosz külkereskedelem összefoglaló táblázatát lásd még *Berend T. Iván – Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században 1780–1914. Budapest, 1987. 530.

⁴ <http://topwar.ru/25140-pochemu-pogibla-imperiya.html> (letöltve 2014. december 8.)

⁵ История внешней политики России, 1997. 213–217.; Az utóbbi évek értékes összefoglalása: *Кострикова, Елена Гавриловна*: Российское общество и внешняя политика накануне Первой мировой войны 1908–1914. Москва, 2007.

zóságban a központi hatalomnak alkalmazkodni kellett a helyi sajátosságokhoz. Itt említhető a cári lengyel alattvalók érzülete és magatartása az Oroszország elleni háború kirobbanásakor. A lengyelek magatartása rizikófaktorként azért volt igazán veszélyes, mert külső fenyegetettséggel is párosult, hiszen Németország (Kelet-Poroszország) és az Osztrák–Magyar Monarchia (Galícia) egyaránt rivális nagyhatalomként volt jelen az egykori lengyel–litván állam területén. S hogy mennyire számolt maga II. Miklós cár is a veszéllyel, kiderül abból, hogy már a hadüzenet napján, augusztus 1-jén felhívást intézett az Orosz Birodalom lengyel alattvalóihoz. Hűségükért és támogatásukért Lengyelország egyesítését, a római katolikus vallás és egyház szabadságát, a lengyel nyelv szabad használatát ígerte. Oroszország viszont nemcsak nyugaton, hanem délen (Oszmán Birodalom – tengersizorok, Kaukázus) és keleten (Japán – revans 1905-ért?) is ellenséges országokkal nézett farkasszemet, ráadásul nemcsak szárazföldön, hanem a tengereken is.⁶ Végso soron a cári birodalmat minden irányból katonai támadások érthették, s akár a több oldalról megindított egyidejű támadást sem lehetett kizárni.

Készülődés a háborúra – mozgósítási terv Oroszországban

Oroszország haditerveit a Vezérkari Főnökség a 20. század eleji politikai események (1904–1905: orosz vereség Japántól, 1908: annexió válság Boszniában, 1912–1913: Balkán-háborúk) hatására többször is átdolgozni kényszerült. Legutoljára az átfogó elemzésen alapuló vezérkari munkát 1914. március 1/13-i dátummal zárták le.⁷ Az Orosz Birodalom alapvető stratégiai céljait a Franciaországgal kötött szerződése határozta meg. A vezérkar azzal számolt, hogy a hármasszövetség kezdeményezte háborúban Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia lesznek a birodalom fő ellenségei, Romániával csak feltételesen kalkulált. Az orosz vezérkar „A”- (=Ausztria) és „G” (Germania)-tervvel készült a háborús időszakra. Az „A-terv” akkor lépne életbe, ha Németország fő erőit Franciaország ellen vetné be, a „G-terv” pedig akkor, ha Németország Oroszországra mérné a főcsapást. A német–francia fronton kibontakozó harcok esetén az Osztrák–Magyar Monarchia Galíciából kezdeményezi majd a támadását Jaroslaw–Lwów–Trembowla, illetve Siedlec–Breszt–Kobrin irányokba, német szövetségese pedig Kelet-Poroszországból indítja meg csapatait Gumbinnen–Lyk–Ortelsburg–Nyeman folyó felé, hogy így segítse elő a Monarchia átütő si-

⁶ Lásd történelmi vetületben az egész problémakört: Геополитические факторы во внешней политике России. Вторая половина XVI – начало XX века. К столетию А. Л. Нарочницкого. Москва, 2007.

⁷ *Зайончковский, Андрей Медардович*: Подготовка России к мировой войне. Москва, 1926. 410–425.

kerét. Ebben az esetben – a vezérkar rendelkezésére álló adatok alapján – Oroszországnak egy hatalmas ellenséges erővel kell szembenéznie. Valószínűsíthető, hogy 4062–4466 db ágyúval, 1964–2118 db géppuskával támogatott 1,02–1,08 millió osztrák–magyar és német gyalogos lövész, 83 950–86 700 lovas (huszár, dragonyos) lép a birodalom területére.⁸ A francia szövetséges iránti kötelezettségből adódóan az orosz fegyveres erők a mozgósítás elrendelésének napjától számítva a 15. napon már a kelet-poroszországi támadásra kijelölt kiindulási pontokon lesznek, így próbálják tehermentesíteni a nyugati frontot, így kényszerítik ki a német erők átcsoportosítását keletre.⁹ Az oroszok északnyugati frontján a stratégiai diszlokációt a Sauli–Kovno–Nyeman folyó–Bobjor folyó–Narew folyó–Nyugati-Bug folyó vonala, délnyugaton pedig a Wieprz folyó Lublinal–Cholm (Chelm)–Dubno–Proszkurov (ma: Hmelnickij) vonal jelentette. Az orosz Vezérkari Főnökség terjedelmes elemzésében mindössze három oldalt szenteltek a „G-terv” kifejtésének, mert az orosz haderő védelmi állásokban tartóztatja fel a jelentős élőerővel (feltételezhetően 128 gyalog és 22 lovas hadosztállyal) Pétervár, Kijev, Kisinyov, Bender (románok) céllal támadó ellenséget.¹⁰

Az orosz hadvezetés úgy kalkulált, hogy a békeidő 1,3 milliós fegyveres állománya¹¹ a tervszerű mozgósítással 5 millióra növelhető. Ismeretes, hogy Oroszországban minden 21. életévét betöltött férfi hadköteles volt; halasztást a felsőfokú tanulmányokat végző hallgatók kaptak. A fiatalok 3 éves szolgálatot teljesítettek a gyalogságnál és a tüzérségnél, a többi szárazföldi fegyvernemnél a behívottak (így a lovasságnál is) 4 évig, a flottánál 5 évig katonáskodtak. A leszerelés után 38 éves koráig mindenki tartalékos állományba került (alkalmanként hadgyakorlatra, 6 hetet nem meghaladó szolgálatra berendelve). A 38–43. év közöttiek a „helyi katonák”, vagyis a népfelkelők kategóriájába kerültek.

A 24–25 és 38 év közötti, tartalékos férfilakosság totális mozgósítását 5 szakaszban tervezték. Az általános mozgósítás kihirdetésétől számított 15. napra 27

⁸ Uo. 414.

⁹ Uo. 416.

¹⁰ Uo. 423–425.

¹¹ Головин 1926. 413–415. – Papíron így nézett ki a teljes létszámmra még nem feltöltött állomány: a varsói katonai körzetben 5 hadtest (hdt. = korpusz), a vilnai – 4 hdt., a kijevi – 5 hdt., a pétervári – 3 gárda-hadosztály + 3 hdt., az odesszai – 2 hdt., a moszkvai – 5 hdt., a kazanyi – 2 hdt., a kaukázusi – 3 hdt., a turkesztáni – 2 hdt. + 1 gyalogos brigád + 1 lovas kozák brigád, az omszki – 2 hdt, az amurmenti – 3 hdt. stb. Egy hadtest = 3 gyalog hadosztály + 1 lovas hadosztály + 6 ütegni tüzérség (6 x 8 db tábori löveg), létszáma 48 700 főt tett ki. (4 hdt. alkotott 1 hadsereget = armija). A neves orosz hadtörténész, Beszkrovnij az 1925. évi statisztikai adatot elfogadva, 1,423 millió főt szerepeltet monográfiájában. *Бескровный, Любомир Григорьевич: Русская армия и флот в начале XX века: Очерки военно-экономического потенциала. Москва, 1986. 15. (Бескровный, 1986.)*

gyalog hadosztály + 2 lövész brigád (= 4 ezred) és 20 lovas hadosztály, a 23. napra plusz 20 gyalog hadosztály + 12 II. lépcsős gyalog hadosztály és 3 kozák lovas hadosztály egészíti ki a békeidő fegyveres erejét. Románia semlegessége esetén az odesszai katonai körzetből még átirányítható lesz 2,5 gyalog hadosztály és 1 lovas hadosztály. Az x nap utáni 30. napra a kazanyi katonai körzetből még 3 gyalog hadosztály + 6 II. lépcsős gyalog hadosztály + II. és III. lépcsőben lévő kozák egységek növelik a létszámot, de ha Németország teljes erejével Franciaországra zúdul, úgy a Balti-partvidékről még 2 gyalog hadosztályra lehet számítani. A mobilizációs időszak 30–60. napjára a fentiek kiegészülnek további 6 II. lépcsős gyalog hadosztállyal, 3 szibériai gyalog hadosztállyal, 3 lövész és 1 lovas turkesztáni brigáddal, s ha Törökország semleges marad, még 2 kaukázusi gyalog és 1 lovas hadosztállyal. A mozgósítás utolsó fázisát x nap + 60–85. napban állapították meg, Japán semlegességét figyelembe véve. Ebben az esetben a Bajkálon túlról az európai frontra átdobhatónak vélték 2–4 gyalog hadosztályt 2 lovas brigáddal egyetemben.¹²

Az orosz haderő felszerelése – a hadiipari kapacitás

Az 1908. évi katonai számvetés az alábbi normákat tartalmazta: 1 puska/1000 töltény, 1 géppuska/75 ezer töltény, 1 könnyű táborigénylőveg/1000 db lőszer, ám egy 1911. évi jelentés szerint a kijevi katonai körzet ellátottsága 1 puska/490 töltény, 1 géppuska/22 144 db, 1 könnyű táborigénylőveg/580 db lőszer volt.¹³ Golovin tábornok alapmunkája szerint a harcoló és a tartalékos állomány számára a háború kezdetén 4,5 millió db puska állt rendelkezésre, ám havi 200 ezres veszteséggel kalkulálva egy három évre elhúzódó háború esetén 7,2 millió db fegyverre mutatkozott igény.¹⁴ Képes volt-e az orosz hadiipar ilyen igény lefedésére? Szintén

¹² Головин 1926, 53–54.; Бескровный 1986. 15.

¹³ Зайончковский, 1926. 282.

¹⁴ Головин, Николай Николаевич: Военные усилия России в Мировой войне. Москва, 2001. 6. (az 1939-ben Párizsban kiadott két kötetes munka reprintje. A párizsi kiadás elérhető az interneten: <http://elib.shpl.ru/nodes/14129>) Néhány fontosnak gondolt adattal kiegészítjük Golovin altábornagy életrajzát, mert *Hajdu Tibor*: Az orosz vezérkar 1910–1913-as tervei az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra c. tanulmányának (Történelmi Szemle 2014/2.) 315. oldali 2. jegyzetét hiányosnak érezzük: Golovin, Nyikolaj Nyikolajevics (Головин, Николай Николаевич: 1875–1944) – gyalogsági tábornok fia, apjához hasonlóan szintén a tábornokságig, a cári hadsereg altábornagya rendfokozatáig küzdötte fel magát. 1907–1914 között a Vezérkari Akadémia professzoraként hadtörténetre és stratégiára oktatta a tiszteket. A forradalmak után emigrációban élt, Franciaországban telepedett le. 1922-ben az orosz emigránsok számára Párizsban megszervezte a „felsőfokú hadioktatást”, amely egészen 1940-ig létezett. 1926–1940 között a Hoover Intézet párizsi könyvtárának hivatalos képviselője. Az amerikai Carnegie Alapítvány felkérésére és anyagi támogatásával megírta Az orosz hadsereg

Golovkintól ismert a tény, hogy az orosz katonaság alkalmanként 35%-os puska-hiánnyal küszködött a háború folyamán.¹⁵ E vonatkozásban Paléologue francia követ kétségbeejtő szituációról számol be a háború kitörése utáni 4. hónapban. A hadügyminisztériumból szerzett információi alapján az 1914. december 18-i naplójegyzetében arról panaszkodott, hogy hiába van 800 ezer orosz tartalékos katona készenlétben, pusokák híján a frontra vezényelni őket nem lehet. Talán havi 100 ezer db puska gyártására képesek lesznek ezután a fegyvergyárak (Tula, Izsevszk, Szesztroreck), talán 1 millió db puskát lehet majd vásárolni Japántól és az USA-tól, talán Anglia és Franciaország is tud néhány százezer db puskát szállítani, hogy az égető hiány leküzdhető legyen.¹⁶

A gyalogság tüzérségi ellátottságát a vezérkar a háború előestéjén 293 db 3 hüvelykes könnyű táborig löveg/hadsereg kvótában határozta meg, de az 1914. évi tapasztalatok alapján 1915-re már 560 db-ot írt elő. Ennek a normának teljesítéséhez a hadiüzemek produktivitását havi 1200 db-os lövegkibocsátásra kellett volna felfuttatni, amely teljesen irreális elvárás volt, hiszen a Pétervárot, Perm-ben stb. készített ágyúk gyártási üteme 16-szorosan maradt el a papírra vetett tervtől. A szárazföldi nehéztüzérség (6, 8, 9, 11, 12 hüvelykes lövegek) intenzív felfejlesztése csak az 1914-es súlyos veszteségek után kezdődött el a pétervári és a permi állami, valamint a pétervári Putyilov s Obuhov magánüzemekben.¹⁷ Az

a világháborúban (The Russian Army in the World War. New Haven, Yale Univ. Press, 1931.) című monográfiáját. Franciaország német megszállása idején a németeknek dolgozott, a Vlaszov hadsereg tisztképzésében vesz részt. Felesége elvesztése után (1943) egészségi állapota megrendül, majd szívinfarktus következtében 1944-ben elhunyt. Párizsban temették el. Kéziratosa hagyatéka a Hoover Intézetbe került. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Головин,_Николай_Николаевич_\(генерал\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Головин,_Николай_Николаевич_(генерал)) letöltve: 2014. december 27.

¹⁵ Уо. 19. *Шигалин, Григорий Иванович*: Военная экономика в первую мировую войну. Москва, 1956. Глава 8/2. «Производство вооружения, боеприпасов и предметов военной химии» – interneten: http://militera.lib.ru/research/shigalin_gi/index.html; (2014. december 20.)

¹⁶ *Paléologue, Maurice*: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából. Budapest, 1982. 120. (Paléologue, 1982.)

¹⁷ *Головин* 2001. 23, 25–26.

A 19–20. századforduló legnagyobb hadiüzemei – a Putyilov- és az Obuhov-Művek – Pétervárot működtek. Az 1801-ben alapított vasöntőde Putyilov nevével összefonódó története igazán csak 1868-ban kezdődött, amikor Putyilov, Nyikolaj Ivanovics (1820–1880) mérnök, vállalkozó kivásárolja a gyárat a kincstártól. Oroszországban itt használják először (1870) a Bessemerkemencéket. Vállalkozása 1872-ben cári engedéllyel részvénytársasággá alakult. Az ekkor már hat üzemegységből álló komplexumban vasúti síneket, ágyúkat, tehervagonokat gyártottak. A Putyilov-korszak a mérnök halála után sem szakadt meg. Termelési profilja mozdony-, személyvagon- és hajóépítéssel bővült. Európában csak a német Krupp és az angol Armstrong gyáróriások számítottak nagyobbak. 1902-ben már 25 ezer munkást foglalkoztatott a saját lakónegyeddel, iskolával, templommal, színházzal rendelkező, a Finn-öböl partján terjeszkedő óriásvállalat.

Az Obuhov, Pavel Matvejevics (1820–1869) kohász 1863-ban alapította gyár szintén gyors és

orosz hadsereg súlyos vérvesztéssel fizetett nemcsak a lövegek gyér száma, de a tüzéségi lőszer hiánya miatt is. Főleg a 76 mm-es ágyúlőszer pótlása okozott nem mindennapi gondokat. Kiderült, hogy 1914. decemberre a raktárkészlet, 5,2 millió db szinte kiürült, s a hadsereg napi 45 ezer darabos igénye a napi 13 ezer darabos termeléssel nem egyenlíthető ki. Az állami és a magánkézen lévő lőszer-gyárak (Pétervár, Tula, Luganszk) képtelenek voltak lépést tartani a front szükségleteivel. A lőszergyártásért felelős hadiipari bizottság 1915 áprilisára mindössze a napi 27 ezer db-os teljesítményt prognosztizált.¹⁸

Infrastruktúra Oroszországban

A 19. század végi (francia–porosz) és a 20. század eleji (orosz–japán), de a Balkán-háborúk is visszaigazolták a vasutak hadászati jelentőségét; a háborúra készülő felek nem hagyhatták figyelmen kívül a gyors mozgást, helyváltoztatást, erőátcsoportosítást elősegítő közlekedési eszköz fejlesztését. Oroszország vasút-építéshez való viszonyát az ország haditervei határozták meg. Amíg a 19. század végi, ún. Miljutyin-féle terv a nyugati határhoz közeli vasúthálózat továbbfejlesztésére koncentrált, addig Szuhomlinov Vezérkari Főnöksége új vasútkoncepciót fogadtatott el a törvényhozással. Szakított elődjének támadó hadműveleteket preferáló elképzelésével, s a hadsereget inkább a határtól beljebb kialakítandó erődítményvonalba kívánta elhelyezni. A vasút elé új feladatot tűzött: tulajdonképpen az erődítmények közötti kommunikációt kellett biztosítani, kiegészítve azzal, hogy a jövőben a vasútpályák építése fordítva, mint korábban, „belülről kifelé”, azaz keletről nyugatra fog történni. A hibás alapvetés következtében 1914-ben Oroszország felől Németország felé 10, az Osztrák–Magyar Monarchia felé mindössze 7 vasútvonal futott, ugyanakkor Németország irányából 18, az Osztrák–Magyar Monarchia irányából 14 vasútvonal érte el az orosz határokat. A franciák 1913. és 1914. évi címkézett (csak vasútépítésre fordítható) 500 millió franknyi

sikeres karriert futott be a 19–20. század fordulóján. Fennállásának 50. évfordulójára 130 oldalas, képekkel illusztrált könyvet állítottak össze a gyár volt és akkori vezetői. Címe: Обуховский сталелитейный завод. СПб. 1913. (Interneten hozzáférhető: dlib.rsl.ru/viewer/01003804193#?page=1-130) Az 1870-es években itt 20 féle acél előállítását világszínvonalon folyt. Oroszországban itt működött először Martin-kemence, 1890-ben pedig 2 db 30 tonna kapacitású Siemes–Martin-kemence emelte a termelést. A gyár kifejezetten katonai megrendeléseket teljesített: a műhelyek 1864–1900 között például a flotta és a szárazföldi hadsereg számára 8670 db löveget gyártottak, legnagyobb kaliberű a 16 hüvelykes hajóágyú volt. 1900–1912 között a flotta 2623 db, a szárazföldi hadsereg 1910 db ágyút kapott az üzemből. (73–74. oldal) Profiluk lőszer-, tengerialkna- és torpedógyártással bővült. Az Obuhov-gyárban 1900-ban kb. 4 ezer munkás, 1914-ben pedig már 10 266 munkás és alkalmazott dolgozott.

¹⁸ *Paléologue* 120.

hitele az elmaradott orosz infrastruktúrán vajmi keveset módosíthatott. A háború utáni elemzések kimutatták, hogy Oroszország háborús vasúti szükséglete 1914-ben 191 730 verszta (= 204 575 km) lett volna, ehelyett 45 650 verszta (= 48.708 km) szolgálta a katonai és polgári életet. A vasútsűrűség tekintetében Európában Anglia foglalta el a vezető pozíciót 113,4 km/1000 km² aránnyal, Németország 99,7 km/1000 km², Franciaország 92,2 km/1000 km², Osztrák–Magyar Monarchia 56,2 km/1000 km² volt a további sorrend, Oroszország 9,0 km/1000 km² mutatóval messze az utolsók között állt.¹⁹ Arról nem is szólva, hogy egy északnyugatról délnyugatra történő átcsoportosítás és anyagszállítás gyakorlatilag a kivitelezhetetlennel volt egyenlő, hiszen ebben az irányban egyetlen nyomtávvasútvonal (Vilno–Rovno) létezett. A front és a háterszág kapcsolatnélküliségéből (szállítási nehézségekből) adódó problémák mellett a háterszág háborús erőfeszítéseinek számbavételekor első helyen a kritikus munkaerőhiány említendő. Például a fronthoz közeli Kaluga és Orjol kormányzóságok munkaképes (16 éven felüli) férfi lakosságának 48,1%, ill. 47,4%-át vitték el katonának.²⁰ Nyilvánvaló, hogy ez az országszerte alkalmazott nagyfokú mozgósítás egyidejűleg kitermelte azt a feloldhatatlan ellentmondást, amely a front egyre nagyobb szükségletei és a munkaerőben egyre zsugorodó háterszág termelékenységének között feszült. Nem kell hozzá különleges képzelőerő, milyen megélhetési és napi gondokat okozhatott a termelésből kivont munkaerő egy olyan országban, ahol békeidőben 3 termelő 8 embert + önmagát „táplálta”²¹ alacsony technikai-technológiai színvonalon.

A hadsereg vezetése

Alkalmas volt-e a vezérkar személyi állománya a helyes és reális tervezésre? 1908–1914 között négy (öt) vezérkari főnök (Szuhomlinov V. A. [1908–1909], Gerngross A. A. [1909–1911], Zsilinszkij Ja. G. [1911–1914], Januskevics Ny. Ny. [1914], Beljajev M. A. [1914–1916]) váltotta egymást Oroszországban, amely stratégiai bizonytalanságot sugall. Ezzel szemben Németországban négy vezérkari főnök (idősebb H. Moltke, A. Waldersee, A. Schlieffen, ifjabb H. Moltke = az idősebb unokaöccse) 53 éven át készíthette, módosíthatta, a politikai helyzetnek megfelelően átdolgozhatta a haditerveket!²²

Maurice Paléologue Franciaország oroszországi nagykövete például lesújtó

¹⁹ *Мошенский, Сергей Захарович: Рынок ценных бумаг Российской империи. Москва, 2014. 192, illetve a 192. oldalon lévő 541. lábjegyzet adatai*

²⁰ *Белова, Ирина Борисовна: Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. Москва, 2011. 29–33, 49.*

²¹ *Головин, 2001. 33.*

²² *Головин 2001. 30.*

véleményt formált a birodalom főstratégájáról, Szuhomlinovról. „Nyugtalanító személyiség ez a Szuhomlinov tábornok! Hatvanhat éves, s egy nálánál harminckét évvel fiatalabb nő uralkodik rajta; okos, ügyes, agyafűrt férfi, a cárral szemben alázatoskodó, barátja Raszputyinnak; csirkefogók veszik körül, akiket intrikáiban s visszaéléseiben hasznosít; [...] arca alattomos, a szeme örökké bizalmatlan pillantásokat lövell nehéz, ráncos szemhéja alá; nem sok embert ismerek, aki első látásra ilyen kevéssé volna bizalomgerjesztő.”²³ Szuhomlinov, aki 1908–1909-ben vezérkari főnök, 1909–1915 között hadügyminiszter volt, a háború megindításakor erősen vágyakozott a legfőbb parancsnoki = generalisszimu-szi előléptetésre, sőt bízott is annak elnyerésében. A cári kegy viszont Nyikolaj Nyikolajevics nagyhercegre, a cár nagybátyjára mosolygott. A hadügyminiszter szinte örjögött a döntés után, s ez nagyon árthatott a közös ügynek – Paléologue szerint –, mert Szuhomlinov „sajnos, bosszúálló ember.”²⁴

²³ *Paléologue* 51.

²⁴ Uo. 38. Szuhomlinov, Vlagyimir Alekszandrovics (1848–1926): 1861-ben a vilnai kadettiskola növendéke, de az iskolát az 1863. évi lengyel felkelés miatt áthelyezték Pétervárra. Befejezése után, 1867-ben Varsóban kezdte meg katonai szolgálatát a cári ulánus testőrgárda ezredénél. 1871-ben sikeres felvételi vizsga után három éven keresztül a vezérkari akadémián tanult, amelyet első osztályú minősítéssel, illetve ennek megfelelően törzskapitányi ranggal fejezett be. Beosztása a cári vértés testőrgárda zászlóaljának parancsnoka. Az 1877–1878-as orosz–török háború résztvevője; a bolgár fronton harcolt, de fekete himlőben megbetegedett, és kórházhajón szállították haza. Felépülése után a vezérkari akadémián, elsősorban a lovassági taktika elméletét és gyakorlatát oktatta. 1884-ben a Suwałkiban (Lengyelországban) állomásozó pavlográdi dragonos ezred parancsnoka, de két év múlva már a lovassági tiszti iskola parancsnoka 12 éven keresztül. Az oktatáson kívül tankönyveket írt, s folyóiratokban publikált (Военный сборник, Русский инвалид). 1890-ban a tábornokok sorába lépett, 1897-ben pedig az 1. dragonos, 1. ulánus, 1. huszár, 1. kozák ezredből álló 10. lovashadosztályt vezeti. Útja a harkovi állomáshelyről a kijevi katonai körzet törzsfőnöki, parancsnokhelyettesi, majd 1904-ben a parancsnoki beosztásba vezet. Az 1905-ös zavargások után a kijevi–podóliai–volhíniai összevont régió kormányzó tábornoka (polgári és katonai irányítással). 1908-ban vezérkari főnök, 1909. március 11. – 1915. június 13. között az Orosz Birodalom hadügyminisztere. Minisztersége idején számos hadseregreform kezdeményezője. Az orosz tartalékos állományt német mintára szervezte meg, s gondoskodott kiképzésükről. Ebben a periódusban jelennek meg az orosz hadseregben a technikai újdonságok: repülőgépek és a katonai szállítójárművek. Ekkor rendszeresítik a lövészeszerekben a géppuskákat stb. A korszerűsítés anyagi fedezetéért szinte közelharcot vívott Kokovcov pénzügyminiszterrel. A cárnál a Balkán-háborúba való belépést szorgalmazta, mondván: minél hamarabb bekapcsolódik a háborúba Oroszország, annál nagyobb előnye származik belőle. De Kokovcov, már miniszterelnökként, II. Miklós cárt korábban adott támogató válaszában visszavonására kényszeríti. 1915-ben a fronton mutatkozó kritikus lőszerhiányért Szuhomlinovot okolják; II. Miklós cár előbb leváltotta a miniszteri posztról, 1916 márciusában pedig a katonai szolgálatteljesítés alól is felmentette. Egy hónap múlva letartóztatták, és közel fél éven keresztül a Péter-Pál erődben tartották fogva, majd a kényszerintézkedést házi őrizetre enyhítették. A korrupció és sikkasztás vádpontokon alapuló per 1917. augusztus–szeptemberben zajlott; az egykori

Golovin, Nyikolaj Nyikolajevics (1875–1944) altábornagy, aki 1914 előtt a vezérkari akadémia tanára volt, és az 1917. évi forradalmak miatt a franciaországi emigrációt választotta, Szuhomlinovot tudatlan, felelőtlen és könnyelmű embernek jellemezte. Katonai tapasztalatait a „régmúltból” szerezte, a modern hadakozás lényegét nem értette. Olyan ember volt – Golovin lesújtó véleménye szerint –, aki a szakadék szélén járt, de a szakadékot nem vette észre. S egy ilyen ember, s hadügyminiszter alárendeltségébe tartozott a Vezérkari Főnökség!²⁵

A felső hadvezetés sem volt mentes az ellentétektől. Például 1914 augusztusában az északnyugati fronton indítandó támadás kérdésében sem volt egységes álláspont. Zsilinszkij, Jakov Grigorjevics²⁶ frontparancsnok (1853–1918) és Januskevics, Nyikolaj Nyikolajevics vezérkari főnök kifejezetten elleneztek a Szamszonov-hadsereg támadását Kelet-Poroszországban. Azzal érveltek, hogy az orosz csapatok szétszórtsága megnehezíti a frontra való juttatásukat, s a hadsereg biztos vereség vár. Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg generalisszimusz

hadügyminisztert határozatlan idejű kényszermunkára ítélték, amelyet később börtönbüntetésre váltottak át. Az októberi forradalom győzelme után a 70 év felettiekre vonatkozó amnesztiával szabadult, s Finnországba, majd Németországba emigrált. Itt írta meg visszaemlékezéseit. 1926-ban Berlinben hunyt el. Katonai pályafutása alatt a legmagasabb állami kitüntéseket kapta, közöttük a Szt. György, Szt. Anna, Szt. Vlagyimir, Szt. Szaniszló stb. érdemrendek különböző fokozatait. A 21, főleg balkáni országok kitüntetései mellett egzotikusnak hat a buharai (III. Sándor cárról elnevezett „Nap-Sándor”), a mongol („Ékköves bot”), a kínai („Kettős Sárkány”), a perzsa („Oroszlán és Nap a gyémántokkal”) elismerés.

²⁵ Головин, 2001. 29.

²⁶ Zsilinszkij, Jakov Grigorjevics (1853–1918): lovassági kadétiskolában szerezte katonai képzettségét, 1879-ben hadnagy rendfokozatot kapott. Az ambiciózus, tehetséges csapattiszt 1883-ban kitűnő eredménnyel végezte el a vezérkari akadémiát, s a vezérkarnál kapott beosztást. 1898-ban ezredesi rangban a spanyolok oldalán katonai szakértőként dolgozott Kubában a spanyol–amerikai háború idején, 1899-ben a hágai nemzetközi békekonferencián az orosz delegáció tagja. Az orosz–japán háború kitörése előtti években a nyezsini dragonyosezred parancsnoka, majd 1904-ben a Távol-Keletre irányítják. 1905 januárjától a hadügyminiszter közvetlen munkatársa, stratégiai szakértő. A Japántól elszenvedett vereség után előbb lovassági hadosztály-, 1907-ben már hadtestparancsnok. A tábornoki rendfokozatot 1910-ben nyerte el. 1911–1914 között vezérkari főnök. Vezetésével készült el az 1910. és 1912. évi mozgósítási terv, amely alapján 1914-ben Oroszország szerte végrehajtották a mozgósítást. Mivel Oroszország elsőszámú stratégiai iránya Németország = Kelet-Poroszország – a varsói katonai körzet megindulási hellyel – volt, 1914 tavaszán Zsilinszkij az északnyugati front főparancsnoki megbízatását kapta. Közvetlen alárendeltjei Rennenkampff, Pavel Karlovics (az 1. hadsereg parancsnoka) és Szamszonov, Alekszandr Vasziljevics (a 2. hadsereg parancsnoka) lettek. A „gumbinni győzöt, de a tannenbergi veszteszt” a kelet-poroszországi kudarc után felmentették; 1915–1916-ban az antant párizsi tanácsában tevékenykedett. Az októberi forradalom után emigrálni próbált. 1918-ban tisztázatlan körülmények között életét veszítette. Nem kizárt, hogy vöröskatonák végezték ki – vvmirv.shpl.ru/zhilin.html; encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history_department/more.htm?id=11594505@SD_Employee (2014. dec. 27.)

is azonosult azzal a nézettel, hogy Oroszország erkölcsi kötelessége a támadó hadművelet, hiszen a franciáknak adott szó becsületbeli ügy. Így az offenzíva alapvető feltételeinek hiányában adta ki a támadó parancsot.²⁷

II. Miklós cár a négy hadsereget (3., 4., 5., 8. számúakat) magába foglaló dél-nyugati front főparancsnokságát 1914-ben a térség legjelentősebb katonai körzetének (a kijevi) parancsnokára, Ivanov, Nyikolaj Judovics²⁸ tüzérségi tábornokra (1851–1919) bízta. A galíciai hadműveletek egységei az alábbiak voltak:

a 4. hds. Evert, Alekszej Jermolajevics gyalogsági tábornokkal (1914–1915) az élen: Ivangorod (ma: Dęblin kisváros Lengyelországban) – Lublin bázisokra támaszkodva,

az 5. hds. Pleve, Pavel Adamovics lovassági tábornok (1914–1915) irányításával: Breszt-Litovszk – Chelm – Kovel erődített helységekre alapozva,

a 3. hds. Ruzszkij, Nyikolaj Vlagyimirovics gyalogsági tábornok (1914. július–szeptember) vezetésével: Rovno – Dubno térségében összpontosítva,

a 8. hds. Bruszilov, Alekszej Alekszejevics lovassági tábornok (1914–1916) vezényletével: Proszkurov (ma: Hmelnickij városa Ukrajnában) megindulási körzettel.²⁹

Oroszország hadterve is, akárcsak Németországé és az Osztrák–Magyar Mo-

²⁷ *Paléologue* 60.

²⁸ Ivanov, Nyikolaj Judovics (1851–1919): a katonacsalád fia kadétiskolában és a pétervári katonai gimnáziumban szerezte alapismereteit, majd a tüzérségi főiskolán sajátította el a szakismereteket. Rátermettségét és szakértelmét több háborúban is bizonyította: az 1877–1878. évi harcokat több magasrangú kitüntetéssel fejezte be, 1884-ben már ezredes. Az átlagot messze meghaladó képességeiről, de cárhű megbízhatóságáról is tanúskodik 1890. évi beosztása. A Pétervár tenger felőli védemét ellátó Kronstadt parancsnoki kinevezése mindenképpen az erődítéstudományban való elmélyültségéről tanúskodik. 1894-ben vezérőrnagy, 1901-ben, altábornagy. Az orosz–japán háború valamennyi szárazföldi csatájában részt vesz, s a katonai vereség nem a tüzérségen múlt. A háború befejeztével újra Kronstadt erődváros parancsnoka, ő veri le a matrózok felkelését is 1906-ban. Két év múlva tüzérségi tábornoki rendfokozatban a kijevi katonai körzet parancsnoka. Ebben a beosztásban dolgozott 1916 márciusáig, amikor is helyét Bruszilov lovassági tábornok vette át. Az 1915. évi galíciai sikerekért, főleg Lemberg (Lvov, Lviv) bevételéért a legmagasabb katonai kitüntetést, a Szt. Vlagyimir rend I. fokozatát a kardokkal adományozták neki. Az 1917. februári és októberi forradalom eseményei a monarchia visszaállításának a szükségességét erősítették fel benne. A kijevi és a harkovi központtal szerveződő Déli Hadsereg kiszemelt parancsnoka, de mégis a Kornijilov és az Alekszejev tábornokok vezette Önkéntes Hadsereghez csatlakozott. A vörösök és a fehérek polgárháborújába érdemlegesen nem kapcsolódhatott be, mert 1919. január végén az odesszai tízfuszjávány áldozatául esett. www.hrono.ru/biograf/bio_i/ivanov_ni.php; russify.ru/text/nagradyl/101_3.htm; (2014. december 27.)

²⁹ Hajdu Tibor: Az orosz vezérkar 1910–1913-as tervei az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra c. tanulmányának nagyszerűen szerkesztett térképei. In: *Történelmi Szemle* 2014/2. 324–328.

narchiáé, a megjelölt hadászati célok rövid idő alatti végrehajtásán nyugodott. A haditerv élesben való kipróbálására, az északnyugati és a délnyugati frontok feladatainak begyakorlására 1914. április 20–24/május 2–6. között nagyszabású hadgyakorlatot tartottak Ivanov tábornok katonai körzetében. A „hadijáték” feltételezett szituációja az volt, hogy Németország fő erőit Franciaország ellen veti be, kelet-poroszországi 10 harcoló + 11 tartalékos hadosztályával pedig a Közép-Nyeman (Grodno) vidékén fog támadólag fellépni azért, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia Breszt–Kobrin (ma: Belorusz) irányába mért főcsapását elősegítse. Hogyan reagáljon Oroszország ebben az esetben? Az orosz vezérkar mindkét irányba támadó hadműveleteket tervezett. Kelet-Poroszországban azért, hogy a francia frontról minél több német erőt vonjanak el, a délnyugati fronton viszont azért, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia támadását hatástalanítsák a Galíciára (Lemberg, Lvov) mért összpontosított csapással.³⁰ A hadgyakorlat északnyugati frontjának főparancsnoksága két személy (a 2. hadsereg parancsnoka, Traubenberg helyett Szamszonov, a 2. hds. Törzsfőnöke, Leontyev helyett Posztovszkij) kivételével ugyanazok voltak 1914. augusztus–szeptemberben, a tragikus vereség idején is.

Az 1914-es kijevi hadgyakorlat tapasztalatait a legfelső katonai parancsnokság pozitívnak értékelte, valójában azonban súlyos mulasztásokat nézett el. Sőt – Golovin értékelésében –, „stratégiai bűnöket” követett el elsősorban Szuhomlinov hadügyminiszter és Zsilinszkij frontparancsnok. Ez utóbbi bűne fokozottabban esik latba, mert engedve például Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg elvárásának („a franciáknak adott szó kötelez”), ellentámadást rendelt el a túlerőben lévő németek támadásával szemben. 21 német hadosztály ellenében az oroszok csak 18 hadosztályt tudtak kiállítani, a németek 240 ütegének tüzét csak 150 orosz ágyú viszonzhatta. De a Mazuri-tavaknál elszenvedett szörnyű vérvesztésnek mélyebben keresendő okai voltak – állítja Golovin. Több körülmény helytelen értelmezésén túlmenően alapvetően két területen észlelhető mulasztásokat említ az egykori vezérkari főtiszt. Egyrészt az orosz katonák harcra való szisztematikus felkészítése, harckészültsége és harcra vetetősége messze nem felelt meg a modern követelményeknek, amit nemcsak az 1914. évi hadgyakorlat alapján, de a német katonák kiképzése, a német tartalékosok foglalkoztatása stb. összevetésében is vizsgált Golovin. Másrészt az orosz hadvezetők a front és a hátszág elválaszthatatlan együttműködésére (a front szükségleteinek folyamatos ellátására, a szállítási kapacitás megtervezésére, növelésére) – ami a 19. századi háborúkban nem jelentett problémát – nem fordítottak kellő figyelmet. A szűk látókörű, a hagyományos hadviseléstől el-

³⁰ Головин, 1926. 39–40.

szakadni képtelen katonai döntéshozók „stratégiai bűneiért” Oroszország értelmetlen véráldozattal fizetett.³¹

Szabó József hadtörténész *Az első világháború II. – ahogyan a háborút elképzelték* című tanulmányában³² jogosan mutat rá a hadakozó felek alapvető tévedésére: „A többmilliós hadsereggel felvonuló kontinentális nagyhatalmak (Németország, Franciaország, Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia) hadászati tervére és ennek megfelelően a mozgósítás rendszerére és a mozgósított haderő fegyverzetére, kiképzettségére és csoportosítására jellemző volt, hogy a megvívandó háborút a XIX. századi európai háborúk – méreteiben rendkívül felfokozott – ismétlődéseként fogták fel. Alig vették figyelembe az orosz–japán háború újszerű tapasztalatait, sőt azt a téves következtetést vonták le, hogy a fegyverzet növekedése a háború gyorsabb befejezéséhez vezet. A tüzérséggel és lovassággal támogatott gyalogság előnyomulásán, rohamain, egy hatalmas támadás átütőerején dől el minden, rövid idő alatt. Mind a négy nagyhatalom néhány hetes, legfeljebb néhány hónapos támadó háborúra készült fel.”

Ezért a súlyos hadászati baklövésért mindegyik háborús résztvevő megfizetett, ki ilyen, ki olyan mértékben. Oroszország vesztesége, mint a leggyengébb gazdasági alappal, de a legnagyobb embertartalékkal rendelkező ország talán a legdrágábban fizetett a hibás haditervekhez való merev ragaszkodásáért.

³¹ Uo. 41–43.

³² Szabó József: <http://www.masodikvh.hu/erdekessegek/elozmenyek/1420-az-első-világhaború-ii-ahogyan-a-haborut-elkepzelték> (letöltve: 2014. december 27.)

Németh István

ÚJABB HANGSÚLYOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS FELELŐSSÉGBEN

Az első világháború kitörésének 100. évfordulója a nemzetközi közvélemény és a történészek számára lehetőséget teremtett arra, hogy két vonatkozásban – a háborús felelősség és az „elfeledett” keleti front küzdelmeinek kérdésében – is újragondolják és módosítsák eddigi nézeteinket.

Ugyanis gyakorta még napjainkban is – sajnos nálunk is – fellelhető a francia nagyhatalmi politika által sugallt, s az 1919. június 28-i versailles-i szerződés 231. cikkére támaszkodó érvelés, miszerint „Németország és szövetségesei [...] felelősök mindazokért a veszteségekért és károkért, amelyeket a Szövetséges és Társult Kormányok, valamint polgáraik a Németország és szövetségesei támadása folytán rájuk kényszerített háború következményeképpen elszenvedtek.”¹ A háborús felelősség megállapításával ugyanis jogot formáltak a kártérítésre is. Ezen állítás továbbélése azért is sajnálatos, mert tézisének az elmúlt évszázadban már több oldalról is kétségbe vonták,² mégis nehezen kopik ki a köztudatból és a tankönyvekből. A magyarok közül a Párizsban élő és alkotó Fejtő Ferenc számára is képtelenségnek tűnt, hogy „Németországot tartsuk a háborúért egyedül felelős imperialista nagyhatalomnak [...] Valamennyi, Európán osztozkodó és a többi kontinensen gyarmatszerzéssel elfoglalt hatalom a dolog természetéből kifolyólag imperialista volt [...] Egyik nagyhatalom vezérkarának sem lehet a szemére vetni, hogy ne látta volna előre, milyen fordulatokat vehet a háború, és hogy ne készültek volna fel

¹ *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 72.

² Lásd *Szabó Viktor*: A háborús felelősség kérdése – historiográfiai áttekintés. In: *Németh István* (szerk.): Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 299–310, illetve *Tóth Péter András*: Hans Delbrück és a háborús felelősség kérdése. In: uo. 311–322.

rájuk.²³ Vagyis: valamennyi imperialista nagyhatalom felelős volt az első világháború kirobbantásáért. Mivel a magyar történeti irodalom – feltehetően politikai kényszerből – eddig elhanyagolta az első világháborús orosz felelősség feltárását, ezért minden ilyen vonatkozású nemzetközi eredmény üdvözlendő.

A másik kérdéskör, az első világháború keleti frontjának historiográfiája is általában kis részt foglal el az 1914–1918 közötti évek szakirodalmában. A német keleti politikáról szóló feldolgozások csak röviden említették, vagy teljesen figyelmen kívül hagyták a 100 000 km²-nyi területet igazgató keleti német főparancsnokság, az Oberost kérdését. Hasonlóképpen kevésbé feldolgozott a Monarchia hadseregének nagy véráldozatokkal vívott galíciai küzdelme. Szinte teljesen feledésbe merült a központi hatalmak Románia elleni háborúja is. Folyamatosan csak a Verdun, Somme, lövészárkok-háború, állóháború, gázháború kifejezések határozták meg az első világháború kezdeti feldolgozásait. A keleti front kimaradt a nyugati kutatók látóköréből. Ezt a képet erősítették a háborús regények, közöttük Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című műve is. A probléma gyökerére csak Sven Felix Kellerhoff német újságíró mutatott rá a hetvenes években: „de ki tudja már, hogy e népek csatájának relatíve legnagyobb veszteségei nem a belgiumi és kelet-franciaországi állóháborúban, hanem a Kárpátokban folyó csatákban voltak?”

A 20. század elején kibontakozó konfliktus a modern nagyhatalmi politika terméke volt. Ugyanis „a nemzeti törekvések és a dinasztikus torzsalkodások csak a modern hatalmi politika összefüggésében kaphattak világpolitikai jelentőséget, s a legkisebb szikra kipattanása is magában hordozta az általános robbanás veszélyét” – írja Diószegi István. Az évtizedek óta halmozódó konfliktusok Ausztria–Magyarország és a délszláv nemzeti mozgalom összeütközésével lobbantak lángra. Ferenc Ferdinánd a szláv népek egyenjogúságának híve volt, s trónra lépésekor megvalósíthatta volna föderalista elképzeléseit, kihúzva a talajt a nagyszerb–pán-szláv törekvések alól. Mert a szerb nacionalisták nem elégedtek meg a föderalizmus kibővítésével, hanem Nagy-Szerbiára törekedtek, amelyet a Monarchia nem fogadhatott el. A háborúval a Monarchia a délszláv nemzeti átrendeződést kívánta megghiúsítani; azt, hogy a független Szerbia Piemont szerepét vállalhassa a kettős monarchia délszlávjainak tömörítésében, s így megőrizze birodalmi létét. „A Balkán-kérdés azért emelkedett világpolitikai rangra, mert a nemzeti vitában szemben álló felek és a mögójük dinasztikus érdekből felsorakozó nagyhatalmak a nagy európai hatalmi blokkok tagállamai voltak, és a vita eldőlte a szövetségi rendszerek egész további sorsára kihatott.”²⁴

³ *Fejtő Ferenc*: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997. 36–37.

⁴ *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 229.

A Monarchia konfliktusa Szerbiával

Amikor az 1878. évi berlini kongresszus hozzájárult Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar megszállásához – mindkét terület formálisan továbbra is az Oszmán Birodalom része maradt –, Ausztria és Magyarország az új közigazgatási területet államaikba igyekezett betagozni. A salamoni ítélet szerint azonban egyik tartomány sem lett Ciszlajtánia vagy Transzlajtánia része, hanem a Monarchia közös pénzügyminisztériuma igazgatta. Az 1867. évi kiegyezés után I. Ferenc József osztrák császár és magyar király ugyanis kényszerrel ügylett a birodalom két felének azonos kezelésére.⁵

A trónörökös Ferenc Ferdinánd katonai kancelláriájában (1913-ban a közös hadsereg főfelügyelője lett) I. Ferenc József halála után a hadseregre támaszkodva a kettős monarchiát a délszlávok bevonásával dualizmussá tervezte bővíteni, amely azonban csak a Magyarországgal folyó polgárháború révén lett volna megvalósítható; e törekvést ráadásul a hátrányba kerülő csehek sem nézték volna tétlenül. Ferenc Ferdinánd kezdeményezésére tervek születtek a Monarchia etnikai-föderatív állammá alakítására (ilyen volt Aurel Popovići terve Nagy-Ausztria Egyesült Államairól), amelyek azonban megvalósulatlanok maradtak.

A századfordulón a nagyhatalmaknak már öt önálló balkáni országgal – Montenegró, Szerbia, Románia, Bulgária, Görögország – kellett számolniuk, de a balkáni népek egy részét az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom még közvetlen befolyása alatt tartotta. Az önálló taktikázás lehetőségét főleg Szerbia használta ki, amikor vezető körei 1903-ban szakítottak a Habsburg-orientációval, s az orosz orientációs politikát folytató Karadjordjević-dinasztiát segítették trónra. Az új politika nyíltan Törökország ellen irányult, de a részben szerb lakosságú Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar birtoklása miatt is felkarolták a nagyszerb politikai gondolatot.⁶

Szerbia 1903–1906 között lazított a Monarchiához fűződő kereskedelmi kapcsolatain, s helyette 1905-ben szerb–bolgár vámuniót kötöttek. A Monarchia 1906 februárjában a szerb lépésekre válaszul piacát nagyrészt elzárta a szerb áruk elől. A kereskedelmi kapcsolatok normalizálása érdekében 1907 júniusától folytak megbeszélések, de a szerződéstervezetből nem lett jogérvényes megállapodás. A vámháború (valójában csak „sertésháború”) egészen 1911-ig tartott; Szerbia azonban teljes gazdasági emancipációja előkészítésére újabb piacokat talált, gazdaságilag függetlenedett a Monarchiától, s öntudatosabb, Monarchia-

⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia intézményeinek működését lásd: *Kozári Monika: A dualista rendszer (1867–1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2005.

⁶ *Galántai József: Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest, 2001. 34–35.

ellenes politikát folytatott, s a szomszédos országokban élő szerbek összefogására törekedett.⁷ 1907 után pedig Oroszország ismét erősítette befolyását a Balkánon; Szerbia vezetői önálló nacionalista érdekeik támogatása miatt támaszkodtak Oroszországra; így a nagyszerb gondolat és a pánszlávizmus szorosabbra fűzte kapcsolatát „népi egységideáljaik megvalósulását remélve.”⁸

Bosznia és Hercegovina anektálásának gondolata a tartomány belső problémáinak megoldása kapcsán vetődött fel, mivel az átmeneti államjogi állapot kedvezett a szerb egységtörekvéseknek. I. Ferenc József császár már 1907 májusában jóváhagyta Burián István közös pénzügyminiszter Bosznia-Hercegovina annexiójára irányuló tervét, amelyet a közös minisztertanács is közmegegyezéssel jóváhagyott. 1908 áprilisában Burián újabb emlékiratot készített az annexióról, amelyet Aehrenthal közös külügyminiszter végül augusztus 5-én hagyott jóvá. Az 1908. augusztus 19-i közös minisztertanácson Wekerle Sándor magyar miniszterelnök is kiállt az annexió mellett.⁹

1908 nyarán az Oszmán Birodalomban győzött az ifjútörök forradalom, s a Monarchia számára kétségessé vált a két délszláv tartomány ideiglenes birtoklása. A Monarchia a török kormány annexiók hozzájárulását 2,5 millió török fontért szerezte meg, amelynek előteremtése nem kis gondot jelentett a közös pénzügyminiszternek. Törökország előzetes beleegyezésére ugyanis Németország is igényt tartott, mert keleti behatolása érdekében szüksége volt a török vezetők jóindulatára. Az annexió azonban csak az Oroszországgal való megegyezés révén történhetett. A két külügyminiszter, Aehrenthal és Izvolszkij a csehországi Buchlauban találkozott, ahol az orosz külügyminiszter hozzájárult Bosznia és Hercegovina tervezett osztrák–magyar anektálásához.¹⁰

A Monarchia 1908. október 5-én jelentette be a két tartomány formális bekebelezését. Az erősödő Szerbia számára formálisan is kilátástalanná vált, hogy a délszláv többségű tartományt valamilyen alkufolyamattal megszerezze, és tengeri kijáráshoz jusson. A Monarchia és Szerbia viszonya a katonai összeütközésig kiéleződött; a közös hadügyminiszter már októberben szerbiai és montenegrói szabadcsapatok betörésével számolt.¹¹

A katonai összecsapás gondolata a bécsi vezető körök számára sem volt idegen. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök szerint „Aehrenthal báró osztotta azt a nézetemet, hogy a konfliktust Szerbiával háborús döntésig kell vinni, mert 2–4 év múlva Oroszország és Olaszország képes lesz a szerbek mellé állni, s így

⁷ Uo. 37.

⁸ Uo. 35.

⁹ Uo. 38–39.

¹⁰ *Diószegi* 220–221.

¹¹ *Galántai* 39.

akkor egyszerre kerülünk háborúba Oroszország és Olaszország ellen, valamint a Balkánon, amely minden körülmények között elkerülendő”.¹²

A katonai lépés eredménye Szerbia bekebelezése lett volna, de II. Miklós orosz cár I. Ferenc Józsefhez intézett 1908. december 30-i éles hangú levele miatt a közös külügyminiszter elállt a tervtől. Helyette 1909. februárban ultimátumot adtak át Szerbiának, amelyben az annexió deklaratív elismerését, a Monarchia elleni propaganda beszüntetését és az ilyen célú, akkoriban alakult társaságok – közöttük a *Narodna Odrbrana* – felosztatását követelték. A bécsi körök az ultimátum elutasítása esetén már márciusra tervezték a hadjáratot. Háborúra azonban nem került sor, mert a szerb kormány elfogadta az ultimátumot. Oroszország még nem volt felkészülve a háborúra, s 1909. március 17-i minisztertanácsi döntése értelmében nem nyújthatott katonai segítséget. Így a szerb kormány 1909. március 31-én elfogadható választ adott a Monarchia ultimátumára.¹³

Az 1908. évi boszniai annexió azonban annyira elmérgesítette a Monarchia és Szerbia viszonyát, hogy vámháborújuk 1911-ig tartott, majd gazdasági kapcsolataik alig egy év után ismét megszakadtak. Szerbiában növekedett a Monarchia iránti gyűlölet; a dunai monarchia valamennyi, a szerbek, horvátok és bosnyákok által lakott területeinek Szerbiához csatolását s a délszlávok egy államban történő egyesítésére irányuló nagyszerb törekvést a belgrádi titkos szervezetek irányították. Közöttük a Dragutin Dimitrijević (Apis) ezredes, a belgrádi katonai kémelhárítás főnöke által vezetett *Ujedinjenje ili smrt* (Egyesülés vagy halál) titkos szervezet 1911-ben alakult meg olyan tisztekből, akik elleneztek a szerb kormány „megalkuvó” politikáját is.¹⁴ Szervezetük beépült a Bosznia-Hercegovinát lazán behálózó Ifjú Bosznia mozgalomba, amely a délszláv egység, a függetlenség megteremtésére áhítozott, s megvalósulásának fő akadályát az Osztrák–Magyar Monarchiában látta. Az 1908. évi annexió után pedig Oroszország ismét a balkáni államok Monarchia-ellenes tömörítésén fáradozott.¹⁵

1912 őszén Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró (a Balkán-Szövetség) nemzeti átrendeződésük miatt háborút indított Törökország ellen, amely kiindulópontja lehetett Ausztria–Magyarország és a balkáni német befolyás elleni fellépésnek is. A török csapatok minden fronton vereséget szenvedtek. Mivel a Monarchia Törökországgal rokonszenvezett, a Balkán-Szövetség részleges mozgósítást rendelt el a szerb határra. A Monarchia akár katonai erővel is hajlandó volt megakadályozni Szerbia kijutását a tengerhez. Oroszország továbbra is a Monarchia követeléseinek teljesítését tanácsolta Szerbiának. Engedékenysége

¹² Uo.

¹³ Uo. 40.

¹⁴ *Ferdinand May: A „Fekete kéz”*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

¹⁵ *Galántai* 41–42.

ellenére a bécsi hadügyminisztériumban a növekvő nagyszerb és szláv propaganda miatt az egyetlen menekvést a Szerbia elleni támadó fellépésben és a szávai királyság okkupálásában látták.¹⁶

A Monarchia katonai vezetését végül is a Német Birodalom álláspontjának – angol nyomásra történő – megváltoztatása hűtötte le, s a balkáni ellenfelek fegyverszünetet kötöttek. De a balkáni válság az 1912 decemberében összeülő londoni konferencián sem zárult le, s nem került sor békekötésre. A Balkán-Szövetség államai rövidesen összeeszttek a megszerzett területek elosztásán: 1913 júniusában a második Balkán-háborúban Szerbia Montenegróval és Görögországgal együtt lépett fel Bulgária ellen, majd Törökország is beavatkozott az ország ellen. A Monarchia nyílt katonai fellépést tervezett Bulgária mellett, Németország azonban most is helytelenítette a Monarchia fegyveres akcióját, s egyébként sem akart Románia és Törökország ellen fellépni, mert éppen ezekben az országokban igyekezett befolyását növelni.

1913. augusztus 10-én Bukarestben aláírták a Bulgária vereségét szankcionáló békeszerződést, de a balkáni bonyodalmak még nem zárultak le.¹⁷

A Balkán-háború kitörése után Magyarország szerb lakossága nyíltan kifejezte szimpátiáját a szávai királyság iránt, s minden korábbi meghaladó egységben lépett fel Szerbia mellett. Pénzgyűjtéseket szerveztek – az adományozásból kiemelkedett a szerb értelmiség –, és sok fiatal férfi szökött Szerbiába, hogy önkéntesként harcoljon.¹⁸

Az 1913. májusi közös minisztertanácson a közös pénzügyminiszter kifejtette: „Szerbiát önálló államként meg kell szüntetni [...] a szerb népet egyenjogú részként a Monarchiához kell csatolni, ahol nemzeti és politikai otthonra talál.” A magyar miniszterelnök elutasította Szerbia bekebelezését, mert a trializmussal szláv többség alakulna ki, s ez a dualizmus végét jelentené. Az októberi minisztertanácson Conrad vezérkari főnök képviselte leghatározottabban Szerbia bekebelezését: „Szerbia vagy lojálisan egészen hozzánk csatlakozik, olyan módon, ahogyan pl. Bajorország a Német Birodalomhoz tartozik, vagy nyílt ellenségeskedést kell létrehozni, amelyre a legalkalmasabb pillanat adva van.”¹⁹

A „legalkalmasabb pillanat” végül 1914 nyarán következett be, amikor Ferenc Ferdinánd trónörökös megszemlélte a szerbek gyásznapiján Bosznia-Hercegovinában mindössze 20 ezer katonával tartott közepes hadgyakorlatot. Az Ifjú Bosznia tagjai március közepén a sajtóból értesültek Ferenc Ferdinánd tervezett boszniai útjáról, s arról, hogy megtekintí a hadgyakorlatot. A terrorista kommandót a belgrádi titkos-

¹⁶ Uo. 43.

¹⁷ Uo. 46–47.

¹⁸ Uo. 44–45.

¹⁹ Uo. 53.

rendőrség szervezte, fegyvereiket a hadsereg kragujevaci fegyverraktárából kapták, katonai irányítással lökiképzést kaptak, terrorista kiképzésben részesültek, a bosnyák határon külön-külön, szerb határőrök és vámosok segítették át őket. A fegyvereket – négy Browning belga revolver, hat szerb kézigránát – segítők vitték Danilo Ilić tanítóhoz, a merénylet helyi szervezőjéhez, aki 1913-ban csetnik kiképzést kapott.

A Ferenc József utcában a sarkon várakozó Gavrilo Princip két-három méterről lőtt. Egy golyó érte Ferenc Ferdinándot, egy hitvesét, Hohenberg Zsófiát, s mindkét lövés halálos volt. Gavrilo Principet még a helyszínen elfogták, s valamása elvezetett társaihoz. Órákon belül kiderült, hogy a „nyomok Belgrádba vezetnek”, s formálisan végül a világháborúhoz vezettek.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, a Balkán és Oroszország ugyanis még nem kész részei Európának – írta Jászi Oszkár társadalomtudós –, bennük az állam és nép nem azonos, s dinasztikus hatalom tartja össze őket. A nemzetiségi kérdésnek nevezett gyulladásoz betegség olyan államok belső szervezési zavara, amelyek számos történelmi okból nem jutottak el a nyugati típusú nemzeti államok szintjére, viszont képtelenek voltak olyan politikai rendszert létrehozni, amely „népességük faji, gazdasági és kulturális összetételének valóban megfelel”. E nemzetállami embriók ezekben a térségekben az állandó bizonytalanság, feszültség, bizalmatlanság és ingerültség politikai és társadalmi légkörét hozták létre.²⁰

A nagyszerb gondolat és a pánszlávizmus céljai

Ilija Garašanin (1821–1875), az Oszmán Birodalom autonóm szerb hercegségének belügyminisztere, majd miniszterelnökének külpolitikai terve orosz segítséggel a Balkán Szövetség létrehozására irányult, s ruzszofil beállítottságához élete végéig híu maradt. 1844 elején Načertanije (teljes címe: Szerbia 1844-es kül- és belpolitikai programja) című titkos munkájában fogalmazta meg először Szerbia első külpolitikai programját, amely a nagyszerb program kezdetének tekinthető: „Szerbia szerencsésen kezdte fejlődését, s létezése alapjának a 13–14. századi szerb királyságot kell tekintenie. Kötelességünk most, hogy kiássuk az egykori szerb birodalom alapköveit és falait, s jövőnket a történelmi jog védelme alá helyezzük.”

Munkájának zömét a lengyel Adam Georg Czartoryski herceg emisszáriusától, a cseh Franz Zachtól kapott írások tették ki, de áthelyezte a hangsúlyokat: Zach föderális elképzeléseiből végül központosító-hegemonikus nagyszerb programmá vált. Szerbia nemzeti céljainál abból indult ki, hogy Szerbia ugyan „kicsi, de ez az állapot nem maradhat fenn.” A „nemzeti egység elvének” legfontosabb

²⁰ *Jászi Oszkár*: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Új Magyarország részvénytársaság, Budapest, 1918. 14–15.

parancsa az összes szerb egyesítése egy állam keretein belül, vagyis: „ahol egy szerb található, ott van Szerbia.”²¹

Garašanin alap gondolata szerint az Oszmán Birodalom belátható időn belül várható széthullása nem vezethet ahhoz, hogy Oroszország és Ausztria a Magas Porta területeiből saját érdekszférákat alakítson ki, mert ennek nyomán az egész Balkán – hozzávetőlegesen a Vidin-Szaloniki vonal mentén – felosztásra kerülne. E fenyegető fejleményeknek a térség népei csak úgy tudnának ellenállni, ha megalkotnák a Balkán keresztény népeinek szövetségét és egyidejűleg gondoskodnának Bécs és Szentpétervár ellentéteinek fennmaradásáról.

Az időlegesen Kossuth terveihez kapcsolódó föderációs terve a délszláv kérdést nagyszerb értelemben tervezte megoldani. Eközben Hatalmas Dusan cár (1331–1355) birodalmának jogfolytonosságára hivatkozott, amelynek határai északon és északkeleten a Drináig és a Száváig, nyugaton pedig az adriai partokig terjedtek. Garašanin olyan nagy délszláv birodalmat képzel el, amelyhez Montenegró és Bosznia-Hercegovina mellett a Monarchia összes délszlávok lakta területét, Horvátországot és Szlovéniát, az albánok szállásterületének északi felét és egy bolgárok lakta vilajetet (tartományt) is hozzá sorolt. Mindez azonban azt jelentette, hogy céljait csak Ausztria ellenében lehetett megvalósítani. Garašanin nagyszerb beállítottsága miatt összeütközésbe került Horvátországgal és Szlovéniával is. Nagy-Szerbia létrehozását a távlatokban a nyugati szlávokkal, elsősorban a csehekkel, morvákkel és szlovákokkal való szövetségnek kellett volna követnie.²² A szlovák Jan Kollár (1793–1852) 1824. évi híres-hírhedt szonettjében már olyan nagy szláv birodalomról álmodott, amelynek Oroszország a „feje”, Lengyelország a „melle”, Csehország a „karja” és Szerbia a „lába”.

1871-ben a nyíltan agresszív, klasszikus orosz szlavofilizmus konzervatív-nacionalista képviselője, a kultúr-filozófus és természetkutató Nyikolaj J. Danyilevszkij (1822–1885) *Oroszország és Európa* című könyvében nyolc, illetve kilenc egységből álló, orosz vezetésű nagy „pánszláv unió” eljövételét vázolta fel, amelynek „tagállamai”:

1. az Orosz Birodalom 1869. évi határai között, nyugaton kiegészítve Galiciával, Észak-Bukovinával és Kárpátaljával, mint eredeti orosz területekkel;
2. a csehek, morvák és szlovákok királysága;
3. a szerbek, horvátok és szlovének királysága;
4. a bolgár királyság Macedóniával;
5. a román királyság, kiegészítve Bukovina déli részével és Erdély „felével”;

²¹ Horst Haselsteiner: Nagy-Szerbia, Nagy-Horvátország. *História*, 1993/8. szám.

²² Romsics Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: uő. (szerk.): Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 42.

6. a görög királyság;
7. a magyar királyság a megmaradt területeken;
8. Konstantinápoly és környéke;
9. Lengyelország, ha elfordul Nyugat-Európától, elfogadja az orosz vezetést, s lemond a régi lengyel–litván államszövetség keleti feléről.

Az orosz irányítású kelet-európai szláv államszövetség funkciója Oroszország európai hegemoniájának, s az Egyesült Államokkal megosztott világuralmának megalapozása lett volna.²³

Az Orosz Birodalom katonai tervei, hadicélja és hadba lépése

Az Orosz Birodalom tervszerű előkészületei egy nagy európai háborúra 1880-ra vezethetők vissza, amikor Obruchev tábornok vezérkari főnök bemutatta a valószínűsíthető ellenfelek – Németország és Ausztria–Magyarország – elleni haditerveit II. Sándor cárnak. E terveket a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország 1879-ben kötött kettős szövetségéről szóló hírek motiválták, jöllehet az védelmi jelleggel született. A terveket 1914-ig az orosz vezérkar háromszor átdolgozta. Legutolsó haditervük 1900-ból származott; ekkor jelent meg először a hadszíntéri csapatvezetés egy közbülső lépcsőfoka, a frontok főparancsnoksága. Oroszország nyugati határain a hadseregeket háború esetén két csoportba sorolták: az Északi Frontba Németország, s a Déli Frontba Ausztria–Magyarország ellen.

Az Orosz Birodalom az 1904–1905. évi vesztes orosz–japán háború után feladta imperialista törekvéseit Ázsiában, s ezért főleg a Balkánra koncentrált. A pánszlávizmus, valamennyi szláv nép egyesítésének célja miatt kényszerűen konfliktusba került Ausztria–Magyarországgal és annak német szövetségeseivel. Szabad kijáratra törekedett a Földközi-tengerre és jégmentes kikötő megszerzésére a Keleti-tengeren. Orosz érdekszférába igyekezett vonni Kelet-Poroszországot és Nyugat-Poroszország egy részét. A Földközi-tengerre való kijutáshoz meg kellett szereznie a Boszporusz feletti ellenőrzést; emiatt feszültsége támadt az Oszmán Birodalommal, amelynek létét veszélyeztette.

Az orosz katonai doktrína a 20. század kezdetén fordulóponthoz érkezett. Az orosz hadvezetés az 1893-ban Franciaországgal kiépített kapcsolat ellenére defenzív álláspontot foglalt el. Ennek értelmében a Visztula mögött kell védelmi háborút folytatnia. A három oldalról, a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország által körbevett, s ezért nehezen védhető nyugat-lengyel területeket ideiglenesen fel kell adni.

²³ Uo. 14.

Ez a helyzet változott meg akkor, amikor 1910-ben Vlagyimir A. Szuhomlinov hadügyminiszter elfogadta az ún. 19. számú tervet, amely orosz előrenyomulást helyezett kilátásba a német területeken, hogy Franciaországot tehermentesítse a Schlieffen-terv értelmében valószínűsíthető német támadástól. Jurij Danyilov, a miniszter vezető katonai tanácsadója az előrenyomulásra Kelet-Poroszországot választotta ki, mivel az délen és északon egyaránt megtámadható. A hadseregen belüli politikai és társadalmi rivalizálás azonban megghiúsította a terv eredeti megvalósítását. Helyette végül kompromisszumos megoldás lépett életbe: az orosz haderőt két hadseregsoporra osztották: egy a Német Birodalom, a másik pedig Ausztria–Magyarország ellen állt fel. A terv két hadsereg benyomulását rögzítette a német területekre: a Paul von Rennenkampff tábornok vezette I. hadsereg (Nyeman-hadsereg) a Memeltől nyomulna előre, az Alekszandr Szamszonov tábornok vezette II. hadsereg (Narev-hadsereg) pedig délről támadna. A délnyugati fronton pedig a Nyikolaj Ivanov vezette csapatok Galíciában indulnának a Monarchia ellen.

A Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg vezette orosz főparancsnokság (sztavka) a Kelet-Poroszország elleni támadásra felállította az Északnyugati Frontot; az 1. és 2. hadsereg a harcok kezdetén 19 gyalogsági és 8 lovas hadosztályból állt. Galícia ellen a Délnyugati Frontot szervezte meg, amely a 3., 4., 5. és 8. hadseregből állt, s a harcok kezdetén 46 gyalogos és 18 lovas hadosztályt számlált. Nagy-Britannia és Franciaország ismételt nyomására már augusztus 7-én megkezdte két további hadsereg (a 9. és a 10.) felállítását Közép-Lengyelországban, amelyek előnyomulását Breslau, illetve Posen irányában tűzték ki. Ebbe főleg az eredetileg az Északnyugati frontba és a Délnyugati frontba szánt csapatokat vonták be. Ráadásul az orosz főparancsnok megígérte a nyugati szövetségeseknek, hogy a 15. mozgósítási nap után mind a két fronttal támadást indít a központi hatalmak ellen. Nagy-Britannia és Franciaország a kritikus pillanatban ragaszkodott az ígéret betartásához, jóllehet az Ausztria–Magyarország elleni orosz felvonulás ekkor még nem zárult le.²⁴

1913 végén az orosz vezérkar új mozgósítási tervet kezdett kidolgozni, amellyel a háború kezdetéig nem készült el, ezért 1914-ben az orosz hadseregek az 1900. évi mozgósítási terv szerint cselekedtek. Ha Németország Ausztria–Magyarországgal szövetségben fő erőit Oroszország ellen küldi, akkor az orosz hadsereg a G (Germania)-változat értelmében az orosz csapatok zöme Kelet-Poroszországban Königsberg (ma az orosz Kalinyingrad) ellen fordul, majd a kelet-porosz és lengyel felvonulási területről kiindulva Berlin irányába indul.

²⁴ *Reichsarchiv* (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918. Band 2. Die Befreiung Ostpreußens.* Berlin, 1925. 336.

Ha Németország Franciaország ellen indítja a főcsapást, akkor Oroszország az A (Ausztria)-változat szerint cselekszik, amely szerint a Polesjétől délre indít offenzívát a Monarchia ellen. Végcéljuk Bécs és Budapest elfoglalása, amelyhez először a Galíciában állomásozó osztrák–magyar erőket kell megsemmisíteni. Ezért a csapatok az Ivangorod (ma a lengyel Dęblin) – Kowel (ma az ukrán Kovel) fronttól, a Nyugati-Kárpátok megkerülésével Krakkó irányába nyomulnak, s elvágják az osztrák–magyar visszavonulás útját.

1914-ben az orosz csapatok felvonulására az A-változatot fogadták el. Eszerint az orosz hadsereg 800 000 ember összevonása után a 15. mozgósítási napon támadást indított Németország ellen. A támadás stratégiai célja a nyugati front német erőinek magukra vonása volt. Az Északnyugati Frontba tömörült 1. és a 2. hadsereg Kelet-Poroszország ellen indult, míg a Délnyugati Frontot alkotó 3., 4., 5. és 8. hadsereg Ausztria–Magyarország ellen menetelt. Az orosz hadseregek feladata az offenzívába történő átmenet volt, hogy a háborút mielőbb ellenfelei területére vigyék át.²⁵

Szergej D. Szazonov orosz külügyminiszter már 1914. augusztus 30-án ismertette Maurice Paléologue francia nagykövettel 13 pontos hadicél-követelésüket:²⁶

1. A három szövetséges fő célja Németország hatalmának és katonai-politikai uralmi igényének megtörése.
2. A területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg.
3. Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Szilázia [...] és Nyugat-Galícia.
4. Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország egy részét és Pfalzot.
5. Belgium jelentős területnövekedéssel számolhatna.
6. Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának.
7. Helyreállítanák Hannover királyságot.
8. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság és a magyar királyság. Az osztrák császárság egyedül az „örökös tartományokra” terjedne ki. A cseh királyság a mai Cseh- és Morvaországot jelentené. A magyar királyságnak Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával.

²⁵ Boris Khavkin: Russland gegen Deutschland. Die Ostfront des Ersten Weltkrieges in den Jahren 1914 bis 1915. In: Gerhard P. Groß (Hrsg.): Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung. Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2006. 67–68.

²⁶ Cronik Handbuch. Reden und Dokumente des 20. Jahrhunderts. Chronik Verlag, Gütersloh/München, 1996. 82–83.

9. Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát.
10. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában.
11. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák.
12. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna.
13. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.

Oroszország külpolitikája az első pillanattól kezdve a Monarchia szétrombolását követelte, miként 1914. augusztus 30-i hadicéljából kitűnt. Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg (1856–1929), a francia Ferdinand Foch (1851–1929) marsall tanítványa és csodálója, katonai főparancsnok és felesége, Anasztázia, a pánszláv eszme szenvedélyes híve, mindennél jobban gyűlölte Ausztriát. Azt mondta Maurice Paléologue (1859–1944) francia nagykövetnek: „Háborúba megyünk [...] Ausztriából semmi sem marad [...] Maguk megkapják Elzász-Lotaringiát, s csapataink újra bevonulnak Berlinbe”.²⁷

Oroszország belépése az első világháborúba a „jogszerűség és a szlávok védelme” jelszavával történt, s a cárizmus és az uralkodó elit imperialista nézeteinek következménye volt, amely nem volt hajlandó lemondani – akár csak részlegesen sem – Oroszország nagyhatalmi szerepéről. Az offenzív orosz politikát főleg a Balkánon tartották kizárólagosnak. Az állam imperialista politikája megfelelt a manipulált orosz közvélemény nemzeti-hazafias beállítottságának, amely a kormányt háborúra biztatta. Mindez fontos szerepet játszott az 1914. nyári válságos napokban.

1914. július 29-én – miután Ausztria–Magyarország harci cselekményt kezdett Szerbia ellen – II. Miklós cár aláírta a részleges mozgósításról szóló ukázt. Másnap azonban II. Vilmos német császár táviratára felfüggesztette határozatát, aki kérte, hogy ne kerüljön sor háborúra. De Szazonov külügyminiszter végül meggyőzte a cárt, aki július 30-án aláírta az általános mozgósítási parancsot. Németország ultimátumban sürgette a mozgósítás hatályon kívül helyezését. Ennek elutasítása után Friedrich Purtales gróf, szentpétervári német követ – aki személy szerint ellenezte a háborút Oroszországgal – augusztus 1-jén átnyújtotta a hadüzenetről szóló német jegyzéket Szazonovnak.

Az általános mozgósítás kezdete és fő erőinek kibontakozása között az orosz hadsereg határ menti harcokat folytatott, hogy fedezze a csapatok stratégiai felvonulását. Felderítésre kozákokat és a könnyű lovasság mozgékony csoportjait használták.

A háború 45. napján Oroszország befejezte hadereje mozgósítását. Összesen 3 915 000 tartalékost, köztük 800 000 fő 1. osztályú honvédőt mozgósítottak. Miközben hadereje az általános mozgósítás kihirdetése előtt 1 423 000 főt tett ki,

²⁷ Fejtő 47.

1914. szeptember közepén már 5 338 000 embert számlált, s ezzel a világ legerősebb szárazföldi haderejével rendelkezett. A cár az orosz hadsereg főparancsnokául nagybátyját, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget, vezérkari főnökké pedig N. N. Januskevicset nevezte ki.

A háború kezdetén Oroszország két frontot és két önálló hadsereget állított fel: az Északnyugati Frontot Németország ellen, a Délnyugati Frontot Ausztria–Magyarország ellen, az önálló pétervári 6. hadsereget a Keleti-tenger partjainak védelmére, s az önálló odesszai 7. hadsereget a Fekete-tenger partjainak védelmére.

Az 1914. évi hadjárat kezdetén, az orosz katonai vezetés támadási terveinek megfelelően az Északnyugati Front erőivel Jakov G. Zsilinszkij tábornok főparancsnoksága alatt offenzívát indított Berlin ellen, a Délnyugati Front erőivel pedig N. I. Ivanov tábornok főparancsnoksága alatt Bécs ellen. Ellenfele a keleti fronton viszonylag gyenge erővel rendelkezett: 26 német és 46 osztrák–magyar hadosztálllyal. A francia hadseregek a nyugati fronton a háború kezdetén nem indítottak azonnali támadást, hanem az orosz offenzíva eredményére vártak.²⁸

Az „elfeledett” keleti front kérdéséhez

A keleti front eseményeinek első átfogó és kitűnő feldolgozása a brit Norman Stone nevéhez fűződik, aki *The Eastern Front 1914–1917* (Hodder and Stoughton, London, 1975) című kötetében hangsúlyozta a keleti front csatáinak fontosságát az első világháború menetében. Következtetéseiben nem korlátozódik a keleti háború eseményeinek rekonstruálására, hanem kétségbe vonja a korábbi tantételeket, közöttük például az Orosz Birodalom gazdasági elmaradottságát. Szerinte a cári birodalom egy korábban ismeretlen mérvű gazdasági fellendülés szakaszában volt; gyengesége elavult adminisztrációjában rejlett, amely megterhelte az ellátási nehézségeket és az elavult hadseregvezetést. Munkája azonban teljesen hallgat a központi hatalmak által elfoglalt és megszállt területekről.

Később egyértelmű lett, hogy a keleti háború markánsan különbözik a nyugati front eseményeitől. Amikor nyugaton a front már megmerevedett, keleten még mindig mozgott. Ennek okai a hiányos kommunikációs lehetőségekben és a keleti front rossz közlekedési viszonyaiban rejlett. Egy áttört szakaszon a védelmi vonalat nem lehetett olyan gyorsan helyreállítani, mint Franciaországban. A keleti front több ezer kilométeres területi kiterjedése – eltekintve a táj eltéréseitől – élesen különbözött a nyugati front 800 km feletti frontvonalától.

A keleti front tematikája csak az első világháború újabb nyugati kutatásaiban került ismét előtérbe. A potsdami Hadtörténeti Kutatóhivatal (MGFA) 2004. au-

²⁸ *Khavkin* 69–70.

gusztusban konferenciát szervezett *Az elfeledett front* témakörben nyolc ország vezető hadtörténészeinek részvételével. A résztvevők között volt a litván származású amerikai történész, Gabriel Liulevicius is, aki 2002-ben *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonialisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg* című könyvében először nyújtott átfogó nyugati ábrázolást a baltikumi német megszállásról. A történettudományban azonban nem maradt visszhang nélkül, hogy megkísérelt hidat verni 1918 és 1933 között, vagyis folyamatosságot felmutatni az Oberost katonai igazgatása és a nemzetiszocialista politika között. Forrásbázisa is meglehetősen egyoldalú volt: túlnyomórészt magas rangú katonák naplóit és memoárjait használta, a katonák hazaküldött leveleinek ismertetése szinte teljesen hiányzott munkájából. Következtetései a német elit álláspontját tükrözték, illetve egyfajta nemzeti-litván szemléletet takartak.

Korábban szintén a litvániai fejleményekkel foglalkozott Abba Strazhas *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917*. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes, München, 1993.) című monográfiájában. Munkája tovább folytatta Fritz Fischer *Griff nach der Weltmacht* című munkájának gondolatmenetét, amely baltikumi annexiós nézetekkel vádolja a német keleti politikát, s bizonyos kontinuitást mutat ki a császárság és a nemzetiszocialista rendszer céljai között.

De miért lett a keleti front és az Oberost problematikája a történettudomány még megíratlan lapja? A második világháború sokáig rávetítette árnyékát az elsőre. Bizonyára döntő kritérium volt a hidegháború, s vele az archívumokhoz való hozzáférés megnehezülése. A keleti térségben minden kutatás súlypontja az orosz forradalom eseményeire irányult. Lenin alatt szétrombolták a cári birodalom katonatemetőit, s megkísérelték, hogy bizonyos eseményeket kitöröljenek az emberek történeti tudatából. A politika és a történettudomány viszonyáról keleten a második világháború után Norman Stone ezt írta: „Minden, amit a cári Oroszország hadseregéről mondtak, nehézségeket okozhatott az illetőnek. Ha pozitív, hazafias módon írt, akkor a kommunista ortodoxiába ütközött, amely minden cárit elítélt. Ha a negatív aspektusokra koncentrált, akkor a nemzeti pártvonalba ütközött, amely Sztálinnal jelentkezett és Brezsnyev alatt virágzott. Maguk a nyilvánvaló források is csak nehezen voltak hozzáférhetők; néhány évvel később valaki említette nekem, hogy a *The Eastern Front* című könyvem felvették egy kelet-német katalógusba, de engedély nélkül nem lehetett olvasni. [...] A téma a hetvenes években még mindig tabunak számított.”

A kevés forrást illetően John Keegan még azzal is érvelt, hogy az orosz hadsereg kerekén 80%-a analfabétákból állt, aki segítség nélkül semmiféle személyes, írásos forrást sem tudtak hátrahagyni. Megemlítendő számos nyugati történész nyelvi akadályai is.

A szegényes feldolgozottság miatt ezért egyfajta elégtételt jelentett Gerhard P. Groß (Hrsg.) *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung.* (Ferdinand Schöning, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2006.) című igényes tanulmánykötete is, amely több ország szerzőinek kutatásai eredményeit tartalmazza. Ezt a sort folytatta legújabban Bernhard Bachinger – Wofram Dornik (Hg.) *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext.* (StudienVerlag, Innsbruck – Wien – Bozen, 2013.) című, több ország szerzőinek bevonásával készült tanulmánykötete is, amelyben a keleti front háborús tapasztalatait és emlékeit vetették össze. Hasonló könyvészeti újdonság Bedécs Gyula: *A Kárpátok hágoín át Galíciába. Útikönyv az első világháború magyar emlékeit keresőknek I.* (Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014.) című kötete is.

Az Orosz Birodalom első világháborús hadműveletei nemcsak nyugaton kevésbé ismertek, hanem Oroszországban is „elfelejtődtek.” Szinte paradoxonnak tűnik, hogy az orosz iskolások a Napóleon elleni, 1812. évi „honvédő háborúról” többet tudnak, mint az első világháborúról. Ennek oka, hogy az első világháború tragédiáját az oroszok tudatából még szörnyűbb események szorították ki: az 1917. évi februári és októberi forradalom, az 1920–1930-as évek terrorja, egész néprétegek bolsevik megsemmisítése (kozákok, cári tisztok és tisztviselők, egyházi személyek és kulákok), a kollektivizálás és az 1932–1934 közötti tömeges éhínség, a második világháború és azzal összefüggésben egész népek deportálása (volgai németek, krími tatárok, görögök, csecsenek és ingusok).

A szovjet időkben nagyrészt felszámolták az első világháború csataterain el-esett katonák temetőit, az évfordulókat nem említették, a hősokeket elfeledték. Még a népnyelvben használatos „germán háború” kifejezést sem használták többé, s átnevezték „imperialista” háborúnak. Az első világháború emlékezetkultúrája csak az orosz emigrációban élt tovább.

A szovjet historiográfiában az első világháborút kizárólag osztályperspektívából kezelték. Az „imperialista” háborút a forradalom és a polgárháború egyfajta előzményének tekintették. Az 1917. októberi forradalom után a bolsevikok titkos dokumentumokat jelentettek meg, amelyek diszkreditálták a cárizmust, mivel igazolták, hogy az orosz kormány felelős volt a háború kitöréséért. Később ezeket az iratokat már nem emlegették.

A keleti front története Oroszország számára „elfeledett háború”, a Nyugat számára pedig több vonatkozásban „ismeretlen háború” volt. Az orosz hadsereg három és fél éven keresztül a Baltikumtól a Fekete-tengerig húzódó 1934 kilométer hosszúságban tartotta magát, nem számítva az 1100 kilométeres kaukázusi frontot, s az egyesített német, osztrák–magyar és török haderő ellen harcolt. A nyugati fronton – a Csatornától Svájcig – a német hadsereg ellen Franciaország,

Nagy-Britannia és Belgium egyesített haderői küzdöttek, akiket 1917-től az amerikai hadsereg támogatott. A nyugati szövetségeseket négy orosz brigád is erősítette.

Az orosz főparancsnokság és a kormány vezetési gyengeségei, valamint az orosz operatív-stratégiai tervezés függősége a nyugati szövetségesek követeléseitől 1914–1915-ben magas orosz emberveszteségekhez vezetett. 1915 végéig az orosz hadsereg kereken hárommillió embert veszített, közöttük 300 000 volt az elesettek száma, amelyet a hadsereg alacsony anyagi felszereltsége és a behívott újoncok 60%-ának kiképzetlensége okozott. A nyugati szövetségesek már az első években önző politikát folytattak, s „a háborút az utolsó orosz katonáig” folytatták. Az antant hatalmak a keleti frontot a németek nyugati offenzívája ellensúlyának használták, s Oroszország legfelsőbb katonai-politikai vezetését – korábbi stratégiai megállapodásaikkal ellentétben – folyamatosan felkészítetlen csapataik idő előtti harcra küldésére, s a „gőzhenger” szerepére kényszerítették.

A cári Oroszország – a többi hadviselő államhoz hasonlóan – propagandájában igyekezett elhárítani magától a háború kirobbantásának felelősségét. A cári rendszer bukását követően a kommunista történelemszemlélet a háború kirobbanását – Lenin imperializmus-elméletéhez kapcsolódva – valamennyi „kapitalista állam” felelősségének tartotta. Ugyanakkor 1925 után megpróbálták a cárizmust a fő vétkesség „címe” alól – amelyet szerintük a császári Németország vezetői, majd a weimari történészek ragasztottak rá – felmenteni.²⁹ Ezért a Szovjetunió nyilvánosságra hozta a cári archívum békefelhívásait tartalmazó aktáit. A szovjet történész, Igor Besztusev ellenezte ezt a nemzeti felmentési kísérletet, és Fischerrel szemben hangsúlyozta: „A tények vizsgálata sokkal inkább azt mutatja, hogy minden nagyhatalom politikája, beleértve Oroszországot is, objektíven vezetett a háborúhoz. A háborúért való felelősséget kivétel nélkül minden nagyhatalom uralkodó köre viseli. Ez független attól a ténytől, hogy Németország jobban felkészült a háborúra, és Ausztria belső válsága egyre növekedett, valamint független attól, hogy a háború időpontját végül is gyakorlatilag Németország és Anglia tettei határozták meg.”³⁰

2011-ben Sean McMeekin eddig ismeretlen orosz levéltári dokumentumok alapján tárgyalta az első világháborús felelősséget.³¹ Több olyan dokumentumot talált, amelyek átírni látszanak azt a hagyományos nézetet, amely az orosz kül-

²⁹ *Bestuschew, Igor W.*: Die russische Außenpolitik von Februar bis Juni 1914. In: *Kriegsausbruch 1914. Heft 3 des Journal of Contemporary History.* München, Nymphenburger Verlagshandlung GmbH, 1967. 150.

³⁰ Uo. 151.

³¹ *McMeekin, Sean*: *The Russian Origins of the First World War.* Cambridge, Belknap Press, 2011.

ügyminiszter, Szazonov emlékiratain alapul. McMeekin felhívja a figyelmet, hogy az Orosz Birodalom igencsak agresszív állam volt – sokkal inkább, mint Ausztria–Magyarország –, ráadásul külpolitikáját az a Szazonov irányította, aki egyik legfőbb célnak Konstantinápoly elfoglalását tartotta. A szerző több fontos ponton hitelteleníti Szazonov emlékiratait, bebizonyítva, hogy a dolgok nem úgy történtek, ahogy azt utólag leírta. McMeekin szerint nemcsak Németország és Ausztria–Magyarország voltak militarista államok, de az antant hatalmak is (elsősorban Oroszország). A szerző kifejti, hogy a Szazonov irányította orosz külügyminisztérium tudatosan rángatta Európát egy nagy háborúba a kellő időben megindított titkos mozgósítással, amely azonban nem lehetett olyan titkos, hogy a németek ne szerezzenek róla tudomást és ne érje kihívásként a Schlieffen-tervvel kényszerpályán lévő németeket. Ez aztán dominóként hozta magával a további mozgósításokat és a kataklizmát.³²

A háború Oroszország számára így a cári monarchia bukását és a birodalom széthullását, a bolsevik fordulatot, 1917. október 25-én a háborúból való „forradalmi” kiválást, majd 1918. március 3-án a központi hatalmakkal aláírt breszt-litovszki különbékét és az 1922-ig tartó polgárháborút jelentette.³³

³² Szabó 310.

³³ Khavkin 84–85.

Martin Furmanik

**PRO-HUNGARIAN MANIFESTATION IN SPIŠ
(SZEPEŠ) REGION IN THE FIRST MONTHS OF
THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC**

With the end of the First World War also almost ended one thousand years existence of the Kingdom of Hungary, which was divided into several successional states of the Habsburg Monarchy. This situation meant for the residents of the Kingdom of Hungary immense turning point and a lot of them refused to acquiesce with this fact. Besides other territories, the Kingdom of Hungary lost also territory of Slovakia, which became a part of the newly created First Czechoslovak Republic. The most residents of Hungarian nationality, which made an effort to keep the integrity of Hungary, were situated at the southern Slovakia. Some minor part of Hungarian and pro-Hungarian thinking population resided also other parts of Slovakia. These were particularly members of nobility, intelligentsia and state officials.

The region with major concentration of the hungarophile population, except of southern Slovakia, was Spiš (Szepes) County. From time immemorial, Spiš was one of the most ethnical intermingled Counties at the area of Slovakia. In the times of establishment of the Czechoslovakia, there lived, in addition Slovaks also Germans, Hungarians, Jews, Romanies, Ruthenians and as a result of constitutional changes also Czechs.

Spiš was pro-Hungarian oriented; therefore almost one third of Spiš population comprised of of Germans. Especially Germans were the greatest supporters of preservation of Hungary. Their pro-Hungarian orientation was caused by the fact, that during the existence of Hungary, right after the Jews, Germans succumbed of the magyarization process. This fact resulted from the specific situation of this minority caused by economical reasons and ambivalence of German population in the question of maternity language.

Operations of Spiš abidance in Hungary began even before declaring of the Czechoslovak Republic on 23. October 1918 in Kežmarok (Késmárk), where the city Council protested against planned integration of Spiš County to Czechoslovakia. Later attached to this protest also other Spiš villages and towns.¹

Kežmarok became the centre of Spiš-German activists. On 18 November 1918 there took place gathering of German minority representatives from whole Spiš. The gathering settled on the establishment of “Upperhungarian National Council of Hungarian Germans.” In the case of the isolation of Spiš from Hungary, the gathering declared the decision to create the independent “Spiš Republic”. This new republic would connect to economical and cultural development of Spiš, which was according to the Germans their merit. It should be something like „Switzerland above High Tatras”. On 9 December 1918 in Kežmarok “Spiš Republic” was really declared by German activists². However Spiš Germans were ideologically divided. In the half of December part of German National Council sent envoys from Kežmarok to Liptovský Mikuláš (Liptószentmiklós) with the declaration of joining to the Slovak National Council. They announced that they will receive the Czechoslovak army at Spiš friendly. This was the end of Spiš Republic.³

Next pro-Hungarian attempt at the eastern Slovakia in this time was Slovak People’s Republic established in Košice (Kassa) on 11 December 1918. This republic was proclaimed by East-Slovak Council with the lead of Viktor Dvorcsák. The East-Slovak Council representatives claimed that east and west Slovaks are two different nations. East-Slovak Council struggled for attraction of population in Spiš County. Therefore the Spiš-East-Slovak Council arose in Spišská Nová Ves (Igló).⁴ Exponents of Spiš-East-Slovak Council claimed to the integrity of Hungary, but later proclaimed mentioned Slovak Popular Republic, which would be also under Hungarian influence. Hungarian government hesitated with the support, therefore after entry of Czechoslovak army, the action of east-Slovak Hungarophiles ended with fiasco⁵.

The important support in the attempt of Hungarian integrity abidance provided to the Hungarian government in Slovakia also the Upperhungarian Social Demo-

¹ CHALUPECKÝ, I.: *Dejiny Krompách*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1982, p. 146.

² OLEJNÍK, M.: Postoj spišských Nemcov k rozpadu Rakúsko-Uhorska a vzniku ČSR. In: *Stredoeurópske národy na križovatkách novodobých dejín 1848 – 1918. Zborník venovaný prof. PhDr. Michalovi Danilákovi k jeho 65 narodeninám*. Prešov : Universum, p. 312.

³ SULAČEK, J.: *Spoločenské a politické pomery na Spiši v rokoch 1918 – 1938*. Prešov : Metodické centrum, 1992, p. 24.

⁴ TAJTÁK, L.: Spiš a vznik Československa. In: *Spiš v kontinuite času/Zips in der Kontinuität der Zeit*. Prešov–Bratislava–Wien : Universum, 1995, p. 149.

⁵ HRONSKÝ, M.: *Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920*. Bratislava : NLC – Dom slovenskej literatúry, 1998, p. 107.

cratic Party in Košice. The newspapers Kassai Munkás on 7 December 1918 wrote about workmen who proclaimed at the meeting in Spišská Nová Ves that they do not want to belong neither to Czechs nor to Hungarians. This was said in the spirit of East-Slovak Council which was preparing to declare the Slovak People's Republic.⁶

Spiš Republic and Slovak People's Republic had no hope for success failed very fast and historically became hilarious episodes.⁷ In spite of that, founding of these republics indicates that some part of east-Slovak population did not allow the end of Hungary.

The opponent of the effort of Hungarian integrity preservation was Pro-Czechoslovak population. Although Czechoslovak Republic was proclaimed on 28 October 1918, it took longer time until the words of proclamation became reality and Slovakia became part of this new state. Hungary did not intend to give up their territories and therefore the Czechoslovak representatives were forced to overrun Slovakia with military action. West part of Slovakia was in couple of weeks in the hands of Czechoslovak army. East Slovakia still stayed in the force of Hungarian army and officials. Although Hungary state apparatus was disrupted by unrestrained action and pillaging lower social classes but Hungarian representatives succeeded to hold this territory under their control with the help of army and new created Hungarian national Councils. With the arrival of Czechoslovak army and pro-Czechoslovak manifestation of Slovak population, Hungarian influence at this territory weakened. Czechoslovak army arrived to the Spiš in the first half of December 1918. Two weeks later whole Spiš was in their hands and in the end of January 1919, Czechoslovak army overrun also rest of Slovakia.

Together with military activities worked feverish also Hungarian diplomacy. On 31 October 1918 Sándor Wekerle was replaced in his seat of prime minister of Hungary by Mihály Károlyi. Following the example of Germany and Austria, Hungary transformed into the Hungarian Republic and its first president was Károlyi.⁸ Representatives of newly created republic were aware, that even if Slovakia will remain the part of Hungary, it will not be the possibly form of traditional and state administrative organization as prior to 1918. Therefore Hungarians discouraged Slovaks from integration with Czechs and offered them autonomy.⁹ They claimed

⁶ TAJTÁK, L.: Úsilie maďarských vládnuccich tried o udržanie Slovenska v rámci Maďarska v roku 1918. In: *Historický časopis*, 1966, year 14, No. 4, p. 566.

⁷ In addition to these two „republics,” in this period was declared for a similar purpose also almost unknown Orava Republic. HRONSKÝ, M.: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problem jeho bezpečnosti (1918 – 1920)*. Bratislava : VEDA – Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 2011, p. 48.

⁸ KONTLER, L.: *Dějiny Maďarska*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2001, p. 304.

⁹ More on the topic of autonomy offered by Hungary, see: KRAJČOVIČOVÁ, N.: *Koncepcia au-*

that Czechs are religiously intolerant, want to “make Czechs” from the Slovaks, oppress them and make workmen from them. Even in November Karoly’s government intended to organize an election at the whole territory of Hungary in order to demonstrate its decision, not to give up the integrity of this State. The elections finally were not held because of arrival of Czechoslovak army to Slovakia. Instead of the election there was the petition against Czech effort. In January 1919 was collected 250 000 signatures from the Slovak area, largely from Hungarian and German population.¹⁰ Slovak politics did not admit offered vision of autonomy within Hungary and stayed on the principle of Czechoslovak state idea.

Hope for Hungarian efforts was “Belgrade truce”, which was concluded between east Entente army commander, French general d’Esperey and Hungarian prime minister Károlyi on 13. November 1918. The most important was the 17st article of agreement referring that Entente will not intrude into domestic affairs of Hungary.¹¹ Hungarian politics understood this article in the sense that Hungarian integrity will be guaranteed until the Peace Conference. Czechoslovak leaders had to put in great diplomatic efforts in order to Entente invited Hungary to empty Slovakia. Gradually, the phantasm of maintaining the integrity of Hungary increasingly melted.

With the arrival of Czechoslovak army was changed also the state apparatus. The main representative of Spiš County was County governor. On 17 December 1918, next day after Levoča (Lőcse) was occupied by Czechoslovak army, Ján Rumann¹² became the new County governor replacing Tibor Mariássy. He arrived to Levoča on 7 January 1919 welcomed by crowd with Slovak flags singing Slovak songs. Next day Rumann signed trilingual takeover ordinance of Spiš County territory and its administration. He also dismissed county representation, communal boards and

tonómie Slovenska v maďarskej politike v rokoch 1918–1920. In: *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918 – 1920*. Michalovce : Matica slovenská, 1995, pp. 46–53.

¹⁰ TAJTÁK, L.: Úsilie maďarských vládncích tried o udržanie Slovenska v rámci Maďarska v roku 1918. In: *Historický časopis*, 1966, year 14, No.4, p. 562.

¹¹ HRONSKÝ, M.: Hlavné politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918 – 1919 (prvá časť). In: *Vojenská história*, 1998, year 2, No. 3, p. 33.

¹² Ján Rumann (*18 October 1876 in Pribylina – † 2 August 1925 in Košice) graduated at the Faculty of Law of the University in Budapest, where he obtained Law degree (Judr.). During the World War I. he worked in Košice, Poprad and as head of the military sanatorium in Nový Smokovec (Újtátrafüred). In years 1919–1922 was head of Spiš County, in 1920–1925 was deputy of head of Šariš (Sáros) County, 1921–1922 was head of Abatúj-Torna County and in 1922–1925 head of Kassa County. He was a prominent figure of Slovak national life in the early 20th century in juristic, state-political and ecclesiastical spheres. After the establishment of Czechoslovakia he was one of the founders of Czechoslovak government in Eastern Slovakia. In the office of regional governor was responsible for the political consolidation, national revival and economic recovery in Eastern Slovakia. MAŤOVČÍK, A. a kol.: *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zväzok R – Š. Martin: Matica slovenská, 1992, p. 142.

promised appointment of new self-governance authorities. Slovak language was determinate as official language, but in the communities with non-Slovak minorities could use their national language. In the Slovakia, Czechoslovak republic admitted system of political and public administration from the times of former Hungary. The county establishment with County governor and County office were retained, also in Spiš County. County governor had extensive competence, also in personal issues of all officials in political administration.¹³ Hungarian officials were replaced by Czechs or Slovaks, but very slowly because of difficulties with searching for new loyal ones. New officials and employees were requested to take an oath of allegiance. Many of them refused to swear, what caused much unrest. Therefore some officials left Czechoslovak state services.

Four months after establishment of Czechoslovak Republic and two months after Czechoslovak army occupation of Spiš, seemed that Spiš will be everlasting part of Czechoslovak Republic. However circumstances appeared very unstable and social atmosphere was tense because some part of population could not accept that Spiš is not part of Hungary.

In the spring months of 1919 some employees of state administration (especially Hungarians and hungarophiles) refused to take an oath of allegiance to Czechoslovak Republic e.g. processus official from Spišská Sobota (Szepesszombat) Aristid Várady Szakmáry, processus official, baron Albín Wieland, processus official from Kežmarok (Késmárk) Gejza Medgyesi¹⁴ and also clerks of tobacco factory in Spišská Belá (Szepesbéla). For this reason they were laid off.¹⁵ Employees who refused to take an oath of allegiance to Czechoslovak Republic were replaced by loyal Czechs. Although the Slovak intelligentsia was still inconsiderable, Slovaks got into appointment, as was the case of Ľudovít Medzihradský, who replaced unreliable processus official of Spišská Nová Ves (Igló), Anton Tasnády.¹⁶ Sometimes, due to lack of reliable human resources, had to stay in the office also person who refused to take an oath of allegiance e.g. the case of Baltazar Mattysovský, processus official of Spišská Stará Ves (Szepesófalu)¹⁷.

With the resistance of pro-Hungarian oriented citizens encountered the assumption of schools by Czechoslovak authorities and their subsequent slovakization. Until Czechoslovak army occupied Spiš (end of 1918), in the schools was taught in Hungarian language without any obstacles. Change arose after occupation by Czechoslovak army. Slovak language became teaching language in schools. Also

¹³ SULAČEK, J.: *Ján Rumann. Ľudomil v politike*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 2005, p. 22.

¹⁴ *Spišsko-staroveský hlavný slúžny*. In: *Slovák*, 22. 3. 1919, year 1., No. 7, p. 4.

¹⁵ *Spišsko-belanskú cigarovňu*. In: *Tatry*, 12. 4. 1919, year 1., No. 10, p. 6.

¹⁶ *Výmenovanie*. In: *Slovák*, 19. 4. 1919, year 1., No. 14, p. 5.

¹⁷ *Spišsko-staroveský hlavný slúžny*. In: *Slovák*, 22. 3. 1919, year 1., No. 7, p. 4.

from the teachers was requested an oath of allegiance to Czechoslovak Republic. Some, who rejected it, went to Hungary. In spite of resistance of pro-Hungarian orientated teachers and parents in the span of few months were schools transformed from Hungarian to Czechoslovak.

Besides of education were Slovak language entrenched into all domains of life. It began to be used in public life and at the offices. Names of village and towns were changed from Hungarian to Slovak. However the adherents of disappeared Kingdom of Hungary could not agree with that, not only for ideological reasons, but also because they did not command Slovak language.

Dissatisfaction with the establishment of new republic and new authority on Spiš region was expressed by Hungarians and pro-Hungarian thinking population in manifesto activities. On 11 March 1919 young people during the pro-Hungarian demonstration on the square in Spišské Vlachy (Szepesolaszi) sang Hungarian national anthem¹⁸. Other manifestation took place on 12 March 1919 in the building of railway station in Krompachy (Korompa), where four workers cut Czechoslovak flag¹⁹. On 24 April 1919 at 1:30 p.m. was sent scaremongering telegram which should disunite Czechs and Slovaks. It claimed, that in Spišská Nová Ves Czechs are shooting to Slovaks, there is many dead people and that Slovaks are disarming Czechs.²⁰ These anti-Czechoslovak protagonist were persecuted in different ways – reprehension, cash ameracements or few weeks imprisonment.

Leaflets were the most wide spread form of pro-Hungarian propaganda. *“In the last days Hungarians scatter on railways and villages leaflets in which rebel against our republic. They have written to Slovaks: “Hungarian People’s Republic abolished the obligation of military service. There is no levy. There is no requisition! People are free. Separation of land in free Hungary strongly persists. Each of us will get a work and heap of food.”*²¹ Anti-Czechoslovak leaflets were spread on 20 April 1919 in Spišská Sobota (Szepesszombat) and Spišska Nová Ves (Igló)²². Common punishment for sedition against Czechoslovak Republic, pro-Hungarian agitation and another manifestation of political unreliability was an internment to

¹⁸ Štátny archív Levoča, Štátne zastupiteľstvo v Levoči – Period 1900–1920, box 10, inv. No. 13, doc. No. 81/1919.

¹⁹ Štátny archív Levoča, Krajský súd v Levoči – B. Vlastná súdna agenda – Trestná agenda, box 457, doc. No. B103/1919.

²⁰ Štátny archív Levoča, Krajský súd v Levoči – B. Vlastná súdna agenda – Trestná agenda, box 458, inv. No. 875, doc. No. B1005/1919.

²¹ *Maďarská agitácia na východe.* (adopted from *Slovenský Východ*) In: *Národné noviny*, 28. 3. 1919, year 50., No. 72, p. 2.

²² Štátny archív Levoča, Štátne zastupiteľstvo v Levoči (Robotnícke hnutie a dejiny KSC) – Period 1900–1920, box 11, inv. No. 13, doc. No. 272/1919.

other parts of Slovakia e.g. Žilina (Zsolna) but especially to Terezín (Theresienstadt) in Bohemia. In the spring months 1919 were to Terezín interned 62 persons from Spiš County, who were registered as enemies of republic by state authorities²³.

In Slovak press was published many articles against Hungarian agitation, e.g. article with the title *Dear brothers and sisters Slovaks* in the *Tatry* newspaper, where author under pseudonym²⁴ S. F. Hraško writes: “*Therefore, beware of that villains of human society, such that dare to tease and rebel against the Czechoslovak Republic, and whoever it is, notify immediately the political or military authority.*”²⁵ *Tatry* newspapers were important stimulus of national consciousness of local Slovaks and fight against efforts to return to Hungary. As an illustration we mention two of many pro-Czechoslovak propaganda manifestations published in this newspaper. Writer under pseudonym Pokorný (Humble) in the articles “*There was a lightning over the Tatras*” writes: „*We need not be surprised that in our country, since the beginning, roasted pigeons do not fly into our mouth. But let us be lenient. When we endured the most difficult years, now we also endure, and I think God let suffer, but never perish Slovak family. Let us work and God bless our work.*”²⁶ Unauthorized article *Concord – brotherhood* discusses that Hungarians denationalized and disunited fraternal nations and still are doing that. Author expresses the hope of the spirit of peace will reign and talks about the need to cultivate brotherhood of all nations. He underlines Spiš County, which would be model for whole Republic, because is inhabited not only by Slovaks but also Germans, Poles and Ruthenians.²⁷

Pro-Czechoslovak propaganda in Slovak newspapers was distinguished by common features – presented itself defensively against Hungarian and communists, had anti-Semitic elements, advocated for peaceful coexistence of nations and last but not least emphasized unity of Czechs and Slovaks. Hungarians, Communists or Jews were perceived in this propaganda as permanent enemies, what should unify Slovaks as a nation and Slovaks with Czechs as brother nations. There were de-

²³ CHALUPECKÝ, I. – SULAČEK, J.: *Dejiny Levoče 2*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, p. 247.

²⁴ Pseudonyms were in the *Tatry*, the only Slovak newspapers in Spiš region, used by many contributors. It was because of fear in the post-revolutionary period when local Slovaks were often afraid to admit to Slovak nationality and to fight for the rights of local Slovaks. They were still scared of former „lords”, even though they openly criticized the speech of hungarophiles; they dreaded to sign themselves by their own names, so using pseudonyms. ZMÁTLO, P.: Slovenská regionálna tlač na Spiši v období prvej Československej republiky z pohľadu historika. In: *Z minulosti Spiša XV*. Levoča: Spišský dejepisný spolok, 2007, p. 123.

²⁵ HRAŠKO, S. F.: *Drahí bratia Slováci a sestry Slovensky*. In: *Tatry*, 12. 4. 1919, year 1., No. 10, p. 1.

²⁶ *Nad Tatrou sa blýskalo*. In: *Tatry*, 24. 5. 1919, year 1., No. 16, p. 3.

²⁷ *Svornosť – bratstvo*. *Tatry*, 31. 5. 1919, year 1., No. 17, p. 1.

veloped stereotypes from the past and made new, which became settled a part of Slovak national awareness in next period.

Misgiving from further development had not only the citizens of Hungarian nationality, but also the Slovaks, who were afraid of Hungary resumption. For instance traders had shop boards glued up with paper, because they had fear to use Slovak titles. They thought that "*Hungarians will come to reign again.*"²⁸ In some villages was still sung Hungarian national anthem in the church during mass and therefore believers requested Slovak church services²⁹. On the official document had to be used Slovak language as the first one, but instead of that there was sometimes still used Hungarian as the first one³⁰.

Unlike the Hungarians, Spiš Germans compared to the previous period appeased their passions and chose the waiting tactics, as referred to *the 15-day reporting the news and promotional departments at the top military headquarters about the situation and mentality of the population in eastern and south-western Slovakia* from 22 March 1919. The reporting further says that in Spiš County has not yet started the appointment of Slovak officials and mayors. According to its opinion, Slovak population is on the Czechoslovakia side; is very indigent; complain about the illegal trade of Jews from Poland, problems with the payment of financial aid and inferior supplying. However, good impact onto the Slovak population had letters from its relatives from Italy who wrote, that they serve in the Czechoslovak army. In the report is further mentioned that the toughest Hungarians are particularly hungarized Jews and centre of anti-Czech sedition is Poprad (Poprád) grammar school. The report also criticizes the fact that Hungarian officials works in offices according to the instructions of Pest, in Hungarian language³¹. As was already mentioned, Czechoslovak authority attempted about remedy but, due to a deficiency of suitable candidates it was done very slowly.

An important factor that markedly influenced events in Spiš and Slovakia in the spring and summer of 1919 was a declaration of Hungarian Soviet Republic (further HSR) on 21 March 1919. The Minister Šrobár responded to this fact with declaration of martial law. HSR gained sympathy in parts of the working class and pro-Hungarian oriented population in Slovakia and in Spiš almost immediately. Both groups indentified with HSR for various reasons and very often, even in Spiš, nationalist and class perspective coincided. Pro-Hungarian agitation from recent months has been completed by Bolshevik agitation. On the example of disseminat-

²⁸ *Dopisy. Spišská Nová Ves*. In: Robotnicke noviny, 10. 4. 1919, year 16., No. 29, p. 3.

²⁹ *Dopis z Hrušova, dňa 18-teho kvetňa 1919*. In: Tatry, 31. 5. 1919, year 1., No. 17, p. 5.

³⁰ *Z Margecian*. In: Tatry, 31. 5. 1919, year 1., No. 17, p. 6.

³¹ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 454/1919.

ing of anti-Czechoslovak leaflets by Andor Kantor and Adolf Roth in early April 1919 in Krompachy, which were also anti-Bolshevik; we can see how hungarophilia and Bolshevism often coincided³². Purely Bolshevik agitation occurred as well, but we cannot say with certainty whether or not the disseminators had also hungarophilic objectives.

Pro-Hungarian manifestation from last months in Spiš region continued also in June 1919. Unlike the previous period, they were gaining the intensity and were directly related to the campaign of Hungarian army in Slovakia in late May 1919. Residents of Spiš supporting this offensive, perceived it primarily as a renewal of Hungary and secondary as the fact, that they are Bolsheviks. In order to gain a picture of the mood of the population; we look at some specific examples of pro-Hungarian expressions.

On 4 June 1919 in Levoča (Lőcse) Ľudovít Plachý disseminated scaremongering message, that *“today at 6 o'clock will arrive Hungarians and kick Czechs and Slovaks ass!”*³³ False rumors were spread also in Stillbach (Tichá Voda, today part of Henclová – Henclófalva), at the time of withdrawal of Czechoslovak army, on 20 June 1919. Gyula Schmatzer said that the railway nearby Vrútky (Ruttka) and Kežmarok (Késmárk) was ruptured by Hungarians³⁴. In Spišské Podhradie (Szepesváralja), on 7 June 1919 certain Szališ asserted to disarm local gendarmes and when will Hungarians come, shall be accompanied by 6,000 local residents³⁵. Roth, a police captain in Ľubica (Leibic), negligently performed his obligations, moreover, was suspected of assisting a conspiracy directed against the military state power, therefore, was interned in Žilina (Zsolna). Into this location were interned persons, who tore Czechoslovak flag from the town house in Ľubica (Leibic)³⁶. On the range in Levoča (Lőcse) was exhibited anti-Czech leaflet printed even in November 1918³⁷. Margita Buzásová, official typist in Spišské Podhradie, on 27 June 1919 said to gendarme Slabihondek: *“It hurts me as a Hungarian so much that when the Hungarians were so close, they had to go back again. I was delighted that they arrive here*

³² Štátny archív Levoča, Štátne zastupiteľstvo v Levoči – Period 1900–1920., box 10, inv. No. 13, doc. No. 145/1919.

³³ Štátny archív Levoča, Štátne zastupiteľstvo v Levoči – Period 1900–1920, box 11, inv. No. 13, doc. No. 371/1919.

³⁴ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 652/1919.

³⁵ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 619/1919.

³⁶ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 533/1919.

³⁷ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 621/1919.

and now Béla Kun betrayed the whole Hungarian nation.” She was as politically unreliable dismissed from the service.³⁸ Julius Kern, canon in Spiš Chapter House (Spišská Kapitula – Szepeshely), said on 21 June 1919 to Andrew Klučiar from Lieskovany (Leszkovány): “Your son joined to the Czechs and you keep also with the Czechs. When Hungarians will come, we will hang you and your brother.”³⁹ On 22 June 1919 the priest Henrich Göbl in Vondrišiel (today Nálepokovo – Merény) at the occasion of the end of the school year announced to students that it should be taught in Hungarian and not Slovak language, because in Vondrišiel are only Hungarians and claimed that there is no Czechoslovak Republic.⁴⁰

Anti-Czech expression had also Juraj Hric from Nižné Repaše (Alsórépás): “I wish God damned the Czechs – now you see, you wanted the Czechs and get nothing from them, because they have nothing, only the factories, from the Hungarians we have had enough flour, meat, bacon, wine and just everything.” When Hungarians invaded into Spiš County, his wife Mária rejoiced as follows: “Here they are our Hungarians, already there are our brothers!” The situation in Nižné Repaše (Alsórépás), as well as in other municipalities in Spiš region, was this time very chaotic: “In Nižné Repaše prevailed among the inhabitants a huge mess and uncertainty; soldiers bound to active service were leaving their homes and hiding in the forests and all of the regulations and invitations remained without result. ... The headquarters of the local station were forced to request the garrison headquarters in Levoča (Lőcse) for the reinforcements to maintain an order and the soldier Bocko from Nižné Repaše was designed for that function. Immediately when Mária found out that Jozef Bocko helps the gendarmerie to catch the deserters, incited the others against him again, that he still helps the gendarmerie to catch the deserters.”⁴¹

The population in Spiš region had not only pro-Hungarian, but also pro-Bolshevik mood as evidenced by the case of the Tatranská Lomnica (Tátralomnic). When Aranka Neuherz, manager of cuisine in a local hotel, heard about the progress of the Hungarian Red Army, ordered two persons to bring a Czechoslovak flag, which she tore up. She would make a cockade from the red part of the flag and welcome the Red Army with it.⁴²

³⁸ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 632/1919.

³⁹ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 647/1919.

⁴⁰ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 651/1919.

⁴¹ Štátny archív Levoča, Štátne zastupiteľstvo v Levoči – Period 1900–1920, box 13, inv. No. 13, doc. No. 610/1919.

⁴² Štátny archív Levoča, Štátne zastupiteľstvo v Levoči (Robotnícke hnutie a dejiny KŠČ) – Period 1900–1920, box 11, inv. No. 13, doc. No. 439/1919.

The population was succumbed to the above stated influences that disturbed peace and order in the county. Due to the discombobulating rumors, anti-Czechoslovak statements and actions, Spiš society was deeply confusing and accumulated by the fear of an uncertain future.

Czechoslovak power was conscious of the acute danger regarding to successful progress of Hungarian troops. To eliminate the enemy forces inside the Republic was declared military dictatorship. In eastern Slovakia became applicable by order of General Hennocque. According to his regulation, there were not allowed to do any gatherings. If someone had been found with gun or carried out sabotage actions, should have been immediately shot. All military organizations should be dissolved immediately. One who extended the scaremongering, printed matters against Czechoslovak government, or disturbed public order, would be punished by imprisonment from 15 days to 20 years and by fine from 100 to 10,000 crowns⁴³. In spite of proclaimed harsh penalties against the defendants of Czechoslovakia, the execution was performed milder.

Military operations in nexus with the Hungarian Red Army campaign also affected the Spiš County area. Fighting took place in Gelnica (Gölnic). The district of Gelnica (Gölnic) fell into the hands of the Hungarian army during the 20 – 23 June 1919 and automatically became a part of the Slovak Soviet Republic, which was a state directly under the influence of the Hungarian Soviet Republic. This occurrence was welcomed particularly by the local working class expecting especially an improvement of their financial situation and by the part of the Hungarian and German population⁴⁴. Almost immediately, the sympathizers of the Hungarian army took leading positions in Gelnica (Gölnic) and in other villages in the district. The pro-Czechoslovak tuned population admitted the arrival of the Hungarian Army reluctantly and tactically waited how the situation will develop.

However the arrival of the Hungarian Red Army brought to Spiš region improving of the supply by utilizing the manorial granaries, but the Red Army troops left behind a lot more damage than usefulness. Soldiers paid for everything high amounts of money with valueless banknotes so called “white money”.⁴⁵ When they were leaving, they took along a number of chattels, especially food and money in cash. They also caused some damages to buildings in which they were staying. Compared to the rest of the territory of the Slovak Soviet Republic, property damages were not large and there was no one killed by members of the Hungarian Red Army, mainly due to brief time they spent there. They were staying in the district

⁴³ *Rozkaz generála Hennocqua. Z Košíc 6. júna.* In: Slovenský denník, 7. 6. 1919, year 2., No. 119, p. 2.

⁴⁴ PÁSZTOR, P.: *Gelnica. História a súčasnosť.* Košice : Harlequin, 2012, p. 51.

⁴⁵ *Prakovec. Svedectvo času.* Košice : Harlequin, 2010, p. 36.

of Gelnica only one week. In spite of that, this incident deeply affected the life of the local population. During the sojourn of the Hungarian Red Army was the local population, in particular, the one who disagreed with the arrival of the Hungarians, constantly was afraid of their lives and property. After the departure of the Red Army they had fear of its return or a long time. On the other side the population sympathizing with the Red Army was feared about a persecution by the Czechoslovak state. The brief activity of the Slovak Soviet Republic in Spiš region represented the atmosphere of fear, univocally more appreciable as in the rest of the county at that time.

After the intervention of the Entente powers, Hungarian Soviet Republic was finally forced to withdraw its troops from the territory of Slovakia. Hungarian Red Army left the district of Gelnica (Gölnic) on the 28 June 1919. Gelnica with its surrounding was the first place where Slovak Soviet Republic disappeared. Many of its exponents and supporters, for fear of persecution by the Czechoslovak authorities went along with Hungarian army.⁴⁶

Departure of the Hungarian Red Army was conducted relatively peacefully but not entirely without problems. Its soldiers retreated with crude insults and threats such as „*Wait stinking Slovak, you will still hang!*”⁴⁷. Slovak population often made fun from retreating Hungarian troops. They terrified the Hungarians that the Czechoslovak army is approaching, what accelerated their retreat. During the leaving of some troops of the Red Army from the district of Gelnica, as revenge they shot to people working on the field. It is not known that someone was injured or killed.⁴⁸

The primary task of the renewed Czechoslovak administration after the retreat of the Hungarian Red Army was punishing exponents and supporters Slovak Soviet Republic. It was mainly about to show the general public, how will end up the Czechoslovakia opponents who undermine the very idea of its statehood. The exponents of the Slovak Soviet Republic in the district of Gelnica were imprisoned in remand centre only for weeks or months and were released to freedom over the years 1919 and 1920. After such a long interval after these events is now difficult to find out, how true are statements of defendants and witnesses in their favor or against them. It cannot be determined with certainty, to what extent the Slovak Soviet Republic exponents were active on their own initiative and how they were forced to their deeds by the Hungarian army. Of course, it is not excluded any personal hostility of witnesses, testified against them. The situation was in many aspects very crowded. However one thing is certain, the Czechoslovak authorities were against

⁴⁶ PÁSZTOR, P.: *Gelnica. História a súčasnosť*. Košice : Harlequin, 2012, p. 52.

⁴⁷ ZIMÁK, J. (ed.): *Vpád maďarských bolševikov na Slovensko*. Bratislava : Slovenský chýrnik, 1936, p. 277.

⁴⁸ ZIMÁK, *Vpád maďarských ...*, p. 277.

these “traitors” extremely benevolent. To compare, the situation in Hungary was worse, where was treated with the Bolsheviks incomparably harder and the death penalty were not uncommon.

Almost immediately after leaving the Hungarian troops was in the south Spis, as well as in whole Slovakia reestablished the Czechoslovak power. There is not known any case of strong resistance from the side of hungarophilic minded people by the reestablishment of the Czechoslovak administration. The assumption of the territory of the former Slovak Soviet Republic by Czechoslovak authorities conducted peacefully, as well as removal of the Hungarian Red Army.

The biggest change that occurred after the departure of Hungarian troops was mitigation of pro-Hungarian passions. The Spiš hungarophiles understood, that after failed attempt to maintain Slovakia in Hungary, Slovakia, and with it also Spiš region, still remains in Czechoslovakia. On the other hand, they were afraid of being persecuted for pro-Hungarian expressions. However, it cannot be said, that the pro-Hungarian expressions disappeared completely. According to the statement of typists Emma Papp of Spišská Nová Ves (Igló) on 16 July 1919, who said that the General Staff will return in the city, Czechs should stay home „*not coming here to eat us up*“. She said that the national frontiers are not certain and even the landscape does not belong to Czechoslovakia and office section where Papp worked did not take the oath. Due to these sayings was Papp interned because of political unreliability⁴⁹. On 18 July 1919 brothers Jozef and Ján Skokan from Spišský Štvrtok, (Csütörtökhely) at occasion of cattle requisition,⁵⁰ criticized fellow-citizens, that Slovakia was sold out to Czechs. According to witness statements, they relentlessly incited against Czechoslovakia.⁵¹ However such reactions occurred only rarely and in much lesser extent than in the previous period.

Henceforth, the problem was the rejection of taking the oath to Czechoslovakia by Hungarian officials and their office work in Hungarian language. „*Our Czechoslovak authorities corresponded among themselves still Hungarian, even among them are also higher authorities, those superintendents cannot speak Hungarian and sign that acts. Hungarian documents were also received from rural villages! In*

⁴⁹ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 331/1919.

⁵⁰ To improve the supply of industrial centers, particularly in the Czech Republic, the state requisitioned farmer’s grain and livestock. Due to the fact, that the Slovak counties were agricultural the poorest, the requisition was more often in richer, ethnically mixed counties, such as the Spiš county. This situation more intensified the resistance against Czechoslovak state power. HRONSKÝ, M.: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918 – 1920)*. Bratislava : VEDA – Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 2011, p. 195.

⁵¹ Štátny archív Levoča, Župa Spišská 1860–1922 – Županský úrad – Prezidiálne písomnosti, box 2808, doc. No. 614/1919.

the tenth month of independence, it is nevertheless too many".⁵² Reestablishment of the Czechoslovak administration was therefore mainly associated with more consistent requiring of a loyalty oath from public servants. Some employees refused it and were replaced by Czech officials, teachers, railway workers, policemen and others. By the enforcement of Czechoslovak power was the important factor also Czech soldiers.⁵³

After months of ethnic attacks, passions slowly reassured. But in August 1919 there happened an incident from the Czechoslovak side, which disturbed relatively quiet minds and resonated not only in Spiš region, but in whole Slovakia.⁵⁴

Already in the spring 1919, members of the Sokol union tried to remove the statue of Honvéd located, on the main square Levoča, which stayed there as a memory of fighting under Branisko mountain range in revolution 1848–1849. The attempt to throw it down failed, therefore was overlaid by boards to be not seen. After performances of physical training and folk festivity at night on 10 August 1919 statue was already demolished by a group of falcons (sokols).⁵⁵ The event caused a stir. Around the city began spreading rumors, that this is the beginning of pogroms against the Hungarians and Germans. On 12 August 1919 morning met by the broken monument many people. They put wreaths on it and sang the Hungarian anthem. Gendarmes tried to disperse the crowd, shot and one person was seriously injured. Following three days the population declared a general boycott. Stores were closed, most officials did not come to work and the anti-Czech agitation and hatred spread up. Action of falcons (sokols) was condemned by head of county Ján Rumann and by the military dictator, general Hennocque. Ján Rumann termed it as serious disruption of the consolidation process. General Hennocque assembled on 8 September 1919 officials of Levoča and publicly condemned the removal of the monument. He promised to bring the perpetrators to court-martial, expressed the satisfaction with behavior of city residents and promised immediate help, if people request for protection.⁵⁶

Cases in Levoča and similar incidents that have taken place elsewhere focused the attention to the difficult situation in the Spiš region. Some soldiers and officials coming from the Czech lands were quite difficult psychologically and nationally adapted to the local context. They precipitated unnecessary conflicts with their

⁵² *Za očistou.* (adopted from Slovenský Východ) In: Slovenský denník, 30. 7. 1919, year 2. No. 162, p. 3.

⁵³ SULAČEK, J.: *Ján Rumann. Ludomil v politike.* Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 2005, p. 26.

⁵⁴ *Výtržnosti pre pomník.* In: Slovenský denník, 20. 8. 1919, year 2. No. 179, p. 4.

⁵⁵ SULAČEK, J.: *Posledný spišský župan Ján Rumann (1876–1925).* In: *Z minulosti Spiša XII.* Levoča: Spišský dejepisný spolok, 2004, p. 123.

⁵⁶ CHALUPECKÝ, I. – SULAČEK, J.: *Dejiny Levoče 2...*, p. 252.

radicalism that does not have only the immediate consequences, but some political parties later also misappropriated them.⁵⁷

It is obvious, that a large part of the population of Spiš County was unable to identify with the Czechoslovak Republic. It was not only the Hungarians, but also hungarized Germans, Jews, and last but not least the Slovaks. Decades of purposeful assimilation resulted that these non-Hungarian nationalities identified themselves with the Hungarian nation and the Hungarian Kingdom as a Hungarian nation state. Therefore, they logically rejected its collapse and formation of state, which was completely strange to them. Equally foreign to them were the Czechs, perceived by them as occupiers. Besides the hungarophilian population Spiš region was inhabited by population accessible to the idea of the Czechoslovak Republic. It was the Slovaks and Ruthenians, who did not succumb to assimilation. Third, probably the largest group was the population quite indifferent to which the state formation will belong. Priority for these people, coming mainly from lower social classes, was to improve their social situation that was after devastating war very bad.

The Czechoslovak governing authorities successively contrived to enforce the idea of Czechoslovak state among the broad masses of population. They succeed particularly with unprecedented development of Slovak culture and education as well as the gradual economic recovery. Many Slovaks, who were previously pro-Hungarian oriented, under these influences increasingly professed to the Slovak nationality and Czechoslovak state. For subscribing to state-forming nations (Czechs, Slovaks, Ruthenians) stood in many cases an effort to gain material and social benefits. Population, which remained pro-Hungarian oriented gradually, especially after began to realize, the failed campaign of the Hungarian Red Army, that the boundaries will not change and the existence of Czechoslovakia is a permanent and inescapable fact. They outwardly reconciled with it, but inwardly still more or less nurtured hope for the change. Pro-Hungarian manifestations did not disappear, but during the whole interwar period they did not acquire serious dimensions as it was in the early months of the Czechoslovak Republic. The change occurred in the nexus of international tension and the rise of power of Germany and Hungary at the end of the thirties of 20th century, when began to re-activate the pro-Hungarian oriented population.

⁵⁷ CHALUPECKÝ, I. – SULAČEK, J.: *Dejiny Levoče 2*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, p. 253.

Tóth Péter András

FRAKNÓI VILMOS ÉS A HÁBORÚS FELELŐSSÉG KÉRDÉSE

Dr. Zachar József emlékének

Az első világháború kirobbanása után szinte azonnal felszínre került a háborús felelősség kérdése, majd a fegyverszünetet követően a korábbinál is nagyobb érdeklődés mutatkozott a téma iránt. A központi hatalmak közül Németországban ez a problémakör¹ (*Kriegsschuldfrage*) a háború alatt és utána egyaránt nagy figyelmet kapott. A témát vizsgáló szerzők jelentős része a háborús felelősség megosztására törekedett, és számos publikációval kísérelt meg szembeszállni a leegyszerűsítő, egyoldalú és propagandisztikus irányzattal. A vita egyik fő célja német szemszögből is a háborús felelősség tisztázása, valamint a központi hatalmakat, így elsősorban Németországot a világháború kitörésében egyedül felelősnek tekintő szemlélet bírálata volt. Más szerzők viszont éppen ennek bizonyítására törekedtek. Idővel kirajzolódtak a vita vezéregyéniségei, s tevékenységük is szervezettebbé vált.

A témakör a háború kitörésétől a későbbi győztes országokban is nagy figyelmet kapott. Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban egyaránt születtek – jelentős értelmezésbeli különbségekkel – a kérdéskört tárgyaló munkák, s a témát a politikusok is gyakran érintették.

Magyarországon a történetírók közül a kora újkor és az újkor kiváló ismerője,

¹ A témakörben 1928-ig publikált legfontosabb német és nemzetközi anyagokat, nyilatkozatokat jól foglalja össze: *Biedermann, Ad*: Eine offene Wunde. Berlin, Henschel & Co. Verlag, 1928. Az újabb feldolgozások közül jól használható: *Dreyer, Michael – Lemcke, Oliver*: Die deutsche Diskussion um die Kriegsschuldfrage 1918–19. Berlin, Duncker & Humblot, 1993.

Fraknói Vilmos² összegezte állításait, majd eredményeit Wilhelm Fraknói néven 1919 októberében, Bécsben jelentette meg *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges* (A magyar kormány és a háború keletkezése) címmel.³ Dolgozatom Fraknói könyvének bemutatása mellett az összehasonlító elemzésnek is igyekszik teret adni, majd megkísérli elhelyezni a magyar történetész munkáját a korszak háborús felelősséget tárgyaló irodalmában. Közülük e dolgozatban csak azok szerepelnek, amelyek eredményei a témában megjelent műveihez is köthetők.

A háborús felelősséggel kapcsolatban a háború kitörésétől kezdve készültek különböző állásfoglalások. Formáik különbözőek lehetnek: pamflet, esszé, broszúra, tudományos igényű könyv vagy tanulmány, de a témában magánlevelezés, vagy előadás formájában is véleményt lehetett formálni. A művek sokféleségéből kitűnik, hogy szerzőik is különféle területekről kerültek ki. Volt köztük politikus, újságíró, esszéista, közgazdász, s történészek is képviseltették magukat. Az érvelés technikája sok esetben különbözött, viszont bizonyos témák kiemelt fontosságúak voltak, így ezek szinte valamennyi munkában fellelhetők. Szinte valamennyi szerző véleményt mondott a századelő diplomáciájával kapcsolatban, különös tekintettel a Balkán-félszigetre. Nagy jelentőséget kapott a szarajevói merénylettől a kontinentális, majd a világháború kitöréséig terjedő időszak is. Ezen belül nagy figyelmet szenteltek az osztrák–magyar mozgósítástól a nagyhatalmak kölcsönös hadüzenetéig terjedő időnek. Nagy figyelmet kapott a két szövetségi

² Fraknói Vilmos (1843–1924): 1843-ban Frankl Vilmos néven született Ürményben. Az 1864–1865-ös tanévben a nagyszombati gimnázium, majd az esztergomi papnevelő intézet tanára volt. 1871-től Pesten élt. 1870-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. A továbbiakban a szervezet főtitkára, majd másodelnöke volt. Tudományos pályáján az 1890-es év hozta meg a döntő változást, amikor XIII. Leó pápa kutathatóvá tette a Pápai Levéltár anyagait. Fraknói két évtizeden át Olaszországban élt. Kutatóként a Vatikán és Magyarország kapcsolatait vizsgálta. Tudományos szervező tevékenysége is jelentős volt; Rómában magyar történeti és művészeti intézetet alapított. Több európai akadémia, társaság és tanács tagja volt (Krakkó, Belgrád, Róma). 1872-től kezdve hat évig az Akadémia Értekezések a történettudomány köréből című kiadványsorozatát szerkesztette, majd az Akadémia évkönyveit, értesítőjét (1878–1889) és a Magyar Könyvszemlét 1876-tól 1879-ig. 1903-ban a Kisfaludy Társaság tagja lett. Legfontosabb művei: Pázmány Péter és kora I–III. Pest, 1868–1872, A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Pest, 1873, II. Lajos király és udvara. Budapest, 1878, Vitéz János esztergomi érsek élete Budapest, 1879, Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest, 1880, Pázmány Péter. Budapest, 1886, Erdődi Bakócz Tamás élete. Budapest, 1889, Hunyadi Mátyás király élete. Magy. Tört. Életr. XXI. Budapest, 1890, A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor, IV. Budapest, 1896, Verböczy István. Budapest, 1899, Magyarország egyházi és diplomáciai összeköttetései a szentszékkal. I–III. köt. Budapest, 1900–1903, Martinovics élete. Budapest, 1921.

³ *Fraknói, Wilhelm: Die Ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges.* Wien, Verlag von L. W. Siedel & Sohn, 1919.

rendszer katonapolitikája is. A világháború alatti elemzéseket sok esetben egyoldalú megközelítés jellemezte, ugyanakkor szerzőiket a szinte minden országban meglévő cenzúra is akadályozta.

Az első világháborút lezáró békék aláírását követő időszakban az érvelés színesebbé vált. E jelenség az iratanyag elérhetőségével és folyamatos növekedésével magyarázható. Erre az idősakra esett a téma kiszélesedése és népszerűbbé válása. A kérdésben egyre többen foglaltak állást, s a viták – kezdetben egy országon belül, majd nemzetközi szinten – is mind gyakoribbak lettek. A nagyobb terjedelmű könyvek mellett felértékelődött a nyomtatott sajtó jelentősége. A vita résztvevői felismerték, hogy kötetek nem eléggé véleményformálók, így a különféle napi- és hetilapokban nagyobb lehetőséget láttak a téma, valamint igazuk népszerűsítésére.

Az 1919. június 28-án Németországgal megkötött versailles-i békeszerződés katalizátorként hatott a háborús felelősség ottani kutatására. Ernst Sauerbeck vezetése alatt még ugyanebben az évben megalakult a *Háborús Okok Kutatásának Hivatala* nevű szervezet, amelynek célja a Németország egyedüli felelőségének cáfolata volt.⁴ A témakörben kutató és publikáló történészek közül Hans Delbrück⁵ mellett Hermann Lutz,⁶ Graf Montgelas,⁷ Alfred von Wegerer, Erich Brandenburg,⁸ valamint Max Weber neve említendő.

Fraknói Vilmos könyvét 1919 végén adták ki. Első részében a Balkán államainak orientációját, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia számára kívánatos Balkán-politikát tárgyalta. A továbbiakban a szarajevói merényletet követő időszak eseményeit fejtette ki, különös tekintettel Tisza István magyar miniszterelnök véleményére és annak változásaira. A sort a Monarchia háborús politikája zárta.

Fraknói kiemelt fontosságot tulajdonított a Balkán-félszigeten zajló nagyhatalmi játszmáknak. Könyvét is e gondolattal kezdte: szerinte a Balkán államainak aspirációi kihívást jelentettek Magyarország számára. Úgy ítélte meg, hogy a Monarchiának nem csupán belül kellett egységesnek lennie a Balkán-félsziget kérdésében, hanem Németország támogatásával is rendelkeznie kellett. Még

⁴ Biedermann 32.

⁵ Hans Delbrück álláspontjához lásd: Tóth Péter András: Hans Delbrück és a háború felelősség kérdése. In: *Németh István* (szerk.): Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 311–322.

⁶ Lutz, Hermann: *Der Weg Zum Kriege*. Berlin, Georg Stilke, 1922.

⁷ Montgelas, Graf: *Der Zusammenbruch der Ententelegende über die Russische allgemeine Mobilmachung*. *Deutsche Rundschau*, 48. évf. 8, valamint *Zur Schuldfrage*. Berlin, Verlag der Kulturliga, 1920.

⁸ Brandenburg, Erich: *Die Ursachen des Weltkrieges*. Leipzig, Quelle & Meyer, 1925.

pontosabban: szükség esetén fel kellett hívni Berlin figyelmét a félsziget jelentőségére: „Németországnak be kell látnia, hogy a Balkán nem csupán számunkra, hanem a Német Birodalom számára is döntő fontosságú.”⁹

E felismerés azonban az orosz külpolitika irányítóit is elérte, s ebből Oroszország és a Balkán-félsziget népei egyaránt profitáltak. Fraknói úgy látta, hogy Oroszország katonai potenciálja és külpolitikája bátorítólag hatott a nagyszerb elgondolásokra, de azok Oroszország számára is kedvezőek voltak a Monarchiára való veszélyességük miatt. A francia–oros szövetség éppen ezért addig nem gondolhatott háborúra, „amíg nem éri el a balkáni népek egy ellenünk irányuló csoportosulását, amely a Monarchia ellen három irányból képes támadni és erőink legnagyobb részét lekötöni. Az európai politika sarkpontja tehát – német szempontból is – a Balkánon fekszik és az lényegében annyira német, mint amennyire osztrák–magyar érdekszféra.”

Az erőviszonyokat illetően megjegyzendő, hogy a francia–oros szövetség katonai ereje és költségvetése meghaladta a kettősszövetség hasonló anyagi ráfordításait. Erre a következtetésre jutott a háborús felelősséggel kapcsolatos vita több szereplője is. A Monarchia elleni csoportosulás elkerüléséhez Bécsnek Berlinnel közösen aktív Balkán-politikára volt szüksége. Fraknói helyesen ismerte fel, hogy a Balkán-félsziget országai területi követeléseik támogatása alapján kötelezheték el magukat egyik vagy másik hatalmi csoportosulás mellett. Bulgária esete jól példázta e megállapítást. A macedón területek felé irányuló terjeszkedés az ország legfontosabb külpolitikai céljai között szerepelt. Ha ezt német és osztrák–magyar támogatással nem képes elérni, akkor Oroszországhoz fordul.¹⁰ A központi hatalmak számára tehát Bulgária mellett Görögország, s a két ország közötti jó kapcsolatok is fontosak voltak.

Fraknói világossá tette, hogy a központi hatalmak Balkán-politikáját Szerbia elszigetelésének kellett alárendelni. Ez biztosíthatta volna a Monarchia elsődleges célját, a Balkán-félsziget számára kedvező erőviszonyait. Romániának és Görögországnak jó viszonyt kellett fenntartania Bulgáriával, s ezt Bulgária területének Szerbia rovására történő növelésével lehetett elérni. Fraknói szerint Törökországnak az ellensúly szerepét kellett betöltenie, ázsiai aspirációi mellett fel kellett ismernie a Balkán-félsziget jelentőségét, s ehhez a német és osztrák–magyar Balkán-politika nyújthatott segítséget. Az erőviszonyok ilyen alakításával lehetett volna megőrizni a térség – Fraknói szavaival élve – „hosszú és zavartalan békéjét”.¹¹

⁹ Uo. 8.

¹⁰ Uo. 10.

¹¹ Uo. 13.

A Balkán-félszigeten az egyes országok érdekei és politikai viszonyai miatt bármilyen, hosszabb távú nagyhatalmi tervezés ingatagnak bizonyult. A világháború kitörése után a régiót illetően többen is határozott tervekkel álltak elő, érvrendszerük ugyanakkor már korántsem volt szilárd. Az esetek többségében figyelmen kívül hagyták az egyes országok társadalmi viszonyait. Görögországban Venizelosz miniszterelnök és kormányának tagjai közül többen az antanthatalmakkal, az uralkodó és a tisztikar viszont Németországgal szimpatizált.¹² Hasonló megosztottság Romániában is érvényesült, ahogy – a világháború kitöréséig – Bulgáriát sem lehetett egyértelműen egyik csoportosulás mellé sem besorolni. Az egyetlen biztos pontot Szerbia jelentette.

David Lloyd George brit pénzügyminiszter 1915. január 1-ji memorandumában nagy teret szentelt a Balkán-félszigetnek. A politikus meg volt győződve arról, hogy egy kisebb létszámú expedíciós haderő partraszállása és északi irányú hadműveletei automatikusan az antant mellé állították volna a térség országait. Lloyd George súlyos mulasztásként értelmezte, hogy az antanthatalmak nem ismerték fel a térség jelentőségét, ugyanakkor a központi hatalmak, elsősorban Németország megtették ezt.¹³ A hadászati tervezést illetően a Balkán-félsziget német, angol és francia katonai körökben egyaránt másodlagos fontosságú volt. A továbbiakban Szerbia, majd Románia legyőzésének is csupán lélektani jelentősége volt; fontossági sorrendben a nyugati és – megszűnéséig – a keleti hadszíntér egyaránt megelőzte.

Fraknói nagy érdeme, hogy már a fegyverszünet után nem sokkal a történeti valóságnak megfelelően tárgyalta a Monarchia vezetésének 1914. júliusi állásfoglalásait. A sarajevói merényletet követően Bécsben a Conrad von Hötzendorff vezérkari főnök által már korábban szorgalmazott megelőző háború került előtérbe. Conrad elgondolását Berchtold külügyminiszter mellett más kormánytagok is támogatták. E csoport ellen foglalt állást Tisza István magyar miniszterelnök, aki július 1-ji memorandumában a Balkán-félszigetnek a Monarchia számára kedvezőtlen erőviszonyaira hívta fel a figyelmet, s a háborúval szemben a diplomáciai megoldásokat részesítette előnyben. Tisza elsősorban Románia miatt aggódott, ugyanis nem látta biztosítottnak a szomszédos ország semlegességét. Fraknói részletesen elemezte a miniszterelnök erőviszonyokkal kapcsolatos dilemmáit; az orosz hadszíntéren egyenlő erők állnának egymással szemben, ugyanakkor a szerb hadjárat sikeres végrehajtása esetén már szinte semmi tartalék nem maradna az esetleges román támadás elhárítására. A világháború első hónapjainak

¹² Galántai József: Az I. világháború. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 267.

¹³ War Memoirs of David Lloyd George. Vol. I–VI. Ivor Nicholson and Wattson, London, 1933–1936. I. köt. 356–357. és 375.

eseményei utólag igazolták, hogy előbbi túlzottan optimista elemzés volt: Szerbia megtörése Románia semlegessége ellenére sem sikerült, a keleti fronton pedig a Monarchia súlyos vereségeket szenvedett, majd 1915-ben mindkét hadszíntéren csak német segítséggel sikerült úrrá lenni a nehézségeken.

Tisza véleménye Németország bécsi követe, Heinrich Leonhard von Tschirschky hatására változott meg, aki II. Vilmos császár jegyzékeit továbbítva biztosította őt Románia semlegességéről, valamint a Bulgária felé irányába történő közeledésről. Tisza az európai katonai és politikai vezetők nagy többségéhez hasonlóan szintén rövid, néhány hónapos háborúval számolt, így Románia semlegességével és Bulgáriának a hármasszövetségbe tervezett bevonásával már biztosítva látta a hadicélok megvalósulását, s eltűntek korábbi aggályai.¹⁴

A háború kitörése után nem sikerült Szerbia tervek szerinti megtörése; 1914 decemberéig ugyanis nagy veszteségei ellenére a szerb haderő harcképes maradt, ugyanakkor a Monarchiának a keleti hadszíntéren súlyos kudarcokkal kellett szembesülnie. A helyzetet tovább nehezítette Olaszországnak az antant oldalán történt hadba lépése. A központi hatalmak első hadisikere Szerbia – Bulgária részvételével és német segítséggel – történt elfoglalása volt. Fraknoi szerint azonban ez egy „kábitó hatású” siker volt, amely a továbbiakban a német, valamint az osztrák–magyar vezetést egyaránt hibás lépésekre ösztönözte. Szerbia és Montenegró megszállását több okból is helytelenítette. E lépéssel a Monarchia több millió szláv lakosra tenne szert, amely a „belső szétforgácsolását” segítené elő. A megszállás ugyanakkor a Monarchia korábbi nyilatkozataival is ellentétes volt: ezek szerint az államszövetség kizárólag védekező háborút folytat, s területi gyarapodás nem szerepelt a hadicéljai között.

Szerbia megszállását Fraknoi összekapcsolta Belgium megtámadásával és megszállásával. Szerbia és Belgium helyzete azonban merően különböző volt. Belgium Nagy-Britannia közvetlen érdekszférájába tartozott, ezért a német invázió nagymértékben hozzájárult a szigetország hadba lépéséhez, majd később az egyre jelentősebb katonai erőfeszítések elfogadtatásához. Az antant, valamint az amerikai propaganda – s az esetek többségében a politikai elit – számára Belgium és Szerbia egyaránt a militarizmus áldozata volt. A két ország és a két hadjárat viszont jelentősen különbözött, s ezt Fraknóinak is nyomatékosítani kellett volna. Belgium valóban a német haditerv része volt, mivel a sikeres francia hadjárat-hoz belga területeken való áthaladásra is szükség volt. Német oldalon számoltak Nagy-Britannia hadba lépésével, viszont azzal együtt is biztosra vették a nyugati hadműveletek sikerét. Kérdéses volt viszont Szerbiának a közvetlen orosz érdekszférába való tartozása. A Monarchia vezetése a szerb hadjáratot helyi hábo-

¹⁴ Galántai 102.

rúként igyekezett feltüntetni, amelyet a mozgósítás aránya és iránya is alátámaszt; Oroszország azonban már részleges mozgósításával is jelentős erőt képviselt, nem is szólva a teljes mozgósításról.

A viták is ezen esemény mentén bontakoztak ki. Charles Oman angol történész szerint a Monarchia részleges mozgósítása fenyegetést jelentett Oroszországra nézve, így indokolt volt a teljes orosz haderő 60%-át kitevő mozgósítás.¹⁵ Hans Delbrück viszont arra a következtetésre jutott, hogy Oroszország saját katonai fölényében és Franciaország támogatásában bízva elsősorban a kedvező ürügy miatt döntött a mozgósítás mellett. Fraknói nem tárgyalta részletesen a mozgósítás kérdéskörét, így elmaradt annak a lehetősége, hogy a háború kiszélesedésével kapcsolatban állást foglaljon. Végkövetkeztetésében Fraknói a legnagyobb hibának Tisza fordulatát tartotta. Úgy ítélte meg, hogy következetes békepolitikával megakadályozhatta volna a háborút, sőt akár még a háború kitörése után is lehetséges lett volna a békekezdeményezések élére állnia, amellyel elérhető lett volna a háború korábbi lezárása.

Összegzés

Az első világháború elismert kutatója, Galántai József a fegyverszünetet követő évtized háborús felelősségének kutatásairól így vélekedett: „A „háborús felelősség egyoldalú bizonygatásának jegyében kialakult és mennyiségében a két világháború között hatalmasra növekedett publicisztikai és történeti irodalom tendenciózus politikai célokat szolgált.”¹⁶ Fraknói könyve némileg ellentmondott ezen állításnak. Szerzője több ponton bírálta a Monarchia háború előtti és utáni politikáját. Politikai célokat sem szolgálhatott, mivel Tisza István 1914 júliusában bekövetkezett fordulatát súlyos hibaként értékelte. Fraknói megállapításai és korszakismerete az esetek többségében mai összehasonlításban is megállják a helyüket.

Munkájában többször is hangsúlyozta az objektív megközelítés fontosságát. Ez fontos annak fényében is, hogy a háború előzményeit és kitörését tárgyaló munkák szerzői közül többen nem ez alapján láttak munkához. A szociáldemokrata Karl Kautsky az egyértelmű és kizárólagos német felelősség bizonyítására törekedett. Sajnálatos módon hasonló szellemben nyilatkozott 1919 májusában a *Le Monde* hasábjain Ernest Lavisse francia történész is.¹⁷ Fraknói mellett szól a viszonylag gyors helyzetfelismerés és az egyetemes történeti látószög megléte. Ehhez kapcsolódik művének egyik legnagyobb hiányossága is, nevezetesen,

¹⁵ Oman, Charles: *The Outbreak of the War of 1914–18*. London, His Majesty's Stationery Office, 1919. 59.

¹⁶ Galántai 14.

¹⁷ Lavisse, Ernest: *Lettre a MM. les plenipotentiaires de l'Allemagne*. In: *Temps*, 1919. Mai 2–3.

hogy jegyzetapparátusának tanúsága szerint nem használta fel az angol, a német, valamint a francia háborús felelősségkutatók eredményeit, így eredményei nem csatolódtak be kellőképpen a téma hónapról hónapra bővülő irodalmába.¹⁸ Legfőbb célja a háború közvetlen előzményeinek osztrák–magyar, valamint szűken vett magyar szempontból való bemutatása volt, ám ennek ellenére a kortárs munkák tanulmányozása – és hivatkozása – kívánatos lett volna. A Monarchiát és Magyarországot is közvetlenül érintő kérdésekben ugyanis (Szerbia, Oroszország Balkán-politikája, a mozgósítások az erőviszonyok tükrében) német, angol, francia és amerikai szerzők is állást foglaltak. A nemzetközi erőviszonyokról vagy a militarizmus problémaköréről Fraknói is eredeti megállapításokat fogalmazott meg. Szintén hiba volt a Németországgal kötött versailles-i békeszerződés 231. cikkelyének figyelmen kívül hagyása, mivel az volt az egyik legfontosabb érv az árnyalt megközelítés, valamint a háborús felelősség megosztása mellett. Mindezek ellenére Fraknói Vilmos könyve a háború kirobbanásának összetettségére hívta fel a figyelmet, ezért jelentősen hozzájárult a háború kirobbanásának és kiszélesedésének jobb megértéséhez.

¹⁸ A témában Fraknói írásának megjelenéséig publikált jelentősebb művek: *Oman, Charles*: The Outbreak of the War of 1914–18. London, His Majesty's Stationery Office, 1919. *Headlam, J. W.*: The History of Twelve Days July 24th to August, 1914. 4th. London, Adelphi Terrace, 1915. *Uő*: The German Chancellor and the Outbreak of the World War. T. Fischer Unwinn, London, 1917. *Uő*: Der Konfliktsgrund. Zürich, Orell Füssli, 1917. *Delbrück, Hans*: Das deutsche militärische System, verglichen mit dem französischen, englischen und russischen. In: Deutschland und der Weltkrieg. Berlin Verlag von B. G. Teubner, 1915. *Uő*: War es zu vermieden? In: *Preußische Jahrbücher*, Band 175. Heft 1. Januar 1919. 127–131. *Kautsky, Karl*: Wie der Weltkrieg entstand. Berlin, Paul Cassier, 1919. *Villard, Oswald Garrison*: Germany Embattled. New York, Charles Scribner's Sons, 1915.

Kertész István

ÚJABB EREDMÉNYEK AZ ÓKORI OLYMPIAI JÁTÉKOK TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁBAN

Időről időre új eredmények születnek az antik olympiai játékok történetének tanulmányozása terén, amelyek sokszor lényegesen változtatnak eddigi ismereteinken. Az utóbbi másfél évtized során főként három témakörben alakultak ki új nézetek: A Kr. e. 476-ban rendezett olympiai versenyek fordulópontot jelentettek a játékok rendezésében és a részvétel politikai jelentőségét illetően; az olympiai játékok versenyrendjének és rituális cselekménysorozatának változásai nyomon követhetők; az új feliratok tükrében megismerhető a szabályalkotás folyamata, valamint új feltevések születhettek a játékok betiltásának időpontjáról.

A Kr. e. 476-ban rendezett olympiai játékok jelentősége

Több kiadást megért könyvében Ulrich Sinn (*Olympia. Kult, Sport und Fest in der Antike*. München, első kiadás: 1996) meggyőzően ecseteli a Kr. e. 476-ban rendezett olympiai verseny kiemelkedő fontosságát. Ez volt az a játék, amelyre közvetlenül a perzsák Európából történt visszaszorítása után került sor. Itt, az Élis tartománybeli Olympiában köszönte meg a szentély fővédnökének, Zeusnak a honvédő háborúban győztes görögség azt a támogatást, amelyet hitük szerint az olymposiaktól kaptak a Marathón, Salamis és Plataiai közelében megnyert ütközetek során. Mint a történetíró Plutarchos (*Themistoklés életrajza 17*) beszámol róla, ekkor érezte át igazán az athéni hadvezér, a salamis-i hős, Themistoklés is tette nagyszerűségét, hiszen a versenyek megtekintése alkalmával olyan ünneplésben részesítette őt a megjelent 30–40 ezer fős nézőközönség, ami görög polgárnak csak igen ritkán adatik meg. Ekkor, a lényegében megnyert görög–perzsa háború eufóriájában érezték át első ízben a több száz városállamba és etnikai közösségbe szétoszlott és politikailag koráb-

ban erősen megosztott görögök azt, hogy az összefogás, a közös célokért való harc milyen fantasztikus erőket képes bennük mozgósítani. Ez időtől kezdve a görögök általános nevének viselését kiérdemelni, vagyis *hellénnek* lenni, harcolni a perzsák ellen, és a küzdelmet vezénylő Zeus kultuszát olympiai versenyzéssel is ápolni egymást feltételező dolognak számított mindenki számára.

Olympia ilyen körülmények között vált Kr. e. 476-tól Zeus ősi kultuszhelyéből az egész görög világra kisugárzó hatású sport és politikai központtá. Az új szerep intézményesített megjelenítése volt egyrészt a versenybírák titulusának megváltoztatása, másrészt a bírákat is ellenőrző Olympiai Tanács felállítása. Mint azt közös tanulmányukban J. Ebert és P. Siewert (*Eine archaische Bronzeurkunde aus Olympia mit Vorschriften für Ringkämpfer und Kampfrichter*, in: XI: Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin/New York, 1999. 391–412) kimutatták, korábban a versenybírákat Olympiában a *diatátér/diatitítés* elnevezéssel illették, aminek egyszerűen csak 'bíró, ítéző' jelentése volt. De a Kr. e. 5. sz. elejétől, sőt valószínűleg éppen 476-tól kezdve ez az elnevezés megváltozott. Olympia megnövekedett tekintélye jeleként és annak kifejezésére, hogy az ott Zeus kultuszában egyesült *hellének* a versenybírák ítéletét nem csak a Stadionban, hanem a játékokon kívül eső ügyeikben is érvényesnek fogadják el, az ítézők megkapták a *Hellanodikas* = 'hellénbíró' titulust. (Olyan ember, aki jogosult a *hellének* ügyeiben dönteni.) Ez persze azt a törekvést is megtestesítette, hogy a perzsák elleni harc során oly hasznosnak bizonyult összefogást megőrizték, és az általános egyetértést azzal is segítsék, hogy beháborúk helyett a bírák döntésére bízzák egymás közötti konfliktusaik megoldását.

Az Olympiai Tanács afféle fellebbviteli bíróságként működött (lásd P. Siewert: *Eine Bronze-Urkunde mit elischen Urteilen über Böoter, Thessaler, Athen und Thespiain*, in: X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia [Frühjahr 1966 bis Dezember 1976. Berlin, 1981]. 228 skk.), amelynek tekintélyét az egymással sokszor politikailag szembenálló görög államok egyaránt elismerték. A rendelkezésünkre álló adatok szerint ez a testület Kr. e. 396-ban a stadionfutás eredményét ugyan helyben hagyta – a három bíró közül kettő az élisi Eupolemost, egy pedig az Ambrakiából érkezett Leónt látta győztesnek –, de a koszorút Eupolemosnak ítélő két Hellanodikast súlyos pénzbüntetésben részesítette. Mivel a versenybírók mindig helybeliek, tehát élisiek voltak, a Tanács nyilván elfogultságot állapított meg. Itt tehát az Olympiai Tanács hasonló szerepet töltött be, mint napjainkban a Lausanne-ban működő nemzetközi sportbíróóság. (lásd N. B. Crowther: „*Sed qui custodiet ipsos custodes?*” *The Impartiality of the Olympic Judges and the Case of Leon of Ambracia*. Nikephoros 10, 1997. 149–160.) P. Siewert már hivatkozott, s 1981-ben megjelent tanulmánya viszont kifejezett politikai döntést tulajdonít az Olympiai Tanácsnak. Eszerint a Tanács Kr. e. 472-ben eltörölte az olympiai istenbéke megsértése miatt a thesszáliaiakra a Hellanodikasok által korábban kirótt pénzbüntetést – nyilván a görögök közötti

általános megbékélés jegyében. Esetleg itt a strasbourgi Európa Tanács működése merülhet fel modern párhuzamként. Az Olympiai Tanács felügyelte ezután a játékok idejére kimondott „istenbéke” betartását is.

Több történész, így Ulrich Sinn (*Die Stellung der Wettkämpfe im Kult des Zeus Olympios, Nikephoros 4*, 1991. 31–54) is úgy véli, hogy szintén 476-ban fogant meg a Zeus-templom építésének terve. Az élisi Libón elgondolása alapján felépített szentély a 450-es évekre készült el, és a Peloponnészosz legnagyobb méretű temploma lett. Az épület két timpanonja közül a keleti azt mutatja be egy szoborcsoporthoz képest, amint Zeus segítségével unokája, Pelops kocsiversenyen legyőzi Oinomaos királyt, és így megszerzi az Olympia feletti fennhatóságot. A nyugati oromdíz témaja a lapithák és a kentaurok háborúja, ahol Apollón, a hellén civilizáció fővédnöke a lapithák kultúrnépét segíti győzelemre. Ugyanakkor a templomot felül minden oldalon olyan metópék díszítik, amelyek Zeus fia, Héraklés mitikus tetteit örökítik meg.

Az már saját eredményem (lásd MOA Évkönyve 2005, „Mikor járt I. Alexandros Olympiában?”, Budapest, 2006. 69–80, ugyanez angolul Nikephoros 18, 2005. 115–126), hogy kimutattam: szerintem I. Alexandros makedón király ezt a reprezentatív olympiai versenyt használta ki arra, hogy családja hellén eredetét bizonyítsa – ösatyja nem más, mint Zeus fia, Héraklés, következésképpen ő rokonságban áll a tervezett Zeus-templomon ábrázolt három mitikus alak közül kettővel –, és így bekapcsolja országát a görög fejlődés klasszikus vonulatába. I. Alexandros olympiai látogatása és a versenyen való részvétele volt a kezdő mozzanata annak a fejlődésnek, amelynek során a félbarbár Makedónia másfél évszázad leforgása alatt a hellénség vezető hatalmává emelkedett, és világhódító királya, III. Alexandros (Nagy Sándor) irányításával az akkor ismert világ nagyobb részének urává vált.

Ulrich Sinn érdekes felvetése, hogy az antik köztudatban a játékok hivatalos kezdetét jelölő évszám, a Kr. e. 776. év is a 476-os versenyek rendkívüli jelentőségét tükrözi. Az olympiai játékok első krónikása az élisi filozófus, Hippias volt, aki a Kr. e. 5. sz. végén írta meg a versenyek korai történetét. Sajnos műve elveszett, csak más ókori szerzők által idézett részleteit ismerjük. Sinn elképzelhetőnek tartja, hogy a görögség véres belháborúja, a Kr. e. 431 és 404 között tartó peloponnészoszi háború szomorú tapasztalatai késztették Hippiast arra, hogy visszaemlékezzék a közbékét rövid időre helyreállító 476-os esztendőre. Ha így gondolkodott, akkor számmisztikai megfontolásokból kiindulva a 476-ban rendezett játékokat a 76-os sorszámmal látta el, és a 476. évből levonta a korábbi 75 verseny által közrefogott 75×4 évet, vagyis 75 olympiast, olympiasnak tekintve a két játék közt húzódó 4 éves ciklust. Mármost a 75 olympias éppen 300 évet tett ki, és így a tudós férfiú eljutott az első olympiai verseny Kr. e. 476–300, vagyis 776-os időpontjához.

Az olympiai versenyrend változásai

A Kr. e. 476-ban rendezett olympiai játékoknak a sporton messze túlmutató jelentősége miatt ugrásszerűen megnőtt a versenyeken induló sportolók létszáma, és lassan tovább bővült a program is. Mindez döntő hatást gyakorolt a versenyrendre.

Az olympiai versenyrend első tudományos megközelítését 1904-ben Ludwig Weniger végezte el, és az elmúlt 100 esztendő során sok kísérlet történt az olympiai versenyprogram pontos rekonstruálására. A legújabb, általánosan elfogadott rekonstrukció Hugh M. Lee nevéhez fűződik (*The Program and Schedule of the Ancient Olympic Games*, Nikephoros Beihefte 6, Hildesheim 2001). Szerinte Kr. e. 776 és 712 között, amikor fokozatosan bevezették a programba a stadionfutás után a kettős stadionfutás, majd a hosszútávfutás küzdelmeit, a versenyek és az azokat kísérő kultikus ünnepi események mindösszesen egy napot vettek igénybe. 708 és 688 között, amikor az előbb felsoroltakhoz társultak a pentathlon, a birkózás és az ökölvívás versenyei, a játékok egy, esetleg két napon át tartottak. Ám 680-tól tovább nőtt a program, bevezették a négyes fogatok, a lovaglás, a pankration küzdelmeit, az ifjak stadionfutó, birkózó, ökölvívó és egyetlen alkalommal pentathlon versenyeit, a fegyveres futást és fél évszázadnyi időre a kettes ösvérfogatok és a kancák összecsapását. A program ilyen látványos bővítése nyomán a játékok minden bizonnyal kétnapos rendezvénné alakultak.

Kr. e. 476 olympiai eseményei és a nyomukban kialakuló kedvező politikai légkör azonban egyre több versenyzőt vonzott Olympiába. Négy esztendő múlva, 472-ben már annyian vetélkedtek a vadolajfa ágából font koszorúért a Stadion homokján, hogy a pankration győztesét a második, vagyis a befejező napon csak éjfél után tudták kihirdetni. A bővülő versenyprogram és a növekvő mezőnyök arra készítették az olympiai játékok szervezőit, hogy 468-ra kialakítsák az olympiai versenyek és rituális cselekmények új, ötnapos rendjét. Ez Lee szerint a következőképpen alakult:

1. nap: a versenyzők, bírák és edzők eskütétele, majd a bírák és versenyzők közötti ellenőrző beszélgetés (*dokimasia*).

2. nap: lovasversenyek, pentathlon.

3. nap: áldozatok Pelopsnak, körmenet és 100 marha feláldozása Zeusnak.

4. nap: hosszútávfutás, stadion- és kétszeres stadionfutás felnőtteknek, ifjak stadionfutása, birkózás, ökölvívás és pankration a felnőttek és birkózás, ökölvívás az ifjak számára, fegyveres futás.

5. nap: ünnepi lakoma a győztesek tiszteletére.

Valamikor Kr. e. 200 körül a tovább növekvő mezőnyök és újabb versenyszámok programba kerülése miatt újabb változtatásra került sor. A korábban kizárólag

kultikus események számára fenntartott 3. napra tették az ifjak versenyeit. Ugyanakkor a kultikus teendőket összehangolták a versenyprogrammal. A 2. nap lovas- és pentathlon küzdelmei utánra tették a Pelops halotti árnyainak tisztelgő szertartást. Mivel a monda szerint Pelops kocsiversenyen aratott győzelemmel lett Olympia és környékének ura, és ezután alapította meg az olympiai játékokat, logikus volt, hogy a lovasversenyeket összekötötték a néki bemutatott áldozattal. Állítólagos olympiai sírdombjánál fekete kost áldoztak tiszteletére. Ez hivatalosan a 3. nap elején történt, mert a görögök a napot nem 0–24 óra között számították, hanem napnyugtától napnyugtáig. A mi felfogásunk szerint ez az áldozatbemutatás a 2. nap estéjére esett. Ezzel a szertartással Pelops iránti tiszteletük mellett a játékok résztvevői azt is kifejezték, hogy tudják, a versenysport az ősi időkben részben a halotti kultusból ágazott ki. Ugyanígy utaltak a termékenység kultusz és a benne eredő versenysport közötti összefüggésre azzal, hogy a 3. nap délelőttjén bemutatták Zeusnak a 100 marha feláldozásával együtt járó úgynevezett *hekatombé* áldozatot. Zeus a termékenység fővédnöke volt, és a rituális cselekményekhez szervesen kapcsolódott az emberi nem új termésének, az ifjúságnak aznap megrendezett versenysorozata. A többi versenyre a 4. napon került sor. A versenyrend tehát Lee szerint kb. Kr. e. 200 után így alakult:

1. nap: eskü, ellenőrző beszélgetés, trombitások és kikiáltók versenye. (Utóbbiakat Kr. e. 396 óta rendezték meg.)

2. nap: lovasversenyek, pentathlon.

3. nap: áldozatok Pelopsnak, körmenet, *hekatombé* áldozat Zeus tiszteletére, ifjak versenyei (stadionfutás, birkózás, ökölvívás, pankration).

4. nap: hosszútávfutás, stadionfutás, kétszeres stadionfutás, birkózás, ökölvívás, pankration, fegyveres futás (mind a felnőttek számára).

5. nap: ünnepi lakoma a győztesek tiszteletére.

Ez a versenyrend is változott azonban akkor, amikor a római császárság első évszázada beköszöntött. A polgárháborús évtizedeket felváltotta a császárok, kiváltképp a rendszerváltó Octavianus Augustus által felügyelt „római béke” (*pax Romana*), és Olympia is a felvirágzás új szakaszába érkezett. Most már a nagyra nőtt Római Birodalom távoli területeiről is érkeztek versenyzők Zeus szent ligetébe, és az újabb mezőnynövekedés, noha a versenyszámok mennyisége nem változott, több időt követelt a versenyek számára. Így aztán valamikor a Kr. u. 1. sz. folyamán vagy talán még később a játékok már hatnaposra bővültek. Lee a következőképp vázolja a hatnapos program rendjét:

1. nap: eskü, ellenőrző beszélgetés, trombitások és kikiáltók versenye.

2. nap: pentathlon.

3. nap: lovasversenyek (lovaglás, kettes és négyes fogatok versenye, mindez felnőtt korú lovakkal és csikókkal is, tehát összesen hat lovasszám).

4. nap: áldozatok Pelopsnak (a mi felfogásunk szerint ez a 3. nap estéjén történt), körmenet és *hekatombé* áldozat Zeusz tiszteletére, az ifjak versenyei stadionfutásban, birkózásban, ökölvívásban és pankrationban.

5. nap: hosszútávfutás, stadionfutás, kétszeres stadionfutás, birkózás, ökölvívás, pankration, fegyveres futás a felnőtteknek.

6. nap: ünnepi lakoma a győztesek tiszteletére.

Ez a program változatlan maradt a játékok egész további története során.

Feliratok, amelyek megújították ismereteinket

A 2004. évi athéni olimpiára a görög szervezők sokoldalúan készültek. Nem csak a leendő versenyek helyszíneit és a kiszolgáló létesítményeket építették ki gondosan, hanem magában Olympiában is nagyarányú munkálatokat végeztek. Feltárták Nero császár palotáját, több római kori fürdőt és vendégházat, és emellett átrendezték az antik anyagot bemutató múzeumot is. A sokasodó leletek látványos bemutatása céljából innét több szobrot és egyéb tárgyat egy másik épületbe vittek. Amikor 2005-ben az öttusázó olimpiai bajnok, Nagy Imre társaságában részt vettem a Nemzetközi Olimpiai Akadémia ülészakán, első ízben látogathattam meg az új múzeumot, amellyel immár kettőre szaporodott az antik látványosságokat bemutató épületek száma. Ha a rommező irányából a falu felé haladunk, bal kéz felől egy dombot látunk. Tetején állt egykor a 19. sz. végén épült legelső helyi múzeum, amelyet azután sokáig nem használtak, majd tűzoltósági szertárrá alakították. 2004-re visszaállt az újjávarázsolt építmény eredeti funkciója. Az itt kiállított tárgyak között tanulmányozhattam két, bronzlemezre vésett ógörög nyelvű feliratot, amelyeket addig csak a szakirodalomban megjelent publikációkból ismertem. Mindkét felirat meghatározó jelentőségű az olimpiatörténeti kutatások szempontjából. Először azzal a felirattal foglalkozom, amelyik a birkózás egy eddig ismeretlen szabályát rögzítette.

Írásomban már hivatkoztam J. Ebert és P. Siewert közös tanulmányára. Ez 1999-ben jelent meg, több mint három évtizeddel azután, hogy E. Kunze 1964-ben és 1965-ben kiásta Olympiában a birkózó szabályt tartalmazó felirat több darabra tört részeit. A publikálást megelőző hosszú munka során a szerzők előbb megszerezték az ásató régész engedélyét, majd a felirat pontos másolatát, ezt követően egymással együttműködve értelmezték a több helyen sérült szöveget, és a kiegészített dokumentumot történeti kommentárral látták el. A publikálási folyamat mozzanatait csak azért részletezem, hogy az olvasó tudatában legyen: évtizedeket vehet igénybe olykor egy-egy szenzációs lelet tudományos feldolgo-

zása és az eredmények közzététele. Ilyen megvilágításban, gondolom, új fényben jelenik meg egy kutatási siker „friss” jelzővel történő felruházása. Mint eddig is láthattuk, az általunk említett „újabb eredmények” szintén hosszú alkotói folyamat végén jelentek meg a közvélemény előtt.

A görög világban a Kr. e. 6. században alakult ki a négy nagy pánhellén verseny: az olympiai játékok, a Delphoiban rendezett pythói játékok, a nemeai és az isthmosi játékok sorozata. Ez a négy verseny alkotta a görög versenynaptár pilléreit. Mind a négyen győzelmet aratni ugyanabban a sportágban épp olyan nagy dicsőségnek számított, mint manapság világkupát nyerni valamelyik sportban. Aki ezt elérte, azt „periódus győztes” (*periodonikés*) címmel tüntették ki, mivel a két olympiai játék közötti időszak (*periodos*) minden nagy versenyén nyerni tudott. De sikeresen szerepelni a különböző vetélkedéseken csak úgy lehetett, ha a versenyszabályokat egységesítették, és írásban (rendszerint kő- vagy bronztáblákba vésvé) eljuttatták a hellén világ minden részébe. Ennek a szabályalkotó és egységesítő munkának egyik gyümölcse volt az E. Kunze által kiásott felirat.

Az új szabály lényege az első négy sorban olvasható:

„A birkózó nem törheti el ellenfele ujjait.

Ha így tesz, a versenybíró azonnal üssön rá botjával.

Mindenhova üthet, kivéve a fejére. A vétkes csak

a büntetés kifizetése után folytathatja a versenyt...”

A felirat további részeiből kiderül, hogy ha a birkózó szándékosan törte el ellenfele ujjait, azonnal kizárják a versenyből, ha viszont elővigyázatlansága okozta a balesetet, pénzbírság kifizetése és a szabályok betartására vonatkozó ígérete után tovább versenyezhet. (Azt nem tisztázza a szöveg, hogy a bírságot a szenvedő fél, vagy a versenybíróság javára kell-e befizetni.) Ha a bíró tudatosan büntetlenül hagyja a vétkest, akkor neki magának kell a pénzbüntetést elszenvednie. Nem engedheti meg, hogy döntésében honfitársa vagy az élisiekkel szövetséges város polgára befolyásolja. Semmiképp nem kedvezhet annak a birkózónak, aki neki honfitársa vagy Elis tartománnyal szövetséges városból jött. Annak a sportolónak, aki szóban vagy tettel nem megfelelő formában tiltakozik a bíró döntése ellen, további pénzbírságot kell fizetnie. Ha a pénzbírsággal sújtott versenyző nem rendelkezik a megfelelő összeggel, hazája ünnepi követétől kérjen kölcsön.

Ez a birkózószabály azért is igen érdekes konkrét tartalmán túlmutatva, mert elének tárja a szabályalkotás sokoldalúságát. Az alkotók a szabály megfogalmazásánál előbb meghatározták a szabálysértés tényét, különbséget tettek szándékos és vétlen szabálysértés között, és azokat különféleképpen szankcionálták, majd előírták azt, miképpen járjon el a versenybíró, hogyan biztosítsa a pártatlanság érvényesülését, végezetül még azt is megfogalmazták, hogyan fogadja a vétkes a büntetést, és mily módon szerezzen pénzt a bírság kifizetéséhez. Feltételezhetjük, hogy itt a

szabályalkotás egy tipikus példájával állunk szemben, és a többi, sajnos nem ismert versenyszabályt is ilyen körülmények között fogalmazták meg.

Ami az általunk tárgyalt felirat konkrét tartalmát illeti, megállapíthatjuk, hogy a Kr. e. 6. századig, a szabály keletkezéséig, bevett gyakorlat volt az ellenfél ujjainak eltörése. Ezt a módszert a küzdelem eldöntésére egyébként a pankrationban mindig is engedélyezték, tudunk olyan pankration bajnokról, aki ellenfele kézfejét összeszorítva roppantotta szét annak ujjait. Mivel azonban a birkózásban a győzelem feltétele az volt, hogy háromszor kellett úgy földre vinni az ellenfelet, hogy annak a térde vagy a melle, válla, esetleg háta érje a földet, és a kiélezett küzdelem során ez mindkét versenyzőnek két-két alkalommal is sikerülhetett, jó esetben öt sikeres akció után nyerhetett egyik fél három-kettő arányban. (Lásd W. Rudolph: *Olympischer Kampfsport in der Antike. Faustkampf, Ringkampf und Pankration in den griechischen Nationalfestspielen*. Berlin, 1965. 29–62.) Az ilyen látványos, akciódús mérkőzés hozta lázba a nézőket, és segítette a birkózás fejlődését, nem pedig az, hogy az egyik fél eltörte a másik ujjait. Tehát nyilván sportszakmai okok miatt hozták az új szabályt. Érdekes az is, hogy a küzdők mellett álló versenybíró botütéssel azonnal megtorolhatta a szabálysértést. Ha arra gondolunk, hogy futásnál az előbb rajtolót megvesszőzték, fogalmat alkothatunk arról, milyen szigorúan őrködtek a szabályok betartása felett. Külön érdekessége a szövegnek az a kitétel, hogy a bíró nem üthet a vétkes fejére, egyébként viszont akárhová odacsaphat. Ezt az magyarázza, hogy fejbe vágni csak rabszolgát volt szabad, mivel ez nagy megszégyenítésnek számított.

Végezetül nézzük a másik feliratos bronztablát! Ennek szövegét J. Ebert publikálta (*Zur neuen Bronzeplatte mit Siegerinschriften aus Olympia* [Inv. 1148], Nikephoros 10, 1997. 217–233). A feliratos bronztablára a régészek 1994 szeptemberében bukkantak, egy olympiai épület szennyvízcsatornájának oldalfalába beépítve. A 75 cm magas és 40 cm széles, szélein sajnos méretre vágott, és emiatt szövegghiányos feliratos tábla olympiai győztesek listáját tartalmazza. A felirat 30 sora 20 bajnok nevét őrizte meg. Szerencsére a szöveg másolata gyorsan Ebert professzor kezeihez került, akinek páratlan ógörög nyelvtudása lehetővé tette a szövegghiányok pótlását, és a gyors feldolgozást. Így a kiváló tudós 1999-ben bekövetkezett halála előtt már közkinccsé válhatott a szenzációs lelet tartalma, és nem kellett évtizedeket várni, mint az előző felirat esetében.

A feliratban említett olympiai bajnokok közül legkorábban az ifjak stadionfutását Kr. e. 28-ban megnyerő Paramonos kapott koszorút. De ennél sokkal érdekesebb, hogy a Kr. u. 4. századból tíz új, eddig ismeretlen győztes neve bukkan fel, akik részben az ifjak, részben a felnőttek korosztályában nyertek, és akik a könnyű- és nehéztárlétkai sportok teljes palettáját képviselték. Ráadásul a bajnokok a legtávolabbi vidékekről, így Attika és Boiótia mellett például Kis-Ázsiából érkeztek, éppúgy, mint a játékok korábbi virágkora idején. A legutolsó adatok két attikai fivér sikerét

ismertetik. Egyikük, Markos Aurélios Eukarpidés pankrationban, a másikuk, Markos Aurélios Zópyros ökölvívásban győzedelmeskedett. Az ifjak korosztályában aratott két győzelem Kr. u. 381-ben, illetve 385-ben született. Zópyros ezzel biztosan az ókori olümpiai játékok legutolsó eddig ismert bajnoka. Egy bizonytalan datálású vetélytársa lehet csak ebben a vonatkozásban, az arméniai herceg, Varasdatés vagy Artavasdos, akiről nem tudni, hogy a felnőttek közötti ökölvívó diadalát Kr. u. 369-ben vagy pedig 385-ben érte-e el (lásd Luigi Moretti: *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*. Roma, 1957. no. 944).

A felirat publikálója helytállóan vonja le a következtetést, hogy az új adatok fényében kritika illeti a többek között egyházi történészek által is képviselt hagyományos álláspontot, miszerint nem igaz, hogy felülről jövő, erőszakos intézkedéssorozat vetett véget az olympiai versenyeknek, hanem azok a Kr. u. 3–4. sz. folyamán spontánul elhaltak. Igenis, az olympiai sportesemények még közvetlenül a versenyek betiltása előtt is teljes intenzitással és nagy érdeklődés mellett zajlottak. És ami ebből következik: valószínűbbnek látszik, hogy nem I. Theodosius római császár tiltotta be Kr. u. 393-ban a játékokat, hanem sokkal inkább II. Theodosius lehet, aki Kr. u. 435-ben kelet-római császárként ezt az intézkedést meghozta.

A fenti példák látványosan igazolják, hogy a részben még feltáratlan feliratos anyag milyen nagy lehetőségét hordozza magában tárgyi ismereteink gyarapításának. Ugyanakkor a már ismertté vált feliratok ismételt tanulmányozása is hasznot hajthat. Ilyen szempontból fontos eredmény, hogy P. Siewert és H. Teuber gyűjtésében megjelent az olympiai feliratok újabb korpusza. W. Dittenberger és K. Purgold: *Die Inschriften von Olympia* című munkája (Berlin, 1896) az Olympia területén és közvetlen környékén előkerült ógörög nyelvű feliratok gyűjteménye volt. Az olympiai feliratok új kollektívája (P. Siewert – H. Teuber [Hrsg.]: *Neue Inschriften von Olympia. Die ab 1896 veröffentlichten Texte*. Tyche Sonderband 7, Wien, 2013.) az 1896-ban publikált munka szerves folytatása. Ezt a feliratanyagot mindenkinek tanulmányozni érdemes, aki az ókori sport- és olympiatörténet tárgykörében kíván elmélyülni.

Magam az utóbbi két esztendőben a hellénisztikus pergamoni állam és az antik olympiák viszonyát igyekeztem feltérképezni. A grazi I. Weiler professzor 75. születésnapjára megjelent ünnepi kiadványban (P. Mauritsch – Ch. Ulf. [Hrsg.]: *Kultur[en]-Formen des Alltäglichen in der Antike*. Graz, 2013.) a *The Role of Hellenistic Pergamon in the Ancient and Modern Olympic Movement (817–827.)* című tanulmányomban elemeztem a címben jelzett témát, rámutatva az ókori jelenségeknek a modern időkben érvényesülő hatására is. 2014. október 17-én pedig a görögországi Edessában, a CESH (European Committee for Sports History) 18. Nemzetközi Kongresszusán tartottam előadást *When did Attalos of Pergamon gain the victory at Olympia* címmel. Ebben kimutattam, hogy az eddig vitatott dátumú olympiai siker minden bizonnyal Kr. e. 276-ban, a játékok 500 éves jubileuma alkalmából történt.

Makai János

VSZEVOLOD VLAGYIMIR-SZUZDALI FEJEDELEM AZ OROSZ ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Vszevolod Bolsoje Gnyezdo, azaz Nagyfészkü Vszevolod vlagyimir-szuzdali fejedelem (1176–1212) kevésbé vitatott történelmi személyiségnek tűnik, mint bátyja, Andrej Bogoljubszkij (1157–1174). Azonban ennek bizonyításához vagy cáfolatához könyvtárnyi terjedelmű szakirodalom ismerete szükséges. A vizsgálódást érdemes az 1917 előtti orosz történetírás klasszikusainak köteteivel kezdeni, majd a szovjet időszak kutatóinak produktumaival folytatni. Továbbá egy másik munka keretei között szükséges a szovjet-orosz rendszerváltozást követő évek orosz történészei és a nyugati szerzők nézeteinek tanulmányozása is.

Vszevolod értékelése az orosz történetírásban

Az orosz történelem első jelentős szintézisét V. Ny. Tatyiscsev készítette a 18. század első felében. Munkája az *Orosz történelem a legrégebb időktől* címet kapta. Tatyiscsev szerint Jurij Dolgorukij trónt alapított Fehér-Ruszban,¹ s fiai (Andrej és Vszevolod) már Fehér-Rusz nagyfejedelmei voltak.² Művében precíz évkönyvíróként lelkiismeretesen ismertetett sok, Vszevoloddal kapcsolatos adatot, azonban ezekhez kevés értékelő megjegyzést fűzött. Jurij Dolgorukij és Andrej Bogoljubszkij is kapott tőle nekrológot,³ tanulmányunk főszereplője viszont nem. Tatyiscsev Vszevolod halálával kapcsolatban mindössze az alábbiakat közölte: „Áp-

¹ V. Ny. Tatyiscsev: Isztorija Rosszijszkaja. Tom (T.) III. Moszkva – Leningrád (M. – L.), 1964. 44.

² Uo. 60, 115. Fehér-Rusz (Belaja Rusz) alatt Tatyiscsev Rusz északkeleti részét értette, a délnyugati pedig Kis-Rusznak (Malaja Rusz) nevezte.

³ Uo. 59–60, 104–105.

rilis 14-én, éppen húsvét napján meghalt az igazhívő Vszevolod-Dimitrij nagyfejedelem, Jurij Vlagyimirovics fia; 37 évig volt nagyfejedelem, összesen 58 évet élt, és április 15-én a Szent Istenszülő aranytetejű templomában temették el.⁴

Ny. M. Karamzin a nemesi történetírás legkiemelkedőbb képviselője volt. A 19. század első évtizedeiben terjedelmes munkát írt az orosz állam történetéről. Vszevolodról viszonylag részletes értékelést adott, amelynek lényege az alábbiakban foglalható össze: ez az uralkodó, akit az évkönyvekben nagynak neveznek, fiatal korától kezdve szerencsésen, megfontoltan kormányzott, és szigorúan felügyelte az igazságszolgáltatást. Nem a szegények, nem a gyengék reszkettek tőle, hanem a kapzsi főurak. A Görögországban nevelkedett Vszevolod ott ravaszságot, nem pedig emberszeretet tanulhatott: néha kegyetlenül bosszút állt, de mindig igazságosnak akart látszani. A többi fejedelemtől engedelmességet követelt, de ok nélkül nem fosztotta meg őket trónjuktól, és erőszakmentesen kívánta a hatalmat gyakorolni. Az ütközetekben bátor volt, mindegyikben győztes, a vérontást nem szerette. Uralkodásra született, és – bár nem nevezhették Oroszország egyeduralkodójának – (fejedelemsége) Andrej Bogoljubszkijéhoz hasonlóan az egyeduralom szerencsés napjaira emlékeztetett. Amikor az újabb krónikások dicsérik erényeit, megállapítják, hogy befejezte a bosszúállást: Andrej még életben levő gyilkosait kivégeztette. Ájtatosságát az akkori szokás szerint templomok építésével bizonyította, de fejedelemségének más emlékeket is állított: erődöket épített.⁵ Karamzin még ezen a pozitív értékelésen is túltett, amikor annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a széttagoltság véget érhetett volna, és egységes állam jöhetett volna létre, ha Vszevolod megszüntette volna a részfejedelmi rendszert.⁶

Az orosz polgári történetírás egyik legnagyobb hatású alakja, Sz. M. Szolovjov a 19. század közepén kezdett hozzá hazája históriájának részletes feldolgozásához. *Oroszország története a legrégebb időktől* című, 29 kötetet kitöltő szintézise három évtized alatt készült el. Szolovjov fontosnak tartotta a tényt, hogy Kijev 1169. évi bevétele után Vszevolod bátyja Vlagyimirban maradt: „Andrej ezen lépése nagy jelentőségű esemény volt, fordulópont, amelytől a történelem új irányt vett, amelytől Ruszban a dolgok új rendje kezdődött”.⁷ A szerző a dolgok új rendjén az állami

⁴ Uo. 187.

⁵ Ny. M. Karamzin: *Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo. Knyiga (Kny.) I, t. 3. M., 1988. 82. (oszlop). Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásához és a bosszúálláshoz: Makai János: Egy 12. századi fejedelemgyilkosság anatómiája. Világtörténet, 1992/1–2. 44–54.*

⁶ Karamzin, kny. I, t. 3. 119. Karamzinnak ezzel a nézetével aligha lehet egyetérteni. Egyrészt a Kijevi Ruszban a részfejedelemségek kialakulása Vszevolod korában még be sem fejeződött, másrészt a 12–13. század fordulójának egyetlen jelentősebb fejedelme sem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy a széttagoltságot megszüntesse.

⁷ Sz. M. Szolovjov: *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. In: Szocsinyenyija. Kny. I, t. 2. M., 1988. 512. Kijev bevételéhez és a következmények értékeléséhez: Makai János: 1169, mint az*

viszonyokat értette, s úgy ítélte meg, hogy ekkor mutatkozott meg a nemzeti viszonyokból az állami viszonyokba való átmenet lehetősége.⁸ Szerinte az a körülmény, hogy Andrej nem ment Kijevbe, Dél-Rusz és Észak-Rusz elkülönüléséhez vezetett, s északon azért tudták sokkal könnyebben elfogadni a dolgok új rendjét, mert ott érintetlen talaj volt, nem létezett a fejedelmi nemzetség egységének hagyománya.⁹ Szolovjov koncepciójában Vszevolod részben azért kapott jelentős szerepet, mert ő örökölte bátyja törekvéseit.¹⁰ Úgy ítélte meg, hogy a két terület teljes szétválása csak Vszevolod halála után történt meg, ekkor ugyanis Délnyugat-Rusz kiszabadult Észak-Rusz ránehezedő befolyása alól, mivel az utolsó összekötő kapocs – a Jurjevicsek rangidőssége és ereje – összeomlott, és a két rész egészen addig a saját életét élte, amíg északon ismét megjelentek az egyeduralkodók, az orosz földek egyesítői.¹¹

Szolovjov azonban nemcsak Vszevolod Délnyugat-Rusz fölötti befolyását hangsúlyozta, hanem más óorosz területeken is jelentékenynek ítélte meg hatalmát: a rjazanyi fejedelmek az ő akaratának engedelmeskedtek, bosszút állt a dinasztia csernyigovi tagjain, az egyik szmolenszki fejedelem bocsánatot kért tőle,¹² Novgorodot egy ideig saját akaratának rendelte alá.¹³ Ugyanakkor a forrásokat jól ismerő szerző kénytelen volt elismerni, hogy élete végén „Nagy Vszevolod” törekvései, hasonlóan bátyja törekvéseihez, kudarcra voltak ítélve a régi Rusz fejedelmei miatt: Andrej csapatai szégyenkezve menekültek Msztyiszlav, az apa bátorsága miatt, Vszevolod pedig Novgorodot volt kénytelen átengedni Msztyiszlávnak, a fiúnak.¹⁴

A kiváló polgári történész, bár jelezte az évkönyvíró elfogultságát, a Lavrentyij-évkönyvben szereplő nekrológot is felhasználta az értékeléshez. Eszerint Vszevolod a gonoszokat kivégeztette, a jóakaratókhoz kedves volt, mert a fejedelem azért viseli a kardot, hogy a gonosztevőkön bosszút álljon, és a jókat dicsérje. Csak a nevéből is reszketett minden ország, dicsőségének híre mindenütt elterjedt, Isten minden ellenségét alávetette a hatalmának. Szívében mindig istenfélelmet érezve

óorosz történelem fordulatának éve. In: Történelmi sorsfordulók. EKTF Líceum Kiadó, Eger, 1999. 7–29.

⁸ *Szolovjov*, kny. I, t. 2. 514.

⁹ Uo. 514–515.

¹⁰ Uo. 515.

¹¹ Uo. 585. A Dél-, ill. Délnyugat-Rusz kifejezéseket a szakirodalom felváltva használja, s ugyanez a helyzet az Észak-, ill. Északnyugat-Rusz terminusokkal is. A Jurjevicsek Jurij Dolgorukij fiai, de ha a rangidősségről van szó, a megnevezés csak Andrejre és Vszevolodra vonatkozik.

¹² Uo. 571–575.

¹³ Uo. kny. II, t. 4. 509.

¹⁴ Uo. kny. I, t. 2. 584–585. Mindkét Msztyiszlav a szmolenszki–kijevi Rosztyiszlavicsok összetartó klánjához tartozott. Az előbbi Rosztyiszlav kijevi fejedelem (1159–1167) fia, míg az utóbbi az unokája volt.

a szűkölködőknek alamizsnát adott, és igazságosan bíraskodott az erős bojárakra való tekintet nélkül, akik megkárosították az embereket.¹⁵

Sz. M. Szolovjov követője a moszkvai egyetemi katedrán és részben az orosz történelemről alkotott nézeteit tekintve V. O. Kljucsevszkij volt. A századfordulón ő tekinthető a cári birodalom egyik, ha ugyan nem a legjelentősebb történészenek. Fő műve *Az orosz történelem kurzusa*, a híres *Kursz*, amelyet jórészt már az 1880-as években összeállított, de kiadására csak a 20. század elején került sor. Ennek kötetében Kljucsevszkij nem a tényanyagot, hanem az elméleti kérdéseket állította előtérbe, s Oroszország múltját nem a nagyfejedelmek és cárok tevékenysége alapján mutatta be. Vszevolodról az alábbi értékelést adta: fejedelemsége sok mindenben Andrej Bogoljubszkij külső és belső tevékenységének folytatása volt. Bátyjához hasonlóan elismertette magát az egész orosz föld nagyfejedelemének, és hozzá hasonlóan nem ment Kijevbe, hogy apja és nagyapja trónjára üljön. Dél-Ruszt a távoli Kljazma partjairól kormányozta, Kijevben a nagyfejedelmeket ő ültette trónra. Politikai nyomása érezhető volt az orosz föld legtávolabbi, délnyugati szélén is. Unokaöccse, Vlagyimir halicsi fejedelem, aki lengyel segítséggel szerezte vissza apja trónját, Vszevolod védelme alá helyezte magát. A rjazanyi fejedelmek is magukon érezték súlyos kezét, engedelmeskedtek akarátának, és parancsára a csapataival együtt saját katonai egységeiket is elküldték a hadjáratokba. A rjazanyi földet lényegében meghódította, és egyesítette a Vlagyimiri Nagyfejedelemséggel. Más szomszédoknak is nehézségei támadtak Vszevoloddal. A szmolenszki fejedelem a bocsánatát kérte egy helytelen tettéért. Nagy Novgorodban önkényesen intézkedett: saját akarata alapján adott neki fejedelmeket, megsértette régi szokásait, az ok megnevezése nélkül kivégeztette „muzsait”. Az északi krónikás szerint csak a nevéből is reszketett minden ország, és mindenütt elterjedt dicsőségének híre.¹⁶ Nyilvánvaló, hogy Kljucsevszkij és tanára, Szolovjov értékelésében vannak hasonló vonások. Ugyanezt tapasztalnánk, ha összevetnénk a két kiváló történetíró Vlagyimir-Szuzdalról alkotott koncepcióját, ám annak bemutatása nem tartozik szorosán a tanulmány témájához.

Vszevolod a szovjet korszak kutatóinak publikációiban

A szovjet történetírás korai évtizedeiben kevés eredmény született a Vszevolod-értékelésben, és ennek csak egyik oka volt az, hogy a kutatók elsősorban nem a fejedelmek tevékenységére koncentráltak. A. Ny. Naszonov már 1924-ben tanulmányt

¹⁵ Uo. 585.

¹⁶ V. O. Kljucsevszkij: *Kursz russzkoj isztorii*. Csaszty (Cs.) I. In: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. T. 1. M., 1987. 331–332. A *muzs* szó itt előkelő férfiként értelmezhető.

jelentetett meg Északkelet-Rusz fejedelmeinek és városainak kapcsolatáról. Ennek egy olyan eleme van, amely témánk szempontjából is jelentős. Mint ismeretes, halála előtt Vszevolod Vlagyimir városát jelölte ki legidősebb fia, Konsztantyin számára, ő azonban Vlagyimirt és Rosztovot egy kézben akarta egyesíteni. Naszonov úgy vélekedett, hogy Vszevolod tapintatosan bölcs lépéssel válaszolt, amikor összehívta az összes város képviselőjét, hogy támogatásukkal a fiatalabb Jurijnak adhassa a rangidőséget. Mivel a javaslatot elfogadták, a szerző szerint Vszevolod diplomáciai győzelmet aratott.¹⁷

V. V. Mavrogyin Rusz 9–16. századi történetéről készített, 1939-ben kiadott kötetében Vlagyimir-Szuzdal külön fejezetet kapott, a munka azonban nem tudományos, hanem népszerűsítő jellegű.¹⁸ Ugyanebben az évben jelent meg V. A. Galkin könyve Északkelet-Rusz 8–15. századi politikai történetéről, amely szintén népszerűsítő, s ebben a kategóriában is alulmarad Mavrogyin teljesítményével szemben.¹⁹ 1941-ben, az ún. nagy honvédő háború első évében jelent meg Ny. L. Rubinstein kötete az orosz historiográfiáról. Ezt a 21. század elején több orosz kutató pozitív értékelés kíséretében ismételtelen kiadta. Vszevolod fejedelem és az évkönyvek kapcsolatáról időtálló megállapítások találhatók benne: az évkönyvírás kutatói túlságosan gyakran alkalmaznak a korai szvodokra olyan fogalmakat és jellemzéseket, amelyek a későbbi, 15. század végi – 16. század eleji moszkvai forrásokkal kapcsolatosak. A 12. század végén a Vlagyimiri Fejedelemség történetében, Vszevolod tevékenységében egyes történészek már hajlamosak a Rusz politikai egységének első eszméit, nemzeti egyesítésének programját keresni. Azonban a rosztov-szuzdali föld, a Vlagyimiri Fejedelemség története a 12. század végén és a 13. század elején csak a Kijevi Ruszban a 11. században kezdődő feudális széttagolódás folyamatának egyenes folytatása, s hiábavaló ennek az időszaknak az évkönyvi szvodjaiban egyesítő tendenciákat keresni.²⁰

Az 1950-es évek sem hoztak áttörést a kérdés tanulmányozásában. Historiográfiai szempontból tanulságos lenne ismerni az akkori szovjet, marxistának nevezett

¹⁷ A. Ny. Naszonov: Knyaz i gorod v Rosztovo-Szuzdalszkoj zemle. Veka, Petrográd, 1924/1. 25.

¹⁸ V. V. Mavrogyin: Obrazovanyije Russzkovo nacionalno goszudarsztva. L., 1939.

¹⁹ V. A. Galkin: Szuzdalszkaja Rusz. Ivanovo, 1939. Ju. A. Limonov szerint Galkin hozzá nem értő módon használta fel a forrásokat, túlértékelte a helytörténeti anyag objektivitását, és könyve hemzseg a téves adatoktól: Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialnopolityicseszkoj isztorii. L., 1987. 11.

²⁰ Ny. L. Rubinstein: Russzkaja isztoriografiya. Pod. red. A. Ju. Dvornycsenko, Ju. V. Krivosejeva, M. V. Mandrik. Szanktpetyerburg (SzPb.), 2008. (Második kiadás.) A szvod általában olyan évkönyvredakció, amely jelenlegi formájában nem maradt fenn, de más források alapján rekonstruálható. A feudális jelző használata a korszak történettudományában megszokott dolognak számított.

történelemtudomány²¹ domináns képviselőjének, B. D. Grekovnak az értékelését, de Vszevolod tevékenysége egyáltalán nem állt érdeklődésének homlokterében. Még a Kijevi Ruszról készített összefoglaló munkájában²² is hiába keressük a Vlagyimir-szuzdali fejedelemmel kapcsolatos nézeteit, mivel a kötet lényegében 1169-ig tárgyalja a korszakot. Grekov volt a felelős szerkesztője az 1950-es évek két részből álló, nagy vállalkozásának is, amely a Szovjetunió történetének vázlatára (röviden: Ocserki) címet kapta,²³ és a 9–15. század történetét tárgyalta. Ennek első, a 13. századig tartó részét a Kijevi Rusz legismertebb kutatói írták. A Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség bemutatására A. Ny. Naszonov kapott megbízást, s azt az értékelést fogalmazta meg, hogy Vszevolod a legjelentősebb politikai tényező volt Ruszban a 12. század végén és a 13. század elején. Véleménye szerint ilyennek tartották őt a kortársak is.²⁴ A Halics-volhíniai Fejedelemségről szóló részben V. T. Pasuto azt emelte ki, hogy Vlagyimir halicsi fejedelem segítségért fordult Vszevolodhoz, és a két rokon közötti viszonyra a nyugatról kölcsönzött *vazallus* szót használta.²⁵ Egy másik részben A. L. Mongajt Vszevolod Novgoroddal kapcsolatos politikáját mutatta be: csaknem egész fejedelemsége alatt a novgorodi trónon az ő pártfogoltjai ültek, a legfontosabb tisztségekre pedig számára megfelelő személyeket választottak. Megsértve a szabad Novgorod vecsei rendjét, 1199-ben Vszevolod Mitrofant tette meg érsekké, és kivégeztette a vele szemben leginkább ellenséges novgorodi bojárokat. A Novgorodi Köztársaság a Vlagyimir-szuzdali Rusz politikai pályájára került.²⁶

Ny. Ny. Voronyin régész, művészettörténész és történész már az 1930-as években is publikált. Északkelet-Rusz 12–15. századi építészetéről szóló munkájának első kötete 1961-ben jelent meg. Ebben az általunk vizsgált kérdéshez több adalék

²¹ Újabbán akad olyan történész is, aki kétségbe vonja, hogy B. D. Grekov és hívei valóban marxisták voltak. Eszerint Grekov koncepciójának alapját a gazdasági determinizmus alkotta, s ez még a 21. század elején is uralkodik az orosz tudományban. A gazdasági determinizmust az idézte elő, hogy a fenti kutatót a Kijevi Rusz társadalmi fejlődésének fő vonulata érdekelte, s figyelmét azokra a tényezőkre koncentrált, amelyek az új társadalmi-gazdasági rend, a feudalizmus kialakulását jelentették. Ennek következtében Grekov minden tanítványa főként a régi Rusz társadalmi-gazdasági rendjének kezdte szentelni a figyelmét. Engels azonban úgy vélekedett, hogy a gazdasági és a többi (politikai, jogi, filozófiai, vallási stb.) tényező között kölcsönhatás van. Ily módon Grekov és nagyszámú követője eltért a marxizmus alapjaitól, miközben marxistának nevezte magát: *D. Ny. Alekszandrov: Feodalnaja razdrobennoszty Ruszi. M., 2001. 3–4.*

²² *B. D. Grekov: Kijevszkaja Rusz. M., 1953.*

²³ Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma IX–XV vv. v dvuh csasztyah. Otv. red. B. D. Grekov. M. 1953.

²⁴ Uo. Cs. I (IX–XIII. vv.). Kijevszkaja Rusz. Feodalnaja razdrobennoszty. 331.

²⁵ Uo. 372.

²⁶ Uo. 352. A vecse az óorosz gyűlés, amely a Kijevi Rusz idején jelentős hatalmi tényező volt, Novgorodban pedig 1136 után a legfontosabb intézménynek számított.

is található. Voronyin szerint a 13. század elejére a vlagyimiri föld ereje és a vlagyimiri dinasztia politikai súlya megnőtt. A Rosztjiszlavicsok még halálos sértésként rótták fel Andrej Bogoljubszkijnek, hogy hozzájuk, mint podruicsnyikokhoz fordult, Vszevolod főhatalma viszont már elismert és nyílt uralom volt. A szerző ezt azzal támasztotta alá, hogy a rjazanyi fejedelmek és a halicsi Vlagyimir hozzá intézett szavaiban megjelent a goszpogyin (господин) kifejezés.²⁷ Voronyin elemezte és értékelt Vszevolodnak az óorosz főpapokhoz való viszonyát is. Mint ismeretes, Andrej fejedelem korábban önálló északkeleti metropoliát szeretett volna létrehozni.²⁸ A szerző rámutatott, hogy Vszevolod többé nem vetette fel az önálló vlagyimiri metropolia kérdését. Hangsúlyozta, hogy Andrej csaknem tíz évig harcolt Leon (rosztovi) görög püspökkel; Vszevolod tekintélye azonban nagy volt, és Leon egészen haláláig (az 1180-as évek elejéig) olyan észrevétlen maradt, hogy tevékenységének erről a szakaszáról semmit sem tudunk. A következő két rosztovi főpaphoz fűződő viszonyáról a szerző az alábbiakat állapította meg: a vlagyimiri fejedelem nem fogadta el az információi szerint szimónia következtében kinevezett újabb görög püspököt, s helyette saját jelöltjét, Lukát javasolta. Az évkönyv tanúsága szerint Vszevolod a tiltakozását nagyon éles formában nyilvánította ki. Ilyen vakmerően még egyetlen orosz fejedelem sem mert beszélni az orosz egyház fejével. Végül a kijevi metropolita kénytelen volt Lukát beiktatni a rosztovi püspökségbe, utódát, Ioannt pedig már ellenkezés nélkül nevezték ki. Voronyin végső értékelése az volt, hogy a metropolita ellenállása megtört, a vlagyimiri föld egyházi önállósága és tekintélye megerősödött.²⁹

Voronyin figyelmét több, Vszevolod fejedelemségének időszakára vonatkozó híradás is felkeltette. Az 1184. évi tűzvész leírásához a Lavrentyij-évkönyv krónikása bibliai idézetekkel tűzdelt, moralizáló gondolatokat csatolt.³⁰ Az 1192. évi tüzeset leírása után hasonló kiegészítést találunk. Az itteni példázatok szintén homályos, közvetett utalásokat tartalmaznak, de az 1184. évi szöveghez képest erőteljesebb hangvételűek.³¹ Voronyin a fenti információk mögött társadalmi elégedetlenséget látott. A колебанье kifejezést zavargásként értelmezte, a forrás adott részét pedig úgy, hogy a keresztények közti félelem, zavargás és nyomorúság szörnyűbb

²⁷ Ny. Ny. Voronyin: *Zodcsesztvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XV vekov*. T. I. M., 1961. 351. A Rosztjiszlavicsokhoz lásd a 14. sz. jegyzetet. A podruicsnyik alárendelt személyt, alárendelt fejedelmet, a goszpogyin urat jelent.

²⁸ Andrej és a főpapok viszonyához: *Makai János*: Andrej Bogoljubszkij egyházpolitikája. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXI. Sectio Historiae*. Eger, 1993. 137–148.

²⁹ Voronyin, 348.

³⁰ *Polnoje szobranije russzkih letopiszej*. T. I. M., 1962. 392–394. (oszlop)

³¹ Uo. 409–411.

és félelmetesebb volt, mint maga az 1184-es tűzvész.³² A szerző az 1184. és az 1192. évi tüzesetet egymással, valamint a későbbi építkezésekkel is összefüggésbe hozta. Abból indult ki, hogy mindkét tragikus esemény a központ, Vlagyimir fejedelmi-püspöki részében kezdődött. Úgy gondolta, ezek nem a véletlen művei voltak, mivel a második eseményt követő évben elkezdődött a vár kőfalának építése, amely elzárta a fejedelmi és püspöki udvart a város középső részétől, s ezután egy másik komoly műveletre is sor került: a nyugtalan vlagyimiri piacot a Volgai kapu mögötti folyami kikötőből szintén a középső városrészbe, a vár falai alá helyezték át. Voronyin szerint ezeket az intézkedéseket a fejedelmi hatalom saját szövetségesei, a polgárok ellen tette, mivel arra törekedett, hogy önállóságukat és politikai erejük növekedését korlátozza.³³

A szerző úgy vélekedett, hogy az 1174. év tapasztalata Vszevolodot valószínűleg a parasztsággal kapcsolatos intézkedések megtételére kényszerítette. A bizonyítékokat a fejedelem nekrológiájának egyes soraiban és az adószedő körutakon való személyes részvételében találta meg. A nekrológban szó van az igazságos bíraskodásáról, s Voronyin ezt úgy interpretálta, hogy a fejedelmi igazságszolgáltatás nyilván leereszkedett az egyszerű emberekhez, kénytelen volt felvállalni az „árvák” védelmét, és kis mértékben korlátozni az előkelők jogait. Az utóbbiakról azt állapította meg, hogy azok nemcsak adószedő körutak voltak a fejedelmi birtokokon, hanem a fejedelemnek bíraskodással és ellenőrzéssel egybekapcsolt útjai is. A szerző szerint a fentebb felsorolt lépések a falu bizonyos fokú megnyugtatót eredményezték, minthogy többé nem hallunk a parasztok megmozdulásairól.³⁴

Egy évvel Voronyin kötete után jelent meg V. L. Janyin, a híres Novgorod-kutató munkája az ottani poszadnyikok tevékenységéről. A szerzőnek értelemszerűen foglalkoznia kellett a szomszédos Vlagyimir-Szuzdal fejedelmeivel is. Témánk szempontjából különleges figyelmet érdemel az a rész, amely az 1207–1209. évi eseményeket elemzi. Janyin szerint az 1207. évi novgorodi felkelés már nemegyszer megragadta a kutatók figyelmét, mert ez alapján képet lehetett alkotni a 13. század eleji éles osztályellentétekről, ő maga azonban, más aspektusból közelítette meg a kérdést.³⁵ Írt Dmitr poszadnyik intézkedéséről, törekvéseiről, majd azt taglalta, ho-

³² *Voronyin*, 346.

³³ Uo. 346–347. (A szerző ultramárciusi évszámait helyett ez esetben is az általánosabban használt márciusiakat adtuk meg.)

³⁴ Uo. 347. Az 1174. év tapasztalata kifejezés utalás az Andrej Bogoljubszkij halála után kitört zavargásokra, lásd *Makai*, 1992. 45, 51–52. Az „árvák” minden bizonnyal függő helyzetbe kényszerített személyek voltak.

³⁵ *V. L. Janyin*: Novgorodszkije poszadnyiki. M., 1962. Ennek az alapvető munkának a második kiadása csak 2003-ban jelent meg. A poszadnyik Novgorod egyik legfontosabb, ha ugyan nem a legjelentősebb választott tisztségviselője volt a tárgyalt időszakban.

gyan viszonyult hozzá a vlagyimir-szuzdali fejedelem: 1207-ben a novgorodiak a poszadnyik vezetésével részt vettek Vszevolod Rjazany elleni hadjáratában. A részvételt a fejedelem arra használta fel, hogy előkészítse a Dmitrrrel való leszámolást, s a hazainduló novgorodiakat erre bujtogatta. Rögtön a hadjáratból való visszatérés után Novgorodban vecsét hívtak össze Dmitr és fivérei ellen, majd kirabolták az udvarházaikat. A társadalmi elégedetlenséget kihasználva Vszevolod és az őt támogató bojár csoport megszabadult a velük szemben ellenséges poszadnyiktól, s helyette a fejedelem egykori hívének a fia lett az új tisztségviselő. 1208-ban új fejedelem is érkezett Novgorodba, Vlagyimir-Szuzdal urának 13 éves fia. A novgorodiak hozzájárulása ahhoz, hogy Dmitr gyermekeit és más hozzátartozóit Vszevolod börtönbe vethesse, arra utal, hogy a poszadnyik hatalomtól való megfosztásának egyik fő kezdeményezője a fejedelem volt.³⁶ Janyin arra is rámutatott, hogy Vszevolod ezúttal csak rövid ideig tudta ellenőrzése alatt tartani a szomszédos Novgorodot: 1209-ben a novgorodiak egy része a déli Rosztyiszlavicsok egyik képviselőjét hívta meg a trónra, s ez Vszevolod számára az 1207-es felkelés politikai eredményeinek felszámolását jelentette.³⁷

Az 1970-es évek elején M. V. Scsepkina is készített egy rövid értékelést tanulmányunk főszereplőjéről: III. Vszevolod nyolc évet töltött Bizáncban a Komnénoszidőszakban; Andrej Bogoljubszkijhoz hasonlóan folytatta Vlagyimir díszítését, megerősítését; s az évkönyv nagynak nevezte őt. Ezután Scsepkina a Karamzin által készített jellemzés egy részét idézte, s azt fűzte hozzá, hogy Vszevolod adót vetett ki a volgai bolgárokra, fellépett a kunok ellen, és alárendeltségben tartotta a féktelen rjazanyi fejedelmeket.³⁸

L. V. Cserepnin a szovjet történelemtudomány egyik markáns képviselője volt. Azok közé tartozott, akik a nyugati fejlődés sajátosságait az óorosz viszonyok között is megpróbálták kimutatni. Ennek tudható be, hogy az alábbiakban ismertett értékelésének a rendek létére vonatkozó része ma már a historiográfiai kuriózumok kategóriájába tartozik. Cserepnin szerint Vszevolod fejedelemsége fontos szakasz a „rosztovi, és szuzsdali és vologyimeri föld” politikai egységének megerősítésében. A krónikás nagyfejedelemnek nevezi őt, Kijevben, Novgorodban tett intézkedéseiről szól, dicsőíti halálának leírásakor. Vszevolod számára nyilván nem voltak fölöslegesek a 12. század 70-es éveit politikai harcainak tanulságai. A hatalomért folytatott küzdelemben ő és vetélytársai kénytelenek voltak a rendi csoportok követeléseinek

³⁶ Uo. 117–119. Dmitr poszadnyikot személyesen nem érte bántódás, mert a rjazanyi hadjárat során szerzett sebesülésébe Vlagyimirban behalt.

³⁷ Uo. 119.

³⁸ *M. V. Scsepkina: O proiszhozgyenyii Uszpenszkovo szbornyika.* In: *Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Rukopisznaja knyiga.* Redkollegija: V. Ny. Lazarev, O. I. Podobedova, Sz. O. Smidt. M., 1972. 80.

engedelmeskedni, s miután Vszevolod megerősödött, megértette, hogy az alakulóban levő rendeket feltétlenül a nagyfejedelmi hatalom támaszává kell tenni.³⁹

Az évtized második felében jelent meg O. M. Rapov kötete a 10–13. századi Rusz fejedelmi birtokairól. A történettudomány mai állása szerint ennek a címe is vitatható, ugyanakkor nem szolgált újdonsággal a Vszevolod-értékelésben: „Andrej Bogoljubszkijnak és Vszevolod Bolsoje Gnyezdónak sikerült egyesíteni a rosztovszudali földet. Ennek köszönhetően mindkét fejedelem a legerősebb volt az akkori orosz fejedelmek között. Ők nemcsak saját fejedelemségükben uralkodtak, hanem ellenőrzésük alatt tartották Rusz sok északnyugati, központi, illetve déli területét is. Ezért nem véletlenül kezdték Északkelet-Rusz uralkodóit nagyfejedelmeknek nevezni.”⁴⁰

Az 1980-as évek elején B. A. Ribakov írt értékelést: Vszevolod idején a Vlagyimiri Fejedelemség megerősödött, nagyobb területűvé vált, belső helyzete a városok és a dvorjansztvo támogatásának köszönhetően megszilárdult, és Európa egyik legnagyobb területű feudális állama lett, amelyet jól ismertek Rusz határain túl is. Vszevolod hatást tudott gyakorolni Novgorod politikájára; gazdag részfejedelemséget kapott a kijevi földön, néha beavatkozott a dél-orosz ügyekbe, de azok nélkül az óriási erőfeszítések nélkül, amelyeket fivérének, Andrejnek kellett tennie; csaknem teljhatalmúlag rendelkezett az egymással állandóan ellenségeskedő rjazanyi fejedelmekkel.⁴¹

Ribakov már egy korábbi könyvében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy Vlagyimir-Szuzdalban Vszevolod fejedelemsége idején éles társadalmi konfliktusok jelentek meg,⁴² majd a krónikás személyére koncentrálna elemzte a társadalmi tematikával telített évkönyvrészleteket. Úgy vélte, hogy a Lavrentyij-évkönyv 1184–1192 közötti szakaszának egy szerzője van, vagyis az 1184. és 1192. évi tűzvéssel kapcsolatos információk ugyanattól a személytől származnak. Ribakov az első tragikus esemény alkalmából írt intelmet mérsékeltebbnek, míg a másodikat szenvedélyesen és élesen leleplezőnek ítélte meg. Az elsőben sokkal általánosabb társadalmi-erkölcsi motívumokat talált, míg a másodikról úgy vélekedett, hogy az egész 12–13. századi évkönyvírásban nem található ennyire társadalmi töltetű mű. Továbbá azt állapította meg, hogy az 1192. évi intelemben a szerző legfőképpen a

³⁹ L. V. Cserepnin: K voproszu o haraktere i forme drevnyerusszkovo goszudarsztva X–nacsala XIII v. Isztoricseszkije zapiszki, № 89. M., 1972. 394.

⁴⁰ O. M. Rapov: Knyazszkije vlagyenyija na Ruszi v X–pervoj polovinye XIII v. M., 1977. 156–157.

⁴¹ B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazszesztva XII–XIII vv. M., 1982. 560. A dvorjansztvo a fejedelemtől függő, katonai vagy udvari szolgálatot ellátó réteg volt. Az idetartozókat dvorjanyinoknak nevezzük.

⁴² B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki. M., 1971. 292.

falvakkal rendelkező személyek önkényeskedését támadta, de megfizetett a bátorságáért, mivel a minden feudális vezető réteg érdekeit sértő, merész intellemt után az évkönyvírás irányítói mellőzték a tehetséges, de nyughatatlan szerzőt.⁴³

Ugyancsak az 1980-as évek elejének produktuma Ju. A. Kizilov könyve, amelyet az uljanovszki tanárképző főiskola adott ki. Felsőoktatási jegyzetnek készült, azonban több annál, mivel források elemzését tartalmazza, és a témához kapcsolódó szakirodalom ismeretéről tanúskodik. A szerző egyik említésre méltó észrevétele a Vszevolod által az 1174–1177. évi trónharcok során legyőzött rosztoviakhoz kapcsolódik. Eszerint a rosztoviak részvételének nincs nyoma III. Vszevolod és a novgorodiak nagyszámú összeütközésében. Az utóbbiak ellensége a korábbiakhoz hasonlóan csak a (most Vlagyimirban székelő) szuzdali fejedelem és az erős szuzdali föld, de nem Rosztov volt. A fennmaradt vlagyimiri feljegyzések alapján a rosztoviak a fejedelemnek a volgai bolgárokkal vívott szakadatlan háborúiban sem vettek részt.⁴⁴

Vszevolod hatalmával kapcsolatban Kizilov több tényezőre is rávilágított: hatalma növekedésének anyagi alapját a fejedelemtől függő, nagy kiterjedésű fekete földek jelentették, amelyek adói fedezték a kormányzat kiadásait; politikai és társadalmi előfeltételei pedig a külpolitikai feszültségnek a legfontosabb határoknál való fenntartásában és a városi lakosság szélesebb rétegeire való támaszkodásban rejlettek. Ebben az időszakban Vszevolod legfőbb hűbérúri hatalma (сюзеренитет) kiterjedt az „egész rosztovi föld” volosztjaira, magára a rosztovi földre és más volosztjokra: Uglecse poljére, Jaroszlavlra, Kosztromára és Beloozerora. Ezek iránt a földek iránt a figyelmét a Mologa, a Sekszna, a Szuhona és az Unzsa folyók medencéinek a 12. század végétől kibontakozó tömeges kolonizációja keltette fel.⁴⁵

A szerző úgy vélekedett, hogy egészen a mongol invázióig a kortársak a vlagyimir-szuzdali fejedelmekről mint Rusz leghatalmasabb kormányzóiról írtak, akiknek csak a nevéből is „reszketett minden ország”, és akiknek hadai evezőikkel ki tudták öntetni a Volgát.⁴⁶ A fentiekhez annyi megjegyzés feltétlenül szükséges, hogy a reszketésről szóló rész Vszevolod nekrológiájából való, a Volga vizének kilocsantása pedig az Igor-ének hozzá intézett soraiból; s az értékelés, bár részben Jurij Dolgorukijra, különösen pedig Andrej Bogoljubszkijra is vonatkozhatna, a konkrétumok miatt csak Nagyfészki Vszevolod hatalmának jellemzésére használható.

⁴³ B. A. Ribakov: Danyiil Zatocsnyik i vlagyimirszkoje letopiszanyije konca XII veka. In: Uó: Iz isztorii kulturni Drevnyej Ruszi. Izdatyelsztvo Moszkovszkovo unyiverszityeta, 1984. 163–171.

⁴⁴ Ju. A. Kizilov: Zemli i knyazsesztva Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v period feodalnoj razdroblennosztji (XII–XV vv.). Uljanovszk, 1982. 21.

⁴⁵ Uo. 21–22. A volosztj ez esetben a fejedelemségen belüli, konkrét központot körülvevő területi egység elnevezése.

⁴⁶ Uo. 25.

V. A. Kucskin már az 1960-as évek végén tanulmányt szentelt az Északkelet-Ruszban bekövetkező területi változásoknak, majd tovább tanulmányozta ezt a kérdést, s kutatási eredményeit az 1980-as években egy külön kötetben tette közzé.⁴⁷ A szerző értékelése szerint Vszevolod alatt nemcsak a vlagyimir-szuzdali föld jelentősége nőtt meg, és fejedelmének az orosz és nemzetközi ügyekben megmutatózó tekintélye erősödött meg, hanem a fejedelemség területe is jelentősen kiterjedt, közigazgatása pedig bonyolultabbá vált.⁴⁸ A területi változások vonatkozásában figyelemre méltó álláspontra helyezkedett: érdekes, hogy a Vszevolod alatt megjelent városokkal kapcsolatos adatok egy kivételével nem az ő fejedelemségének idejére, hanem a halála utáni első hét évre vonatkoznak. Az 1178. évnél lehet olvasni Glegyen (Usztyug) építéséről, 1213 és 1219 között pedig a források további öt települést említenek (Kosztromát, Nyerehtát, Szol Velikaját, Zubcovot és Unzsát). A fenti hétéves időszakban azonban heves harc dúlt Vszevolod fiai között, s így az utóbbi városokat akkor nem alapíthatták. Kétségtelen, hogy ezek még 1212 előtt létrejöttek. Tehát Vszevolod alatt fejedelemségének területe nyugaton egy kissé, északkeleti és keleti irányban pedig intenzíven növekedett. A keleti terjeszkedés a Volgai Bulgária elleni támadásokkal volt összefüggésben.⁴⁹ Kucskin úgy vélekedett, hogy a 12. század végén és a 13. század elején nem maradtak változatlanok a déli határok sem. Az Oka bal partján a rjazanyi birtokok valószínűleg Kolomna környékére korlátozódtak, míg máshol a folyó bal partja már szuzdali volt.⁵⁰

1987-ben két fontos kötet is megjelent a témával kapcsolatban. Az egyikben P. P. Tolocsko kijevi történész és régész a régi Rusz társadalmi-politikai történetét vizsgálta. A szerző arra is felhívta a figyelmet, amiről kollégái viszonylag keveset írtak: az 1183 körüli időszakra lehet tenni Szvjatoszlav kijevi fejedelem közeledését Vszevolodhoz, Rusz egyik legerősebb fejedelméhez, aki elismerte az előbbi rangidősnek. Szvjatoszlav nem mint idősebbhez, sőt nem is mint egyenlőhöz, hanem mint fiatalabbhoz fordult Vszevolodhoz.⁵¹ Véleménye szerint Vszevolod azért lehetett Rusz egyik legerősebb fejedelme, mert leszámolt a rosztovi bojárokkal és a részfejedelmekkel, a politikai helyzet stabilizációja pedig északkeleten kedvezően hatott a gazdasági és kulturális fejlődésre, s egy erős és nagy fejedelemség élén állva Vszevolod befolyást gyakorolt az orosz ügyekre is.⁵²

⁴⁷ V. A. Kucskin: Rosztovo-Szuzdalszkaja zemlja v X–pervoj tretyji XIII vekov. (Centri i granyici). Isztorija SZSZSZR, 1969, № 2. 62–94. *Uő*: Formirovanyije goszudarsztvennoj tyerritorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. Moszkva, 1984.

⁴⁸ Kucskin, 1984. 93.

⁴⁹ Uo. 93–94.

⁵⁰ Uo. 97–98.

⁵¹ P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. Kijev, 1987. 150.

⁵² Uo. 154. A részfejedelmek alatt itt a szuzdali Rosztyiszlavicsokat, Vszevolod unokaöccseit

Tolocsko ismertette Tatyiscsevnek a fejedelmi kapcsolatokról szóló híradását. Eszerint az 1200-as évek elején a halics-volhíniai Roman azt javasolta a dinasztia egyes tagjainak, hogy utazzanak Kijevbe a nagyfejedelem választásának új rendjét megvitatni. A részfejedelmek nem teljesítették a kérést. Vszevolod konkrétan arra hivatkozott, hogy nem lehet „a régi szokást megsérteni”. A szerző azt a következtetést vonta le, hogy Roman a 13. század eleji Ruszt Kijev vezetésével, a hat legjelentősebb fejedelemség konföderációjaként képzelte el; Vszevolodot ugyan egyértelműen nem ítélte el a visszautasítás miatt, de hivatkozását ürügynek minősítette.⁵³

Úgy tűnik, az ukrán kutató az 1980-as években túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított az egységnek, ill. az egyesítésnek. Az alábbi, összefoglaló értékelésnek tekinthető sorai legalábbis erre engednek következtetni: Rusz egykori egysége helyreállításának irányvonala, amely délnyugaton Roman tevékenységében jelentkezett, Vszevolod fejedelemsége alatt az ország északkeleti részét is jellemezte. Ez mindenben megmutatkozott: a vlagyimir-szuzdali építészek, művészek és írók állandóan a kijevi kulturális örökséget tartották szem előtt, a népi mondákban és bilinákban összorosoz hősokeket énekeltek meg. Az óorosoz nép nemzeti tudata, amely a 13. század elején a lakosság egyre szélesebb rétegeit járta át, az egyesítő folyamatok visszafordíthatatlanságát bizonyította. Ezek végső győzelmé azonban később következett be, s ekkor még, különösen Vszevolod halála után Északkelet-Rusztban időlegesen felújulnak a centrifugális tendenciák.⁵⁴

Az 1987-ben megjelent másik kötet szerzője, Ju. A. Limonov szintén ismert szakember volt.⁵⁵ A fenti évben adták ki a *Vlagyimir-szuzdali Ruszt* című könyvét, amely a terület társadalmi-politikai viszonyait vizsgálja. A mai napig ez az egyetlen igazi tudományos munka, amely kizárólag a mongol hódítás előtti Vlagyimir-Szuzdallal foglalkozik. Sajnos, ez sem fogja át a régió történetjének minden fontos aspektusát, ráadásul az első része a kronológiai rendet követi, míg a második tematikus írásokat tartalmaz. Bár a Vszevolod és közvetlen utódai tevékenységét bemutató fejezet nem a teljesség igényével készült, legfontosabb megállapításai figyelmet érdemelnek.

Limonov Vszevolod és őt támogató központ lakosságának viszonyáról a következőket írta: a fejedelem különösen a hatalomra kerülése utáni első években

kell értenünk. Csak az után érezhette magát Északkelet-Ruszt urának, hogy fegyverrel védte meg velük szemben a hatalmát. Vszevolod (valamint bátyja, Mihalko) és a Rosztviszlavicsok küzdelméhez: *Makai János: Zűrzavar Vlagyimir-Szuzdaltban (1174–1177)*. In: *Történeti szemle* a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 319–335.

⁵³ *Tolocsko*, 155. A részfejedelmek itt a Rurik-dinasztia azon tagjai, akik a Kijevtől elkülönült területeket irányítják.

⁵⁴ Uo. 156. A bilina hősi ének az orosz népköltészetben.

⁵⁵ Már húsz évvel korábban kötete jelent meg a vlagyimir-szuzdali évkönyvről: *Ju. A. Limonov: Letopiszanyije Vlagyimiro-Szuzdalszkoi Ruszi*. L., 1967.

szentelt nagy figyelmet a vlagyimiriak véleményének. Mindazonáltal ők valószínűleg nem mindig voltak elégedettek Vszevoloddal. A rendkívül óvatos hivatalos krónika is kénytelen megjegyezni, hogy ezen két oldal (a fejedelem és a város) akaratára és tettei gyakran nem estek egybe. A vlagyimiriak – pontosabban Vlagyimir vecsége – nem ritkán Vszevolod álláspontjával ellentétesen léptek/lépett fel.⁵⁶

A szerző Északkelet-Rusz külkapcsolatairól az alábbi értékelést fogalmazta meg: az évkönyvi feljegyzések alapján a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség „külpolitikája” a 12. század végén és a 13. század elején energikus, kompromisszumot nem kötő, időnként kegyetlen, de mindig aktív volt, s a vlagyimiriak, a kis feudális urak, a kereskedők, valamint talán részben a szmerdek érdekeit tükrözte. A Rjazanyi Fejedelemség csaknem állandóan északkeleti szomszédja politikájának pályáján volt kénytelen keringeni. Az ottani fejedelmek mindig Vszevolod „vazal-lusai” voltak. A függés legkisebb megsértése az ellenállás erővel való elnyomáshoz és a korábbi állapot helyreállításához vezetett.⁵⁷ A vlagyimir-szuzdali föld továbbra is a hagyományos keleti politikát folytatta. A volgai bolgárok elleni hadjáratok nem területszerzésre irányultak, hanem a vlagyimiri kereskedelem konkrét feladataihoz kapcsolódtak.⁵⁸ A déli politika volt az egyik legösszetettebb oldala a vlagyimir-szuzdali föld külpolitikai doktrínájának. A fejedelemség pozíciója olyan volt, hogy törekvéseit sok esetben figyelembe vették a legfontosabb kérdések megoldásakor. A kijevi trónra kerülés sokban függött a szuzdali földtől. Az, ami Andrej Bogoljubszkij idejében kivételes jelenség volt, Vszevolod alatt csaknem hagyománnyá vált. Míg Andrejnek a terve megvalósításához hadjáratot kellett szerveznie délre, a 13. század elején elég volt Vszevolod vlagyimiri nagyfejedelem diplomáciai támogatása ahhoz, hogy valaki megszerezze a kijevi trónt.⁵⁹

*

A szakirodalomban található nézetek áttekintése után megállapítható, hogy Vszevolod vlagyimiri-szuzdali fejedelem (1176–1212) tevékenysége már több évszázada megragadta a történészek figyelmét. Egyebek mellett összefoglaló munkák, szűkebb tematikát tárgyaló kötetek, szócikkek és ismeretterjesztő munkák foglalkoztak vele. Mivel a fejedelem általában tartózkodott a szélsőséges megnyilvánulásoktól, személyiségét többnyire pozitív jelzőkkel illették. Vlagyimir-

⁵⁶ *Ju. A. Limonov*: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityiceszkaj isztorii. L., 1987. 103.

⁵⁷ Uo. 103–104. A szmerd általában a földművesek elnevezése volt. Limonov a belső kolonizációban részt vevő telepéseknek tartotta őket: Uo. 104.

⁵⁸ Uo. 104.

⁵⁹ Uo. 104, 106.

szuzdali uralmával kapcsolatban például elemezték az 1170-es évek belháborúiban aratott győzelmét, a vesztesek megbüntetésekor tanúsított magatartását és építkezéseit. Néhány szovjet tudósnak az a törekvése, hogy a nagy vlagyimiri tűzvészokről szóló évkönyvi híradások alapján éles társadalmi konfliktusokat mutasson ki, nem bizonyult túlságosan sikeresnek. Vszevolod halálának évét (1212) Északkelet-Rusz további sorsára nézve többen kronológiai határként értelmezték. A hasonló nézettekkel azonban óvatosan kell bánni. Andrej erőszakkal üzte el fivéreit Vlagyimir-Szuzdalból, Vszevolodnak pedig a trónharcokban aratott győzelem tette lehetővé a rokonság veszélyes tagjainak eltávolítását. Az utóbbinak a „fészkeben” (családjában) ugyanakkor hat fiú is életben maradt, s közülük ötöt Vszevolod nem üzhett el a későbbi nyugodt kormányzás érdekében. Az örökösök nagy száma viszont előrevetítette az apa halála utáni felosztást és az azzal kapcsolatos feszültségeket.

Még a kisebb terjedelmű szintézisek szerzői is kitértek déli politikájára. Kijevhez és a dinasztia belüli rangidősséghez való viszonya ugyan az elismerés mellett kritikát is kapott, de a történészek azt nem vitatják, hogy Vszevolod Jurjevics az egész, a 12. század második felében már széttagolt Kijevi Rusz egyik legjelentősebb politikai tényezője volt. Azonban a kiváló nemesi történetírónak az a nézete, mely szerint a széttagoltság véget érhetett volna, és egységes állam jöhetett volna létre, ha Vszevolod megszüntette volna a részfejedelmi rendszert, a kor viszonyainak ismeretében költői túlzásnak tűnik. A 12. századi helyzet kapcsán ugyanakkor egyes szovjet történészek is megemlékeztek az egyesítést.

A kutatók nagy figyelmet szenteltek a fejedelem „külpolitikájának” más vonatkozásaira is. Novgorod felett gyakorolt befolyásának mértékét sokszor eltérően ítélték meg. Ez nem egy alkalommal egyszerűen nézőpont kérdése volt. Egy dolog azonban bizonyos: csak az alapján, hogy élete végén alulmaradt a szmolenszki ághoz tartozó Msztyiszlávval szemben, novgorodi politikájáról nem lehet reális véleményt alkotni. Vszevolod rjazanyi politikája nem váltott ki különösebb polémiaát a történészek körében. Hasonló a helyzet a volgai bolgárok ellen indított támadásokkal kapcsolatban is.

A fejedelem tevékenysége csak apja, különösen pedig bátyja lépéseivel összevetve ítélni meg korrekt módon, s ezt az összehasonlítást a szerzők jó része elvégezte. A róla szóló értékelések tanulmányozása után megállapítható, hogy Nagyfészki Vszevolod nemcsak kevésbé vitatott történelmi személyiségnek tűnik, mint bátyja, Andrej Bogoljubszkij,⁶⁰ hanem az is.

⁶⁰ Vszevolod apjának, különösen pedig bátyjának értékeléséhez: *Makai János*: A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és Andrej Bogoljubszkij az orosz történetírásban. *Világtörténet*, 1988/3. 66–83. *Uő*: Andrej Bogoljubszkij a szovjet korszak történetírásában. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXIII. Sectio Historiae*. Eger, 1998. 169–186.

Bessenyei József

EGY KIRÁLY MOHÁCS UTÁN

**NÉHÁNY GONDOLAT SZAPOLYAI JÁNOS KÜLPOLITIKÁJÁRÓL,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ITÁLIÁRA**

A mohácsi katasztrofális csatavesztés után az ország negyedrészt a diadalmas ellenség végigpusztította, az állam csaknem három hónapig irányítás nélkül maradt. Az ország talpraállítására, a kormányzat újjászervezésére a legalkalmasabb személyt a magyar nemesség döntő többsége Szapolyai János erdélyi vajdában, az ország leggazdagabb arisztokratájában látta, ezért őt 1526. november 10-én az országlakosok nagy többsége királlyá választotta. Egyik legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy újjászervezze országa külkapcsolatait. Ekkor már nem lehetett kétsége afelől, hogy az 1526. október 23-án a II. Lajos halálával megüresedett cseh királyi trónra megválasztott Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg kinyújtja kezét a magyar korona után. Erre egyébként az osztrák örökös tartományok és Csehország védelmének érdekében szinte rá is kényszerült.¹ Szapolyai tehát a Habsburgokkal szemben álló, 1526 májusában létrejött „Cognaci Liga” tagjaihoz, I. Ferenc francia, VIII. Henrik angol király és VII. Kelemen pápa udvarába küldött követet, illetve mindenki előtt Velencébe.²

János király külpolitikáját Mohács után az 1490 körül született Frangepán Ferenc irányította. Nagybátyja, Frangepán Gergely neveltette. Néhány évig a

¹ *Fazekas István*: Ungarns König Ferdinand I. In: Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie. Herausgegeben von Seipel, Wilfried. Eine Ausstellung des Kunsthistorisches Museums Wien. KHM, 2003. 598. 117–131.

² *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Budapest, 1990. 13. Velence és Magyarország kapcsolatának alapos tárgyalása. A Szapolyaira vonatkozó fejezet: 223–239. Ugyanerről. Rázsó Gyula Buda, Bécs, Velence: az európai–török viszony katonai és politikai problémái (1521–1532). In: Hadtörténelmi Közlemények, 1973. 4. sz. 661–683.

családi birtokon gazdálkodott, majd II. Ulászló kamarása lett. 1514-ben Rómába zárandokolt és belépett a minorita rendbe, a Ferenc nevet kapta, s az Ara Coeli kolostorban élt. Idővel római tartományfőnök lett. VII. Kelemen pápa követeként Szapolyai Jánoshoz jött, s a mohácsi csata után érkezett Magyarországra. Ott is maradt, elnyerte a király bizalmát, akinek később feltétlen híve lett. 1527 júniusában már mint János király követe jelent meg Olomoucban, hogy az ottani kongresszuson Jánosnak a magyar koronához való jogát érvényesítse. A kongresszus eredménytelen befejezése után mint János király követe, Lengyelországba utazott, ahonnan 1528-ban tért vissza hazájába. Miután szerzetesi fogadalma alól felmentést nyert, Szapolyai 1528-ban kalocsai érseknek nevezte ki. János király érdekében több követségben járt el, így 1536-ban és 1537-ben Ferdinánd királyhoz, 1538-ban pedig Spanyolországba V. Károly császárhoz. 1538-ban az egri püspökséget is megkapta. János király halála után I. Ferdinándnak hódolt, és annak is fontos szolgálatokat tett. Élete végén Pozsonyban lakott, ahol 1543-ban halt meg.³

Frangepán a tapasztalt diplomatát, Jozefics Ferenc⁴ zenggi püspököt küldte a Signoriához, aki az 1526. december 12–22. között folytatott tárgyalásokon azt kérte, küldjenek két követet Budára, hogy mellette legyenek tanácsaikkal (Erre a gesztusra azért is szükség volt, mert az 1525. évi májusi rákosi országgyűlésen kikényszerítették a velencei követek távozását). Ígéretet tett arra, hogy minden árut, amit eddig Ausztrián keresztül szállítottak Magyarországra, azokat „hajlandó Velencéből hozatni.”⁵ Követ küldésére hamarosan sor került, a gazdasági kapcsolatok újjászervezésére szükséges idő azonban nem adatott meg a Magyar Királyságnak.⁶ Habsburg Ferdinánd ugyanis, miután híveinek kis csoportja királlyá választotta, 1527 júliusában fegyverrel támadt Szapolyaira, s szeptember végére Erdélybe szorította. A király még a hadjárat elején elhatározta, hogy újabb követet indít Velencébe, Giovanni Baptista Bonzagno személyében, aki szeptemberben érkezett a lagúnavárosba. Pénzsegélykérelmét a Signoria visszautasította (már 1516-ban leállította a Magyar Királyságnak küldött pénzsegélyeket), s azt tanácsolta, forduljon a Portához segítségért.⁷ Ezzel a tanáccsal még a látszatát is

³ *Sörös Pongrácz*: Frangepán Ferenc kalocsai érsek egri püspök. In: Századok, LI. évf. 1917. 429–471.

⁴ Jozefics missziójáról lásd: *Samalovic, Miljen*: Diplomatic Mission of Senj Bishop Jozefic in the Year 1526–1527. 1954. 155–168.

⁵ *Szalay László*: János király és az európai hatalmasságok 1526–1528. In: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században. Pest, 1849. 1–145, illetve *Jászay* 224. Felhasznált forrásuk Sanuto, Marino, I Diarii (1496–1533) Ed. N. Barozzi, G. Berchet, R. Fulin, F. Stephani. Venezia 1879–1903. vol. XLIII. 251.

⁶ Az 1527. július 2-án Budán tartott ünnepélyes misén jelen volt a velencei követ is. *Szalay* 45–46.

⁷ *Juhász Kálmán*: Ein italienischer Diplomat des Königs Johann von Zapolya [Giovanni Bonzagno. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs – Ergänzungsband 2/2. Hrsg: *Leo Santifaller*:

elkerülte annak, hogy a török magyarországi terjeszkedését akadályozni próbálja. Ugyanis Velencének a Porta 1503 óta biztosította a kereskedés szabadságát birodalma területein, s azért cserébe Velence távol tartotta magát az ellene irányuló szövetségektől és katonai akcióktól.

Az ugyanis bizonyosnak látszott, hogy János király trónja visszaszerzése érdekében előbb-utóbb a szultán segítségére szorul. Velence tehát kezdettől fogva egyengette Szapolyai útját a szultánnál, egyrészt azért, hogy a törököket a Habsburgok elleni háborúra bírja, másrészt pedig azért, mert érdekében állt, hogy Magyarország, bár török függésben, de önálló államként maradjon fenn, s a szultán ne kebelezze be az Oszmán Birodalomba.

A Signoria számítása tökéletesen bevált. János királynak a csúfos katonai vereséget követően rá kellett döbennie arra, hogy nincs más segítsége, mint a szultán támogatása. 1527 októberében Kolozsvárott magához rendelte tehetséges diplomatáját, a lengyel származású Hieronim Łaskit, s megbízta, lépjen szövetségre a szultánnal.⁸ (Nem lehetett könnyű döntés attól az embertől, aki Mohács előtt több hadjáratot vezetett a török ellen.) A Porta urai nagyon is tisztában voltak János király kiszolgáltatott helyzetével, de az éles elméjű Łaski hamar felfogta, hogy a szövetségkötés ebben a pillanatban a Portának legalább olyan fontos, mint Szapolyainak, így a megegyezést hamar tető alá hozták. Az Oszmán Birodalomnak érdeke volt, hogy Magyarország megosztott állapotban maradjon, hogy az oszmán hadsereg lehetőleg „baráti” Magyarországon át vonulhasson célpontja felé, végül pedig azért, hogy az eddigi legnagyobb távolságra vezetett európai hadjárat idején az ország hozzájáruljon az oszmán katonák élelmezéséhez.

Mindezt pontosan látta a tárgyalások vezetésével megbízott Ibrahim pasa, 1523–1536 között a török külpolitika meghatározója, és legfontosabb segítője, a velencei dózse Sztambulban élő törvénytelen fia, Lodovico Gritti is. A dózsefi, ahogyan a kortársak nevezték, ezekben az években egyfajta közvetítőként működött a keresztény hatalmak és a szultáni udvar között, ami sokakban azt a téves képzetet keltette, hogy Ibrahim Gritti befolyása alatt intézi a szultán ügyeit. Ez azonban tévedés volt, mert valójában Ibrahim használta fel Grittit, és rajta keresztül mesterien érvényesítette azokat az elképzeléseket, amelyeket Szülejmánnal együtt dolgoztak ki. Ezek pedig ekkor már nem kevesebbet, mint a világalalom igényét jelentették. Ennek első lépése volt, s ezt a szultán most, 1527 őszen hatá-

Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Druck und Kommissions-Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei, 1951.

⁸ Laskiról *Barta Gábor* (összeállította): *Két tárgyalás Sztambulban. Hieronimus Lasky jelentése. Habardanecz János jelentése. A tanulmányokat és a jegyzeteket írta Barta Gábor és Fodor Pál.* Budapest, 1996. 219. 41–45. /Régi Magyar Könyvtár. Források 5./

rozta el, hogy félreteszi a fokozatos lépések taktikáját, és hadai élén Bécs ellen vonul, hogy döntő csapást mérjen a Habsburgok közép-európai hatalmára. Mindez természetesen azt jelentette, hogy Ferdinánd legyőzése után Magyarország betagozódt volna az Oszmán Birodalom testébe. Az oszmán vezetésnek azonban a hadjáratához még egész sor anyagi, szervezési és diplomáciai feltételt kellett megteremtenie, amelyekkel csak 1529 elejére készült el. Persze addig nem verte nagydobra, hogy mire készül, sőt megtévesztésül azt híresztelte, hogy a Porta célja csupán Magyarország megsegítése és Szapolyai visszahelyezése. Ezt a velencei diplomácia és a lengyel királyi udvar is elhitte. Az utóbbit Ibrahim külön üzenetben tájékoztatta a szultáni udvar ilyen irányú szándékairól. Az előkészítő hadművelet befejező lépéseként 1528 szeptemberében az alexandriai francia konzulnak adott levélben megerősítették a francia kereskedők kiváltságait a Földközi-tengeren – ezzel I. Ferenc királynak tettek gesztust, majd ugyanezen év októberében hároméves fegyverszünetet írtak alá Zsigmond királlyal, amely kizárta, hogy a lengyelek bármilyen segítséget nyújtsanak a Habsburgoknak. Ezzel befejeződött Ferdinánd diplomáciai elszigetelése, s megindulhattak a seregek.

A szultán fegyverei sem 1529-ben Bécs alatt, sem 1532-ben, az V. Károly ellen indított, végsőnek hitt háborúban nem tudták legyőzni a Habsburg-testvéreket. A szultán hiába nyitott hamarosan újabb frontot V. Károly ellen a Földközi-tengeren, uralkodása közepére be kellett látnia, hogy a világhatalom hiú, soha meg nem valósítható álmom volt csupán. Ám ekkor, 1528-ban még semmi sem utalt arra, hogy Szülejmán birodalmát bárki megállíthatná, s hogy a nagy összecsapás a kor két szuperhatalma, a két különböző kultúrát és vallást képviselő dinasztia között döntetlenre végződik. Sőt a következő, 1529. évi hadjáratban a török hadak visszafoglalták Magyarországot Szapolyainak, Budán trónra is ültették, bár Béccsel nem boldogultak. Ez elkésztette a velencei diplomácia irányítóit, akik a Habsburgok hatalmának megtörését várták a hadjáratról, s nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a Habsburgokkal való megegyezés lehetőségét fenntartsák. Ebben furcsa módon a dózsefi tevékenysége jelentette a legfőbb akadályt, mert ő teljes erejével azon dolgozott, hogy nyilvánvalóvá tegye ország-világ előtt Velence és a Porta együttműködését a Szapolyai visszahelyezésére irányuló akcióban. Azt pedig a Signoria nem akarta, hogy kitudódjon: mekkora szerepe volt abban, hogy János a törökkel szövetségbe s behívta seregét országába. Az óvatosságra szükség is volt, mert miután elmaradt Ausztria leigázása, sőt a visszavonuló török seregek nyomában járó keresztény sereg néhány magyarországi várat is elfoglalt, Velencének meg kellett alkudnia V. Károly császárral. Ez 1529. december 23-án a Bolognában megkötött békében be is következett, s abba I. Ferdinándot is belefoglalták. A köztársaság 100 000 dukát fizetésére

kötelezte magát, s lemondott pugliai támaszpontjairól.⁹ Ezzel persze magára vonta a Porta haragját, s a gyanút, hogy az ellentáborhoz csatlakozott. A két fél kibékítését Gritti vállalta magára. Bár apja, Andrea Gritti, a nagy tapasztalatú doge megpróbálta lebeszélni a politikai szerepvállalásról, nem fogadta meg az intelmet, s ő iktatta be Szapolyait királyságába mint török vazallust, elnyerve cserébe az egri püspökséget és a főkincstartóságot. Szapolyai, miután rádöbbsent kiszolgáltatott helyzetére, uralkodása legnagyobb válságát élte át, s a hatalmi vákuumban Gritti, aki el tudta hitetni vele, hogy a Portán megfelelően képviseli az ő érdekeit, egyre nagyobb hatalmat csikart ki magának. 1530-ban, miután vezetésével sikerült visszaverni a Buda visszavételére küldött Habsburg-sereget, az ország kormányzójává nevezte ki.¹⁰ Ezután Gritti önálló politikai pályára lépett, s miután a szultán a János és Ferdinánd közötti viszály megoldásával bízta meg békebiztosként, a magyar trón megszerzését tűzte ki célul, jócskán túlbecsülve ezzel saját szerepének fontosságát. A velencei diplomácia többször leszögezte, hogy nem hajlandó feladni „meggondolt” magatartását, vagyis nem foglal mellette nyíltan állást. Nem számolt azzal sem, hogy a magyar nemesség soraiban nincsenek támogatói, és maga Szapolyai sem nézi ölbe tett kézzel, hogy megfosszák hatalmától. Végül ez lett a vesztesége: az erdélyi urak felkelését biztos távolból szemlélve Szapolyai megvárta, míg kormányzóját kivégzik.

Ezután a magyar királyság még inkább leértékelődött Velence szemében. A gazdasági kapcsolatok sem alakultak megfelelően, ugyanis Szapolyai kereskedelmet támogató intézkedései nem mentek át a gyakorlatba, a velencei kereskedők inkább a Habsburg-országgrésszel építettek ki kapcsolatokat.¹¹ Csupán a marhaki-

⁹ Jászay 233.

¹⁰ Grittiről *Papo, Gizela Nemeth – Papo, Adriano*: Ludovico Gritti. Un principe mercante del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la Corona d’Ungheria. Gorizia, Edizioni della Laguna, 2002. 355.

¹¹ Az 1542. évi harmincad-jegyzékről lásd *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 765. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai / Négy olasz kereskedőt sorol fel, ketten cremonaiak, ketten milánóiak. Bertalan, Cremona, Evangelista, Cremona, Ferenc, Milánó, Pinsorius János Ambrus, Milánó. Mind a négyen középkereskedők, 100–1000 forint vámértékű forgalommal, csak behozatalt bonyolítanak le. Az 1544. és 1545. évi harmincad-jegyzéket Németh István baráti szívésségéből tanulmányozhattam, amelyért itt mondok köszönetet. 1544-ből egyetlen olasz kereskedőt nem találunk, 1545-ből öt kereskedő nevét és adatait tartotta fenn a forrás (név – lakhely – a belépés dátuma – az áru neve – a vám összege)

Ferari Ambrus – Ferrar[a?] – február 13 – 300 db. narancs, szatócsáru – 0,6 ft

Dominic – Milánó – május 29 – kordobai bőr, cipő, kesztyű, vállkendő – 1,8 ft

Gualterus, olasz – május 29, kordobai bőr – 0,8 ft

Benedek – Mantova – június 16 – 1 láda narancs – 0,35 ft

4052 Franciscus – Milánó – harisnya, tok, vállkendő, saru, kesztyű, cipő – 3 ft. – Mindhárom évből csak a Magyarország nyugati harmincad-helyeire vonatkozó adatok maradtak fenn.

vitelben mutatkozott fellendülés, de az itáliai kereskedők bécsi jelenlétüket erősítették, a magyarországi kapcsolatokat is Bécsből mozgatták.¹² Szapolyai politikai mozgástere egyre szűkült, mindinkább török függésbe került (Budán immár török helyőrség állomásozott!). Amikor pedig megkísérelte, hogy kitörjön az elszigeteltségéből, azt a másik oldalon, a Habsburgok segítségével próbálta megtenni. Már Gritti halála után megkezdődtek a tárgyalások Ferdinánd királlyal, amelyek 1538-ban a váradi békéhez vezettek.¹³ Ehhez a velencei diplomaták is jó képet vágtak, hiszen köztársaságuk mind jobban a Habsburgok oldalára került. Fenntartotta ugyanis a bolognai szerződést, és visszautasította a szultán ajánlatát, hogy belépjen a francia királlyal kötött szövetségébe, amely V. Károly ellen irányult. Ezzel felborult a törökkel fenntartott békeállapot, Szulejmán hajói megjelentek az Adrián, pusztítva Velence birtokait is. Bár a pápa és V. Károly kezdetben nyújtott némi segítséget, később a háború terheit a köztársaságnak magának kellett viselnie. 1540-ben súlyos hadiadó és területi veszteségek árán sikerült csak megkötni a békét. Velence meggyengült a háborúban, Szapolyai ugyanebben az évben bekövetkezett halála után országrészét a fővárossal, Budával együtt Szulejmán szultán birodalmához csatolta. Szapolyai álma, a független magyar királyság csupán a fiának hűbérként átengedett erdélyi fejedelemségben élhetett tovább.

¹² A velencei–magyar gazdasági kapcsolatokról *Bessenyei József: Merci e mercatori ungheresi della, via dell'ambra'*. In: *Da Aquileia al Baltico attraverso i Paesi della nuova Europa. Atti del Convegno Udine 23–24 settembre 2004*. A cura di Litwornia, Andrzej – Gizella Németh – Adriano Papo. Udine, 2005. 15–22.

¹³ A magyar ügyekről lásd Francesco Contarini 1533–1540 közötti jelentéseit a velencei szenátushoz. In.: *Relazioni di ambasciatori veneti al senato. Tratte dalle migliori edizioni disponibili e ordinate cronologicamente*, a cura di Luigi Firpo. Volume II. Germania, 1506–1554. Torino, 1970. N. 35, 44

Bakonyi Zsuzsanna

**ÉRDEKSZÖVETSÉG ALISPÁN ÉS VÁROS
KÖZÖTT. GALÁNTAI ESTERHÁZY FERENC
LEVELEI NAGYSZOMBAT VÁROSÁNAK
(1578–1599)¹**

„*Ez el mwltth gywlesbennis en sok szott hallottam meltatlan hogj en kegelmeteketh ighen kewesre Limitaltam*”² – írja Esterházy Ferenc pozsonyi alispán Thomas Köblnek, Nagyszombat város bírójának 1597-ben.³ Ekkor, a tizenöt éves háború közepén égető fontosságú volt a katonai állítás kérdése, s az országgyűlés egyre szigorúbb feltételekhez kötötte azt. Míg 1592-ben Nagyszombat városának öt jobbagyportánként kellett egy gyalogost kiállítania, addig négy év múlva, 1596-ban már kétportánként. Az országos és megyei gyűlések határozatainak megvalósítása és betartatása pedig az alispánok feladatai közé tartozott, előfordulhatott tehát részrehajlás egyes személyekkel vagy településekkel kapcsolatban. Vajon így történt-e Esterházy Ferenc és Nagyszombat város esetében is? És ha igen, milyen okok állhattak ennek hátterében?

A válaszok plasztikusan kirajzolódnak a pozsonyi alispán Nagyszombat város tanácsának címzett, eddig publikálatlan leveleiből. Ahhoz azonban, hogy a misszilisek értelmezési keretét felállíthassuk, elsőként az Esterházy

¹ A Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fiókleveletárában történő kutatásaimat a Magyar Ősztöndíj Bizottság többszöri tanulmányútja tette lehetővé, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

² A misszilisek (elküldött, valóságos levelek) betűhív átirásait a Középkori leveleink 1541-ig (szerk. Hegedűs Attila – Papp Lajos. [Régi magyar levéltár 1.] Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.) című kiadvány bevezetőjében részletesen ismertetett átirási szabályzat szerint közlöm.

³ Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava (Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fiókleveletára), Magistrát Mesta Trnavy (Nagyszombat szabad királyi város levéltára), Missiles 1500–1850. A továbbiakban: SAB PTr MMTr Missiles. SAB PTr Missiles Nr. 4631. 1597. június 13. Galánta. Esterházy Ferenc – Thomas Köblnek Nagyszombat város bírójának.

család felemelkedésének egyik megalapozója, galántai Esterházy Ferenc életének rövid áttekintése szükséges.⁴ Szülei Pozsony megyei köznemesek, Esterházy (Szerházy)⁵ Benedek és galántai Bessenyei Ilona voltak, egy testvére született, István. Esterházy Ferenc 1532-ben, Kőszeg várának sikertelen török ostroma évében látta meg a napvilágot. Apja állattenyésztéssel foglalkozott, és részt vett a kor legnagyobb profitját szolgáltató kereskedelmi ágazatában, a marhakereskedelemben.⁶ Egy kereskedőtársaságba tartozott többek közt Bessenyei Tamással, Borsi Tamással, Hegyi Ambrussal és Szentpáli Ferencsel.⁷ Fiát jó iskolákba járathatta, amiről egyes vélemények szerint Esterházy Ferenc kiváló íráskészsége tanúsodik.⁸ A neves iskolák látogatása feltételezhető ugyan Esterházy további karrierjéből, amely megfelelő képzés; gazdasági, jogi, és igazgatószolgálati szaktudás híján nem alakulhatott volna így. A jelen tanulmányban vizsgált levelei közül azonban egyik sem sajátkezű írás, így azokat elemezve mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy jól fogalmazó és aláírásai alapján írástudó ember volt. Ifjú korában feltehetőleg hosszabb ideig vármegyei szolgálatban állt, és jártasságot szerzett a gazdasági ügyek intézésében, valamint igazgatási és joggyakorlatra is szert tett.⁹ Más vélemények szerint életének ebben az időszakában birtokain gazdálkodott.¹⁰ Később a feljebbjutás lehetőségét az egyház szolgálatában találta meg. 1571-ben Verancsics Antal esztergomi érsek udvarnoka lett, az érseket utazásaikor kísérte,

⁴ Erre vonatkozó alapvető adatokkal a kései leszármazott, Eszterházy János által írt: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása valamint az ehhez kapcsolódó oklevéltár szolgál. *Eszterházy János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása.* Budapest, Athenaeum Társaság Könyvnyomdája, 1901., Újabbban Berényi László vizsgálta az alispán vagyoni állapotát, és mutatta ki, hogy az alispáni tisztségre pályázóknak megfelelő iskolázottság mellett bizonyos anyagi követelményeknek is meg kellett felelniük, Esterházy Ferenc tehát nem lehetett egy telkes kurtanemes, ahogy az egyes tanulmányokban olvasható. (*Berényi László: Esterházy Ferenc alispán.* Turul 73. (2000) 93–96.) A magyar arisztokrácia karrierlehetőségeinek megrajzolása során pedig Pálffy Géza festett több tanulmányában részletes portrét Esterházy Ferenc társadalmi felemelkedéséről, tágabb kontextusba helyezve azt. *Pálffy Géza: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése).* In: *Századok*, 143. (2009) 4. sz. 853–882., illetve *Pálffy Géza: Utak a Magyar Királyság élére.* História, 32. (2010) 3. sz. 28–32.

⁵ Nevét Ferenc írta először Szerházy helyett Esterházynak galántai előnévvel. (*Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Pest, Ráth Mór, 1858. IV. 81.)

⁶ Forgalma nagyságának megállapítására vonatkozó adat, miszerint 1553-ban a már elhunyt Esterházy Benedek 300 forinttal tartozott a szenci harmincad hivatalnak lábón hajtott szarvasmarhákért. *Eszterházy* (1901) 79.

⁷ *Berényi* (2000) 96. 18. sz. jegyzet

⁸ *Pálffy* (2009) 867., *Pálffy* (2010) 30.

⁹ *Pálffy* (2009) 868.

¹⁰ *Berényi* (2000) 94.

tanácskozásokban és követségekben vett részt egészen Verancsics 1573-ban bekövetkezett haláláig.¹¹

Társadalmi előrelépését segítette kiváló nőülése; felesége Illésházy István későbbi nádor testvére, Illésházy Zsófia lett. Az apa családi feljegyzései szerint tizenhat gyermekük született összesen, ebből tizenhárom élte túl a kisgyermek-kort.¹² A gyermekek kiházásítása szintén a kapcsolatépítés, s így a társadalmi emelkedés kézenfekvő eszköze volt. A társadalmi ranglétrán legmagasabbra fia emelkedett, Esterházy Miklós, a későbbi nádor, a család fraknoi ágának megalapítója Dersffy Orsolyát, majd annak halála után Nyáry Krisztinát vette el. Esterházy Zsófia Révay Márton túróci alispán felesége lett, míg Esterházy Magdolna Kubinyi László¹³ kamarai tanácsoshoz ment nőül.¹⁴ Esterházy Ferenc 1579-től (1601-ig) töltötte be Pozsony vármegye alispáni tisztségét, mivel ekkor elődje, Illésházy István kamarai tanácsosként lépett elő.¹⁵ Alispánságának kezdetén a megye főispáni tisztségét Salm Miklós (Niklas Graf zu Salm und Neuburg) töltötte be (1574–1580), majd az egy évvel későbbi halála után 1580–1600 között az Esterházy Ferencnél húsz évvel fiatalabb, szintén rokon Erdődi Pálffy Miklós.¹⁶

Az ország törvényei szerint a főispánt a király nevezte ki, míg az alispánt a vármegye választotta.¹⁷ Alispánná megyebeli, előkelőbb nemest kellett választani a vármegye nemeseinek beleegyezésével. Ez utóbbi kitétel azonban többnyire csak formalitás maradt, mivel a beleegyezés megszerzéséhez rendszerint elegendő hatalom összpontosult a főispán kezében, hogy jelöltjét elfogadtassa a

¹¹ Eszterházy (1901) 80. Újabbban *Gál-Mlakár Zsófia*: Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 14. (2007) 2. sz. 289–294.

¹² Eszterházy oklt. (1901) p. 178–179.

¹³ Esterházy Ferenc magyar nyelvű misszilisei között található Kubinyi László, „szerelmes fia” temetésére hívó levele is, amely a városi tanács tagjait invitálja Galántára. Az irat bizonyítéka a város és az alispán a hivatalos kereteken túl mutató, személyes és szoros kapcsolatának. Nr. 4749.

¹⁴ Nagy Iván IV. 82.

¹⁵ *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről (A magyar kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században) In: *Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008. p. 484.

¹⁶ Esterházy Ferenc fia, Miklós felesége, Dersffy Orsolya nagynénje volt Dersffy Zsófia, Pálffy Péter felesége, Pálffy Miklós anyja. Nagy Iván III. p. 286.

¹⁷ Az alispán megválasztására vonatkozó törvények közül elsőként az 1486:60. tc. annyit mondott ki, hogy az alispán megyebeli és nem idegen, jeles férfi legyen. Az 1492:80. tc. már azt is hozzáteszi, hogy az alispánokat az előkelőbb nemesek közül válasszák. Az 1504:2. tc. pedig az alispán választásánál a vármegye nemeseinek beleegyezését és akaratát hangsúlyozza. Végül az 1548:70. tc. megismétli az előző rendelkezést, sejtetve, hogy addig ennek a beleegyezésnek nem sikerült érvényt szerezni. A kérdést végül az 1723:60. tc. rendezte: eszerint az alispánt a főispán négy jelöltje közül a vármegyei közgyűlés választotta. *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytar. 1000–1526, 1526–1608. Budapest, Franklin Társulat, 1899.

vármegyével.¹⁸ Salm Miklós és Esterházy Ferenc rövid munkakapcsolatáról nem rendelkezünk adattal, feltételezhető, hogy Verancsics Antal kapcsolatrendszerének, vagy az Illésházy rokonságnak köszönhető az alispán megválasztása. Pálffy Miklóssal azonban két évtizeden keresztül¹⁹ dolgozott összhangban a vármegye érdekében Esterházy Ferenc. Az ilyen hosszú alispánság a korban ritkaságszámba ment, és a vármegye vezetője és beosztottja közti bensőséges viszony és harmonikus együttműködés jele volt.²⁰

A vármegye ügyeinek intézésén túl a pozsonyi alispán az országos politikából is részt vállalt. Így például az 1588. évi pozsonyi országgyűlésen annak a bizottságnak volt a tagja, amelynek feladata a Duna, Liptó megye és a bányavárosok közti területen fekvő várak és végházak ellenőrzése és felújítására tett javaslatnak elkészítése volt.²¹ 1592-ben pedig a pozsonyi alispán a török támadás hírére öszszegyűlt seregeken tartott szemlélt Sellyén. A Nagyszombat város tanácsának írt mustrára való felhívást őrző levél pontosan meghatározta, milyen haderőt kellett kiállítani a városnak. A nagymagyar gyűlés határozata szerint öt portánként egy gyalogost, öt címeres nemes szintén egy gyalogost, a város húsz gyalogos katonát volt köteles Galántára küldeni, ahonnan az alispán továbbította a haderőt a szükséges helyszínekre. Nagyszombatnak ezen felül egy dobost és zászlóst kellett kiállítania a hadinéppel együtt.²² 1596-ban Esterházy Ferenc maga is részt vett a mezőkeresztesi csatában, ahol egyetlen testvére és egyik fia is elesett.²³

¹⁸ *Holub József*: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Budapest, Franklin Nyomda, 1917. 38.

¹⁹ Esterházy Ferenc pozsonyi alispánsága (1579–1601) majdnem minden évből igazolható. *Pálffy* (2009) 868.

²⁰ *Pálffy* (2009) 868.

²¹ *Esterházy* (1901) 82.

²² „Ernestus herczeg (Ernő főherceg, I. Miksa fia) wrwnk | ö felsege poronczol es azonkeppen orzag | kapýtannya wramys (Zrínyi György) hogy fel Tamaggýwnk= | es capýtan wram melle mennýönk, az el | mwlt nagy magyarý (Nagymagyar) gyölesbe walo wege= | zes zerýnt, azt penýg .k.tek ertý az wegezet | öt portarol egý gýalogot cýmeres nemes | ember öt eggýet es az warastol .20. gýalo= | got aztýs Irta wala orzag kapýtannya | wram hogy ez honak 17 napýan mwstral= | lýam meg az warmegýet sellýen es wgýs | hýrdettetem býro wraým által de ez | Eýel Jöwe Ismeg lewele kapýtan wram= | nak hogy felette Igen gonoz hýreý wannak | es mennel hamareb lehetne mýndýarast | köldenek be walamý nepet wýwarba (Érsekújvár) | mýg az Többý el erkeznek .k.teket azert kerem es Intemýs mýnt býzot | wraýmot es atýamfýaýt hogy .k.tek | kezeýcze el hamar mýndýarast az .k.tek | nepet az cimeres nemes wraýmmal eggýe | tembe es boczassa Ide galantara ököt hetfön en innen oda bochatom | ökö Töb fele azonkeppen ol Irok hogy | el boczassanak, az portaktol .k.teknek | boczatný kelý .12. es annaköl .20. az | cimeres nemes wraýme Immar walame= | ný lezen azt Irwa kýwannam ký boczat, | azonnýs kerem .k.teket hogy .k.tek | aggyön zazlot welek es egý dobost | mennýenek wgý be, ha mýt .k.tek | czelekezýk hazank es feýönk oltalmaert | lezen” Nr. 4415.

²³ *Esterházy* (1901) 83.

A társadalmi felemelkedés megalapozását jelentő biztos gazdasági háttér megteremtése érdekében a kereskedelemben való részvételen túl Esterházy Ferenc birtokait jelentősen gyarapította. Felesége révén a Bessenyei család galántai és gányi birtokrészeit örökölte, valamint egyetlen testvére halála után az Esterházy család addig megszerzett területeit is.²⁴ Házassága révén jutott hozzá a Csallóközben fekvő Illésháza birtok egy részéhez, amely felesége hozománya volt.²⁵ Az 1600. évi Pozsony megyei portális conscriptio galántai összeírásában már tizenkét portával (negyvennyolc jobbágytelek) szerepelt,²⁶ halálakor (1604-ben) tulajdonában volt ezen kívül a galántai kastély, valamint birtokrészek Gányon, Illésházán, Kossuton, Báhonyban, Csenkén és Sziládon; Magyarbélien pedig szőlői voltak. Jövedelmeit a jelentős hasznot hajtó bor- és gabonatizedek bérletével is növelte, amelyeket az esztergomi érsekségtől kapott.²⁷ Ezek mellett több alkalommal volt vármegyei adószedő (dicator).²⁸ Nem hagyott fel az apai örökséggel, a marhakereskedelemben való részvétellel sem. Míg atyja, Esterházy Benedek a Bessenyei rokonsággal formált szerényebb tőkeerejű kereskedelmi társaságot, addig fia, Ferenc már a jóval tőkeerősebb Illésházy rokonokkal. Szarvasmarhán kívül birkákkal kereskedett és részt vett a Lengyelország felé irányuló borexportban is.²⁹ Az így megszerzett vagyon a család megélhetését biztosította ugyan, de nem számított kiemelkedőnek a mágnás Pálffy és Illésházy rokonok jövedelméhez képest.³⁰ Az alispán minden gyermeke nem részesülhetett jelentős atyai örökségben, így saját maguknak kellett gondoskodniuk további társadalmi emelkedésükről.

Esterházy Ferenc személyiségéről az eddig feltárt adatokból azt tudhatjuk, hogy határozott fellépésű, heves vérmérsékletű és jó szervezőkészséggel megáldott ember volt. Fia, Dániel feljegyzése szerint eszes, tanácsos főember.³¹ Eszterházy János a nép védelmezőjének írja le: „Nagyobb birtokosokkal szemben is, a népek igazságos követeléseit és jogait erélyesen tudta megvédeni.”³² Ezt az állítást támasztja alá több közbenjáró levele, amelyekben arra kéri Nagyszombat város tanácsát, hogy a hozzá forduló emberek legkülönbözőbb ügyeit segítse. Egyszer egy Egerben szolgált és Nagyszombatban fogva tartott katona szaba-

²⁴ Zerháza és Cegléd (Pozsony megye) maradt a kezén, mivel 1498-ban Esterházy Benedek apját, Zerházi Mártont hűtlenség miatt fő- és jószágvesztésre ítélték, és kiskorú gyermekei számára ennyit hagyott meg az uralkodói kegy. Berényi (2000) 93.

²⁵ Berényi (2000) 94.

²⁶ Eszterházy oklt. (1901) 256.

²⁷ Eszterházy (1901) 82.

²⁸ Eszterházy oklt. (1901) 256.

²⁹ Berényi (2000) 94.

³⁰ Pálffy (2009) 871.

³¹ Eszterházy (1901) 83.

³² Uo. 82.

don bocsájtását sürgeti,³³ máskor árvák letétbe helyezett pénzének kiadását kéri,³⁴ vagy lefoglalt szarvasmarha visszaszolgáltatását intézi,³⁵ de egy örökösödési ügyben is felveszi a kapcsolatot a városi tanáccsal és a jegyzővel.³⁶ Mindemellett azonban nemcsak a nép követeléseit és jogait védte, hanem remekül érvényesítette saját akaratát, lépett fel saját érdekeinek védelmében is. Heves természetével kapcsolatban egy 1579-ben történt hatalmaskodásáról maradt fenn irat, amikor fegyveresen heghetei Hegyi Pál Pozsony megyei Heghete nevű birtokára rontott, őt magát megveréssel fenyegette, feleségét pedig szidalmazta. Az ügy Báthory Miklós országbíró elé is került, később azonban rendeződött.³⁷

A 16. század második felében Nagyszombat város életében meghatározó szerepet játszott a katolikus egyház és a protestantizmus híveinek vetélkedése. Az egyik oldalon Oláh Miklós esztergomi érsek, majd Telegdy Miklós plébános, későbbi érseki helytartó igyekezett a várost az elveszett Esztergom után a katolicizmus védőbástyájává kiépíteni, míg a másik oldalon protestáns prédikátorok (a legismertebbek: Huszár Gál és fia, Huszár Dávid, valamint Sibolti Demeter) sokszor a városi tanács támogatásával terjesztették tanaikat, amelyek a német, magyar és szláv lakosság körében egyaránt népszerűek voltak. Esterházy Ferenc kezdetben nyilván a katolikus egyház hívei közé tartozott, s így lehetett Verancsics Antal udvarnok. Ám az érsek halála után a hitújítókhoz csatlakozott, és Bornemisza Péter protestáns prédikátor támogatója lett.³⁸ Egy családi legenda szerint fiát, Esterházy Miklóst is azért tagadta ki, mert katolikus hitre tért.³⁹ A legenda hitelessége és az alispán szűklátókörűsége ellen szólnak azonban Esterházy Ferenc családi kapcsolata, mivel nemcsak munkakapcsolatban, de egyaránt bensőséges viszonyban volt a katolikus pozsonyi főispán Pálffy Miklóssal és az evangélikus királyi udvarmester Illésházy Istvánnal is.⁴⁰

E vázlatosan ismertetett portréba illeszthetők az alispán Nagyszombat város tanácsának írt levelei. Elsősorban mindennapi életéhez, személyiségének jobb megismeréséhez szolgáltatnak információt, de tükröt tartanak az országos jelentőségű eseményeknek is. Kirajzolódik belőlük továbbá a város és az alispán közti két évtizedes gyümölcsöző kapcsolat, amelynek fenntartása mindkét fél érdekében állt.

³³ Nr. 4380.

³⁴ Nr. 4405.

³⁵ Nr. 3934.

³⁶ Nr. 3620.

³⁷ *Eszterházy* (1901) 81.

³⁸ *Eszterházy* (1901) 83.

³⁹ *Péter Katalin*: Esterházy Miklós. Budapest, Gondolat, 1985. 32.

⁴⁰ *Pálffy* (2009) 871.

Az irategyüttes Esterházy Ferenc aláírással 1578–1599 között keletkezett harminckét misszilist tartalmaz.⁴¹ A leveleket a Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fióklevéltára (Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava) őrzi.⁴² A

⁴¹ A misszilisek levéltári jelzete: SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3620. 1578. szeptember 9., Nagymagyar. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának. Első levele még nem Esterházy Ferenc pozsonyi alispán-sága alatt keletkezett, de témájában hasonló a többihez, egy jobbgáya hagyatékügyével kapcsolatos. SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3703. 1581. május 4., Báhony. Esterházy Ferenc – Olasz Máténak Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3704. 1581. május 5., Báhony. Esterházy Ferenc – Nagy Mártonnak, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3902. 1584. július 13., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3934. 1584. október 4., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3935. 1584. október 4., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3937. 1584. október 6., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3949. 1584. október 30., Báhony. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3955. 1584. november 5., Galánta. Esterházy Ferenc – Kádas Fülöpnek Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3967. 1584. december 3., Báhony. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3975. 1584., Galánta. Esterházy Ferenc – Kádas Fülöpnek Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4153. 1587., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4154. 1587., Csukárpaka. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4208. 1588. április 13., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4306. 1592. május 4., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagy Mártonnak vagy Latkovszky Mátyásnak, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4329. 1592. június 7., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagy Mártonnak, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4380. 1592. szeptember 17., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4405. 1592. december 16., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4412. 1592., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4413. 1592., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4414. 1592., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4415. 1592., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4554. 1595. szeptember 23., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4589. 1596. december 7., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4622. 1597. április 30., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4631. 1597. június 13., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4656. 1597. augusztus 18., Galánta. Esterházy Ferenc – Patikárius Tamásnak Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4693. 1597., Galánta. Esterházy Ferenc – Köbl Tamásnak Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4737. 1598. szeptember 12., Galánta. Esterházy Ferenc – Hrakoviczki Györgynek Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4739. 1598. szeptember 17., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4749. 1599. január 1., Galánta. Esterházy Ferenc – Nagyszombat város tanácsának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 4780. 15... november 12., Galánta. Esterházy Ferenc – Slegel Mátyásnak Nagyszombat város bírójának. A misszilisek hivatkozási alapja a mutatóban (Anna Dunajská, Roman Macura: Missiles 1500–1619. Inventár, Trnava, 2001.) megadott számuk. (Nr.)

⁴² A levéltárban egyedülálló 16. századi misszilis gyűjtemény található, mintegy ötezer darab latin, német, magyar és szláv nyelvű levéllel. Az iratok túlnyomó többségét Nagyszombat város

leveleket valószínűleg diktálta a levélíró, s bár hét darabon szerepel a „*manu propria*” kifejezés, az íráskép vizsgálata alapján megállapítható, hogy egyik levelet sem ő maga írta, csak saját kezűleg írta alá. A címzett huszonkilenc esetben Nagyszombat város bírása vagy tanácsa, három esetben pedig Nagy Márton,⁴³ akit az alispán komájának, illetve barátjának nevez. Mivel a neki címzett egyik misszilisen⁴⁴ szerepel, hogy ha nem lenne otthon, a város bírása vagy hadnagya nyissa ki a levelet, illetve ezek az iratok témájukban hasonlóak a többihez, ezeket is a városhoz írt levelek közé soroljuk.

Mind a harminckét levél magyar nyelvű. Esterházy Ferencnek Nagyszombat városához írt levele csak magyar nyelven maradt fenn, amely azért érdekes, mert a korszakban a városnak címzett misszilisek nagyjából fele magyar nyelvű, a többi latin, német vagy szláv. Mindez valószínűleg annak köszönhető, hogy a Mohács utáni gazdasági, társadalmi és városszerkezeti átalakulásnak megfelelően a 16. század második felében Nagyszombat lakosságában a magyarok aránya többségbe került a németekkel és szlávokkal szemben.⁴⁵ Így nagyobb számban élhettek a városban és környékén magyar íródeákok is. A város vezetői egyébként több nyelven tudtak, ezt bizonyítja egyes ügyek több nyelven való intézése,⁴⁶ így

bírásának vagy tanácsának címezték, gazdasági vagy jogi kérdéseket tárgyalnak, de akadnak köztük magánszemélynek írt személyes tárgyú levelek, tanúvallomások, meghívók és egyéb témájú levelek is. A Nagyszombat város tanácsa vagy bírása által írt válaszlevelek sokkal kisebb számban, mindössze egy doboznyi terjedelemben maradtak fenn. Ezek az iratok azonban jelenleg nem tanulmányozhatóak, mert sajnálatos módon az 1990-es években egy kölcsönadás folyamán elvesztek.

⁴³ A név gyakran szerepel a korszak irataiban, és nehéz különválasztani az egyes személyeket. Legismertebb közülük az 1567–1594 között pozsonyi állandó megbízottként működő (mintegy nyolcvan darab magyar nyelvű Pozsonyból küldött levelét őrzi a levéltár), Nagyszombatban háztulajdonos (az Alsó Nagy utcában [Platea Magna, Longa inferior] birtokolt ingatlant: *Bott'ánková, Mária*: K topografii mesta Trnavy v 16. storoči. In: Trnava, okres a mesto. Štúdie. Zostavil Jozef Šimončič. Bratislava. 1980. 88.) és pozsonyi országgyűlési követ (1567, 1569) Nagy Márton deák, aki Pozsonyi megbízatása előtt, 1558-ban a város gazdasági ügyeit intéző kamarási tisztséget töltötte be. A jelen esetben rendelkezésre álló töredékes adatokból azonban nem azonosítható megbízhatóan Nagy Márton személye.

⁴⁴ Nr. 3704.

⁴⁵ *Granasztói György*: A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2004. 21.

⁴⁶ Gyakran előfordult, hogy egy bizonyos nyelven beérkezett levélre egy másik nyelven válaszoltak. Például Monostori Szalay Orsolya, Kápolnay Ferenc özvegye magyarul írt levelében kért választ arra, hogy miért nem költözhet be előre kifizetett házába Nagyszombatba, míg a városi tanács szláv nyelvű misszilisében fejtette ki, hogy csak az költözhet a városba, aki aláveti magát a bíró és a városi tanács rendelkezéseinek. SAB PTr MMTr Missiles Nr. 1008. fol. 246–247. 1545. január 12., Bolondos. Monostori Szalay Orsolya, Kápolnay Ferenc özvegye – Nagyszombat város tanácsának. *Varsik, Branislav*: Slovenské Listy a Listiny z XV. A XVI. Storočia I. Bratislava, 1956. Nr. 192.

az íródeák nyelvtudása határozta meg a misszilisek nyelvét. Esterházy Ferenc például a bevezetőben idézett levelét is magyarul íratta 1597-ben a nyilvánvalóan német származású Thomas Köblnek, Nagyszombat város bírójának.

A Nagyszombat város által írt válaszlevelek sajnálatos módon nem maradtak fenn,⁴⁷ így nem alkothatunk képet ezen misszilisek stílusáról, hangvételéről és a tárgyalt ügyek minden részletéről. Szerencsére azonban Esterházy Ferenc leveleinek első részében gyakran történik utalás ezekre („az .k.tek lewelet meg Ertettem melybe Irÿa .k.tek..”), így egyes ügyek alakulását olykor akár hosszabban, több iraton át is követhetjük. Ezek az utalások az élénk levelezés, az élő kapcsolat bizonyítékai. Az alispán nemcsak kérte vagy informálta a várost, hanem Nagyszombat az Esterházy Ferencet érintő kérdésekben érdekében lépéseket is tett.⁴⁸ Az iratok időbeni eloszlása nem egyenletes, néha egy napon vagy egymást követő napokon keletkezett több levelet is ismerünk, máskor évekig egy sem maradt fenn. A misszilisek tárgya legtöbbször gyakorlati jellegű; kérés, segítségnyújtás, értesítés, meghívás, így feltételezhető a gyakori levélváltás, ami azt jelenti, hogy ennél lényegesen több irat keletkezhetett. A dátum sokszor pontatlan. Egy esetben az évszám hiányzik, nyolc alkalommal pedig az évszám után a ma csütörtökön / pénteken / szombaton kifejezés szerepel. Néhány levél tartalmából, a benne foglalt utalásokból leszűrhető az időhatár, amikor keletkezhetett, legtöbbször azonban nem.

Esterházy Ferenc missziliseiből hétköznapijainak apró részletei, valamint munkakörének különböző rétegei, közigazgatási és bírói tevékenysége rajzolódik ki. Birtokai és háztartása ügyeinek intézésén túl összehívta és elnökölte a vármegeyi törvényszéket, igazságot szolgáltatott a szolgabírák és esküdtek segítségével. Közbenjárását kérve legtöbb esetben adósság vagy kezesség miatt keresték fel, de hagyaték vagy személyes kérések miatt is tollat ragadott (vagy inkább ragadtatott). A mindennapi ügyek mellett az országos politikai események közül a misszilisekben leggyakrabban a tizenöt éves háborúra való utalás jelenik meg. Ahogy kitört a háború, az addig tárgyalt hétköznapi ügyek nagyrészt eltűnnek a levelekből, helyt adva az egész országot érintő eseményeknek.

⁴⁷ A mindössze két doboznyi iratot a levéltár az 1990-es években kölcsön adta, és azóta sem kapta vissza.

⁴⁸ A városvezetés nem mindenkiel szemben volt ennyire együttműködő. A magyarok meghívására két évig (1576–1578) Nagyszombatban tevékenykedő Sibolti Demeter lutheránus prédikátor például számos levelére nem kapott választ, igaz, a városi tanácsot ostromló missziliseiben elmaradt négy száz forintos fizetésének rendezését sürgeti. SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3636. 1578. november 8., Szenc. Sibolti Demeter – Kádas Fülöpnek Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3648. 1578. december 20., Szenc. Sibolti Demeter – Kádas Fülöpnek Nagyszombat város bírójának, SAB PTr MMTr Missiles Nr. 3666. 1579. február 3., Szenc. Sibolti Demeter – Nagyszombat város tanácsának.

A pozsonyi alispán levelei a természeti környezettel kapcsolatban is informatívak. Megtudhatjuk belőlük, hogy a Kisalföld északi részén, Nagyszombattól délkeletre elhelyezkedő Galánta, az Esterházy birtokok központja, fátlan, puszta hely volt a 16. század második felében. A középkorban még fával borított terület erdeit valószínűleg az építkezésekhez szükséges faanyag biztosítása miatt vágták ki. Esterházy Ferenc maga is szorgalmasan építkezett, a karókat, szarufákat és léceket a Kis-Kárpátokból, Ispácáról és Bélaháizról szerezte be, majd Nagyszombat város szekereivel szállíttatta birtokára.⁴⁹ A galántai kastély urának az új épületek felhúzásához és a régebbiek karbantartásához faanyagon kívül téglára is szüksége volt, s 1581-ben a város hatezer darabot ajándékozott alispánjának, aki még hatezer darabot vásárolt hozzá. A nagymennyiségű építőanyag szállításának megszervezése bonyolult feladat volt, Esterházy Ferenc nyomatékosan kérte, hogy üresen ne bocsássák vissza nagy nehézségek árán megszerzett szekereit.⁵⁰

A misszilisek a természeti környezettel kapcsolatban arról is tájékoztatnak, hogy 1592. június elején a Vág annyira megáradt Farkashidánál, hogy az emberek napokig nem tudtak eljutni Galántáról Nagyszombatba.⁵¹ Pedig fontos lett volna, mert negyven szekérnyi méz várt arra, hogy Szomolányból Nagyszombaton keresztül az Esterházy birtokra szállítsák.

A levelek tanúsága szerint a tizenöt éves háború kitörésével egyre gyakrabban tartottak gyűléseket a vármegyében Nagymagyarón és Szencen. A gyűlések elsődleges célja a szükséges haderő, élelem és a szállításhoz nélkülözhetetlen szekerek összegyűjtése volt. A megyegyűlés időpontját a szolgabírák hirdették ki, a város követeket küldött, de a határozatokról írásban is értesítést kapott. 1592-ben öt portánként kellett egy gyalogos katonát kiállítani. Öt címeres nemes szintén egy gyalogost küldött, a várostól pedig húsz katonát kértek. Nagyszombatnak a jobbágyportái után⁵² tizenkét gyalogost, míg címeres nemeseinek húsz gyalogost kellett adnia. Ez a haderő hosz-

⁴⁹ Nr. 4208., Nr. 4656.

⁵⁰ Nr. 3703., Nr. 3704.

⁵¹ „býzot koma wram az | mezert erte köldök wala es zolgamot ma akartam be köldenem .k.tekhöz hogý el | Indollýanak holnap az mezert de az wag | Igen meg aradot es farkashýdanal (Farkashida) | Jol Twdom hogý mynd ký Jö az erekbe | ký myat el nem hozhatnak az mezet | hanem egý nehaný napot warnwnk kelý | es myhelt meg zal azonnal be köldök | az en zolgamnak olý walazt adot .k.tek | hogý hwz zekeret ad .k.tek es ha ot ma= | rad az mezbe el hozattýa .k.tek aztýs | akar Inam es kar ne .k.tek Jol Twggýa | az ot walo dolgot ha egýzersmynd el | nem hozzak býzoný abba ot nem Tala= | lwnk sokat az wtan hanem ha az en | zolgam be megýen megýs azon kerem | .k.det mynt zerelmes komamot hogý .k. | zollýon megýs az wraýmnak aggýanak | wgýan negýwen zekeret rea felelnék nekem hogý anny lezen es ha nem lenne= | ýs maswnnanýs rea Tölyk az | negýwen zekerre” Nr. 4329.

⁵² A város négy jobbágyfaluvál: Gerencsér, Bresztovány, Magyarád és Rózsavölgy rendelkezett. Marton József: Nagyszombat. In: Magyarország vármegyéi és városai (elektronikus dokumentum). Szerk.: Sziklay János és Borovszky Samu. Budapest, Arcanum, 2004.

szútávon azonban nem bizonyult elegendőnek, 1596-ban már két portánként kellett egy gyalogos katonát küldeni. A lakosságot nagyban terhelték a növekvő kötelezettségek, mindazonáltal a Nagyszombat körül elterülő termékeny földeknek, és a város a marhakereskedelemben játszott vezető szerepének köszönhetően az emberek még a háborús időkben sem szenvedtek az éhínségtől.

S mi sejteti, hogy a város és az alispán között a jó kapcsolaton túlmenő viszony rejtett?

Az első szembetűnő jel a levelek hangneme. Noha az udvarias és előzékeny stílus a kor követelményének számított, Esterházy Ferenc még az őt ért sérelmek ügyében is szinte bocsánatkérően fogalmazott. Ennek példája az eset, amikor 1584-ben egy alkalommal az egyik szekérhúzó lovát sehol sem találta, majd meglelte azt Nagyszombatban.⁵³ Az igen hosszú, körülményes bevezető részben hangsúlyozza a jó szomszédságot, és azt, hogy csak a szükség kényszeríti írásra, majd alázatosan kéri, hogy lovát adják vissza neki, s még azt is felajánlja, hogy kifizeti az árát. Későbbi levelekből tudjuk, hogy az ügy egy kis bonyodalom után rendeződött, a jogos kérés megfogalmazása azonban nem feltétlenül igényelt volna ilyen fokú előzékenységet. Más esetben Nagyszombat város bírása nemest bírságot meg az ő tudta és akarata nélkül.⁵⁴ Az alispán levelében csak röviden és tényyszerűen közli az esetet, nem minősíti azt (valószínűleg nem egyszeri ügyről volt szó), írásának hangneme pedig a szokott, tisztelettudó.⁵⁵

Esterházy Ferencnek jó oka volt rá, hogy ne csináljon ügyet háttal elűnéséből, vagy abból, hogy Nagyszombat városa túllépte igazságszolgáltatási hatáskörét. Fennmaradt levelei bőséges adattal szolgálnak azokról az előnyökről, amelyeket Nagyszombat városa biztosított számára. Legtöbbször a város szekereit használta karó, szarufa, lécs, téglavagy mézszállítására. A város adta lehetőségek kihasználásának ékes példája, amikor Esterházy Ferenc 1584 júliusában három, Nagyszombatban fogva tartott embert kért birtokára küldeni, hogy azok elzárásuk ideje alatt csépeljenek földjein. Az ügyvel kapcsolatban Éleskő⁵⁶ várának udvarbírája is írt Nagyszombat város tanácsának, mivel a foglyok Bakics Péter éleskői uradalmának jobbágysai voltak,⁵⁷ ráadásul a nyári betakarítási munkák idején fogták el őket, ér-

⁵³ Nr. 3949.

⁵⁴ Nemesek fölött a város bírása nem ítélezhetett, ez az alispán jogkörébe tartozott. Kivételt csak az az eset jelentett, amikor a nemes városi adót fizetett, mint a városi polgárok, vagy a nemes a városban található ingatlan ügyében folyt az eljárás. *Gellért Árpád: Az igazságszolgáltatás története az 1526–1606 közötti időszakban.* Dugonics Nyomda, Szeged, 1910. 15–16.

⁵⁵ Nr. 4780.

⁵⁶ Éleskő (Ostrý Kameň) a cseh úton elhelyezkedő hajdani község várral.

⁵⁷ *Maksay Ferenc* (szerk.): *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 2. köt. 596.

tékes munkaerőtől fosztva meg a birtok urát. Az éleskői udvarbíró, Dolgos Bálint nagyszombati polgárok fogva tartásával fenyegette meg a várost, Esterházy Ferenc azonban megnyugtatta a tanács tagjait, hogy neki mint alispánnak jogában áll a fogva tartottak szabadon bocsájtása, és ő majd akkor engedi el a jobbágyokat, amikor Nagyszombat város tanácsa azt jónak látja. Addig azonban kihasználta munkajüküket, önkéntes távozásukat pedig lábukra szerelt, lakattal ellátott bilincsekkel akadályozta meg, amelyeket szintén Nagyszombatból hozatott.⁵⁸

Az alispán sem maradt hálátlan a várossal szemben. 1597-ben azzal vádolták meg a megyegyűlésen, hogy Nagyszombattól kevés hadat kért,⁵⁹ ő azonban nem vette magára a rágalmakat. Mindez nem jelenti azt, hogy azok teljesen alaptalanok lettek volna. Máskor Nagyszombat város levelére való válaszában leírja, hogy a törvényszéket kérésükre el nem halaszthatja, mert sok gonosztevő, parázna és tolvaj felől kell ítélkeznie. De a város vezetésének megnyugtatóására közölte, hogy Nagyszombatnak ebből nem származik kára, mert nincs most ügyük előtte.⁶⁰ A levélváltás azonban arra enged következtetni, hogy egyes esetekben Nagyszombat város kérésére a törvénykezés napját az alispán módosította. A város kedvében járt akkor is, amikor ígéretet tett arra, hogy a három fogvatartott éleskői jobbágyot akkor bocsátja szabadon, amikor azt a nagyszombatiak akarják.⁶¹ A

⁵⁸ „az .k.tek | lewelet Im ertem es kegýelmetek kõlgýe Ide az foglyo- | kot galantara ha parast Emberek hogý Twdnak | czeplený hat czepletetek welek mýg zabadolasokba | moggýok lesen, ha penýg .k.tek Ide kõldý azon | kerem .k.teket hogý .k.tek aggyon labokon ollýan | wasakot az mýnemõkõt ot lattam hogý az waras | hazanal setalnak lakat wagýon raytok had | mýelnenek az kwrwafý agebek (ageb = vén kutya) ne adnek heaba | Ennýk, mýhelt meg zabadolnak azonnal meg | kõldõm .k.teknek az wasakot” Nr. 3975.

⁵⁹ Nr. 4631.

⁶⁰ „az .k.tek lewelet meg Ertettem es | røwýdeden .k.teknek azt Irhatom hogý az .k. kýwansaga | zerýnt az zek napýat el nem halazthatom .k.teknek | penýg semmý kara wagý fogýatkozasa abbol nem | kõwetkezýk mert semmý Tørwenýek nem leznek | hanem csak elõ õdõkõt zoleýtatok es leweleket | adwnk ký .k.teknek nem Twdom semmý olý dolgat | ký ele kelene es feleletbe menne ha wgý | lenneýs meg otalmazzwk attol .k.teket es maron | wram el mehet az .k.tek dolgaba mas Emberrelýs | meg Ertý .k.tek az zekbe walo Jøwest Enýs | segeýtek az .k.tek Emberenek hogý .k.tek | røwýdeden meg Ertze nem lehet zekõnk | az sok õnnep mýat sokaýg es nem Tørwnýert | hattam mostýs az zeket hanem sok nem Jambort | paraznat Tolwaýt Intetek be az zekbe kýt | .k.tek meg Ert” Nr. 4153.

⁶¹ „az kegýelmetek lewelet meg | Ertettem az harom fogoly dolgarol kýt Ir kegýelmetek | hogý az eleskõy wdwarbyro wagý mý dolgos balýnt | deak haragos lewelet Irt .k.teknek mýwelhogý | zabadwtokba az õ wra Jobagýt Illýen dolog Ideýen | meg fogta .k.tek es zombatý embert dwplawal | fog meg erette ha el nem bochattýa .k.tek, | Errõl azt Irhatom .k.teknek hogý zabad .k.tek wele | ha el bochattýatok de wagý fogna erette wagý nem | de en el nem bochatnam ha .k.teknek Tettzenek | az en Tanachom, walamýkor k.tek akarýa en fel | zabadeýtom wgý wagýon hogý .k.tek kezebe wagýon | meg mýnd az harom ember de ennekem mýnt | vice Ispannak az

város érdekeinek védelméhez tartozott az aktuális információ mielőbbi továbbítása. Több misszilisben olvasható, hogy abban az órában érkezett Pálffy Miklós főkapitány vagy Kazaházi Joó János személynök levele, s Esterházy Ferenc rögtön tájékoztatta az abban foglaltakról⁶² Nagyszombat városát.⁶³ Így több ideje maradt a városnak az intézkedésre. Még ezt az előzékenységet is felülmúlja az a levél, amelyben az alispán az 1596. szeptember végére Szencre meghirdetett gyűlés időpontját hamarabb megírta, mint azt a szolgabíró kihirdethette volna.⁶⁴ Igaz, a szolgabírák nem álltak mindig az alispán rendelkezésére; hol megbízhatatlanságukról panaszkodik főnökük,⁶⁵ hol a háború vagy betegség áldozatául estek.⁶⁶

Ez a mindkét fél számára gyümölcsöző kapcsolat évtizedeken keresztül fennmaradt, függetlenül Nagyszombat város bírójának személyétől és a városi tanács összetételétől. S mivel a város vezetői évenként váltották egymást,⁶⁷ a mindkét fél

ország wegezese zerjnt (1495:19. tc) birtokomba | atta .k.tek az az hogý ha el akarom bochatnom | wagý el bochatom zabad wagýok wele wgý hogý | mýkor .k.tek kýwannýa ele allathassam ökö, | En Tolem meg ez Ideýg senký nem kerte ökö | es ha kerýkys wgý bochatom el meg hýggýe | .k.tek hogý mýkor az zökseg kýwannýa wetek | nem lezen benne hanem ele hozzak ökö az | Törwenýre, hýzem penýg hogý .k.tek azt Irta | Ennek az balýnt deaknak hogý En kezembe atta | .k.tek az foglyokot es Engem keressen erettek, | mýkor penýg meg Talalnak wagý kerýk Tolem | wgý bochatom el hogý előzzör be megýek es | Ertek az Emberektöl az kezýelmetek | kýwansaga zerjnt es wgý bochatom el ha el kelý | bochatnom” Nr. 3902.

⁶² Ezek az események a tizenöt éves háború hadmozdulataival, a török fenyegetéssel kapcsolatosak, lényegük pedig az, hogy milyen időpontra és hova kell a városnak előírt számú katonát, szekeret vagy élelmiszert küldeni.

⁶³ „kegelmeteknek hirtelenséggel kelletek | megh irnom Ezen oraban Jeöwe palfý miklos vram eö | nagsaga lewele kýben eö nagsaga írýa, hogý az theöreök | thatarral egietemben Indulný akar, es hogý Eleöszer | Waczth akarýa megh szallaný, annak vtanna hogý | Rablastis akar Mýelný, az warmegýeth Kerý es | Intýs, hogý az minth hazankoth szerettýük, kezen legýunk | Nepunkel vgý hogý Mihent paranchiol azonnal | Indulhassunk vgý vagion hogý kegelmetek el wegezte | wala ez el mult h gýwlesunkben, hogý kegelmetek minde | keoth partarol egý gýalogoth bochiath, Mostis vgian | arra Emlekeztetý kegelmeteketh palfý vram eö nagsaga | Es vgý wezem ezemben hogý talam chiak gýwlesunknek | sem kellene Rola lenný, de mind azonaltal kerem kegtek | es Intemýs hogý kegelmetek keszichýe nepeth mingiarast, es | kegelmetek gýwlesbenis Jeöyeön ez Jeöwendeö kedre, az | az 10 napiara ennek az honak, zempcre, palfý | vramnak addigh azt hizem hogý mas leweletýs erke | zik Es oth kegelmetek az mýth vegez, mingiarast indulhath | az kegelmetek nepe” Nr. 4589, Nr. 4599.

⁶⁴ Nr. 4554.

⁶⁵ „zolgabýro | wramnak olý Termetetý wagýon hogý En öneký | meg Irom Ideýen gyölesönknek es zekönknek | napýat de ö czak walamý sleýt (selejt) dolognak | aleýtýa ez el mwlt wasarnapra hýrdettem | wala Zempczre (Szenc) gyölest hýzem hogý.k.teknek | sem monta meg mert az ö Jarasabol senký | ot nem wolt, Egý nap leszen hogý nagy wetket | mýel, 27 die huius mensis augustý zekönk | lezen Talam azt sem monta meg .k.teknek” Nr. 3975.

⁶⁶ „az kegelmetek nepe szolgabiro vramtol kegelmetek ne | warýon hirdetest, mert megh holth” Nr. 4589.

⁶⁷ A városi jegyzőkönyvek alapján (SAB PTr MMTr Liber protocolli fassionalis II/1–6.)

számára komoly előnyökkel járó kapcsolat megmaradása nagyban múlhatott az alispán kitűnő diplomáciai érzékén. Valószínűleg a város vezetőinek nagy részét személyesen is ismerhette. Erre utal a címzésben vagy megszólításban szereplő barátom, komám kifejezés, azoknak a felsorolása, akik a címzett otthon nem tartózkodása esetén a küldeményt kinyithatták, valamint a misszilisek további részeiben megnevezett személyek.

Összegzésként megállapítható, hogy az Esterházy Ferenc Nagyszombat városának 1578–1599 között írt töredékes levélgyűjteményéből is szépen kibontakozik a várost és az alispánt összekötő érdekszövetség. A levelek bizalmas hangneme baráti kapcsolatra utal. S míg Esterházy Ferenc magánéletében bátran élt a város lehetőségeivel, a város szekereit használta szállításaihoz, Nagyszombatól kapott téglát építkezéseihez, halat és mézet vendégségeihez, nem riadt vissza attól sem, hogy a város által fogva tartott emberekkel csépeltesen birtokán. Cserébe viszont szemet hunyt az őt ért sérelmeken, képviselte a város érdekeit a gyűléseken, és ami még ennél is fontosabb, azonnali információval szolgált a várost érintő sürgős kérdésekben.

Nagyszombat város bírái a tárgyalt időszakban: 1578, 1584 – Kádas Fülöp, 1579, 1585 – Panczer Tamás, 1580, 1583 – Petránszki János, 1581 – Olasz Máté, 1582 – Kelcser Márton, 1595, 1598 – Georgius Hrachowiczky, 1596, 1599 – Körödi Márton, 1597 – Thomas Köbl.

Misóczki Lajos

**A FÜRDŐK VILÁGA ÉS SZEREPÜK AZ
ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI
VENDÉGFORGALOMBAN
A 18. SZÁZADTÓL A 19. SZÁZAD ELEJÉIG**

Az utazás céljai között alig volt, amely nem az egészség visszaszerzését vagy megóvását szolgálta. A gyógyvizek és gyógyfürdők nyilvántartásával, elérésükkel és a gyógyvizek ismertetésével is többen foglalkoztak már. Találhatók olyan könyvek is, amelyek csak érintették a gyógyvizek ügyét. Közülük egyik – vármegyei monográfia. Mocsáry Antal főszolgabíró könyvére gondolunk, amely 1826-ban Nógrád vármegyét mutatta be.¹ Három fejezetben részletezte a megye vendégforgalmi adottságát, vonzását. Az V. fejezet az *Értz és savanyú források s ferdőhelyek* címet kapta. A savanyú, azaz ásvány- vagy üdítővíz a következő helyeken volt: Garáb és Kálnó („igen jók ízekre nézve”), Poltár, Füle Esztergály, Kürtös, Ráros-Mulyad, Szalatnya, Tiszovnyik (vize „a hegyeken átalmenő utazóknak igen jó italul szolgál”), Hugyag és Zsély.² A VIII. fejezet a Só Házak és Posta Státiók című. A nagyon fontos sólerakatok mellett (Lőrincin megszűnt, Gácson megmaradt) a szerző tárgyalja a másik fontos ügyet, a posta-szolgálatot is. Felsorolja a rétsági, balassagyarmati, szakáli, gácsi, vámosfalvai állomásokat a leendő utasok tájékoztatására.³ A vármegye-ismertető XI. fejezete különleges, abban az időben szinte egyedüli vendégcsalogató témát tárgyal: *Kellemes térségei*, másképpen, kirándulásra alkalmas vidékei, közöttük a

¹ *Mocsáry Antal*: Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése Négy kötetben. (1826) Hasonmás kiad. Kecskemét, 1982.

² Uo. 21–22.

³ Uo. 33–34.

szécsényi, balassagyarmati, vadkerti, romhányi, sztrégovai, losonci, gácsi és a cserhádi.⁴

Mivel a fürdők 1830-ig már a vendégforgalom célállomásai és fokozatos lendítői, szerepük a vizsgálódási időnkét követő reformkorban végérvényesen a vendégforgalom elsősorú ösztönzői lettek. Ezt a helyet az erősödő turisztikával nemcsak megtartották, hanem az első világháborúig a többségük európai szintre emelkedett, megerősítve a hazai és a külföldről hozzánk irányuló idegenforgalmat. Északkelet-Magyarország fürdőhelyei a 18. században általánosan ismertté váltak. Elemezték a fürdők gyógyvizeinek vegyi összetételét is. Ezt nemcsak pusztán kíváncsiságból tették, hanem Mária Terézia királynő 1762. december 29-i rendelete nyomán, aki a Habsburg Birodalom valamennyi ásvány- és gyógyvizét nyilvántartásba vetette.⁵ Herman Mayer 1754-ben a rudnoki, Samuel Dombó 1765/1766-ban a Borsod vármegyei, Samuel Benkő 1778-ban a ránci, Eugen Haequet 1791-ben a bártfai, Kitaibel Pál 1795-ben a parádi és 1796-ban a kabolapolyánai, Stephan Józsa 1799-ben a Sáros vármegyei ásvány- és fürdővizeket elemezte, és közölte.⁶ Az új-lublói és a szinyelipóci gyógyvíz összetételét 1799 óta ismerték.⁷ Az országos összesítés 1830-ig 300 fürdőt tartalmazott.⁸ Ezt kiegészítette, illetve pontosította Mindszenty Dániel 1831. évi közleménye.⁹ A felmérési eredmények közzétevése ellenére a „hivatalos nyilvántartás” kiadványonként egy-két esetben eltért. Az 1782–1785 közötti katonai felmérés-országleírás Abaúj-Torna vármegyében említette Bunkóc, Jászóújfalú, Rudnok és Zsír település fürdőjét.¹⁰ Közülük a későbbiekben a jászói és a rudnoki maradt meg. Híressé vált az abaúji, ránci, kékeddi, komlóska, rudnoki (és a somodi) fürdő.

A gyógyfürdőbe vagy fürdőhelyekre utazást az egyén döntötte el; van, aki pihenni, felüdülni vagy gyógyulni akar a betegségéből (hiszen ez lenne az egyedüli cél). Mások szórakozni akarnak, társaságba vágnak, vagy ismerősöket szerezni. A fürdőhelyek kiválasztásában még a következő mérlegelések is dönthettek: milyen adottságú a gyógyfürdő, elhelyezése, ellátása, a helybeli szállás s a programok? Ha nem saját utazó-kocsival megy, a kiválasztott helyet mivel lehet könnyen, gyorsan,

⁴ Uo. 39.

⁵ *Fejér László: Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története.* Budapest, 2001. 41. A Helytartótanács ezt 1836. május 20-án megismételte. Vö.: *Kósa László* 1999. 10.

⁶ *Török József* 1848. 110. *Lengyel Dániel* 1853. XIII–XV. 93.

⁷ *Török* 90, 108.

⁸ *Fürdőügyi Szemle*, 1937. augusztus 6–10, *Medriczky Andor: A magyar fürdők jelentősége és a magyar idegenforgalom programja egy százéves könyvben*, 8.

⁹ Tudományos Gyűjtemény, 1831. I. köt. 91–96, *Mindszenty Dániel: Toldalék a M. Országai Fürdőkhez*

¹⁰ B. Balsai Jolán: Helymutató és tárgymutató. In: *Csorba Csaba* szerk.: *Abaúj-Torna Vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Miskolc, 1993. 104.

biztonságosan elérni? Van-e odavezető vagy átmenő postakocsi- vagy delizsánszjárat? Mekkora a fürdőhelyen tartózkodás/ellátás napi összege? Melyik évszakban fogadják a jelentkezőket? Milyen betegségeket gyógyít a vize?

A 18. század végétől német vagy magyar nyelvű hírlapok gyakori és tüzetes beszámolóival tájékoztatták olvasóikat a fürdőletről. A fürdők állandó témát szolgáltatottak – a hírlapok a színes tudósításokkal népszerűsítették azokat.

Az egyik legtöbbször bemutatott fürdő a bártfai volt. Megtudhatták róla, hogy maga Bártfa városa vette kézbe a fejlesztését. (1767-ben egy kis kocsmával, 1787-ben kőépítményű kocsmával és 12 faépítményű fürdőszobával keletkezett a fürdő a mai helyén.)¹¹ Mindenkori fejlesztői között bőven találunk hálás lengyeleket, akik ott gyógyultak meg, vagy emigráns lengyel főurakat, akik azon a vidéken rövid vagy hosszú ideig otthonra találtak. 1799. október 8-tól 1806-ig szállószobák, konyhák; nagy táncterem, vendéglő; fürdőhelyek és termek, 50 férőhelyes lovarda létesítéséhez kezdtek.¹² Bővült a gyógyulni vágyók és a szórakozni érkezők köre.¹³ Az 1800. augusztus 15-i rendezvényen ezren jelentek meg; a vendégek között voltak osztrákok, galíciaiak, angolok, oroszok, törökök és erdélyiek.¹⁴ A következő év fürdőidényekor a svájci és francia vendégeken kívül voltak (osztrák) operatársulati és egyéb színészek és egy cseh zenekar is.¹⁵

Mivel a még 1799-ben tervezett fürdőbővítés éppen elkezdődött,¹⁶ a vendégek elhelyezése 1804-ben már gondot okozott. Erről szól az egyik, 1804. évi, fő üdülési időszakban írt tudósítás: „Ebben az esztendőben az ide-való ferdőn oly sok vendégek voltanak, nem tsak Magyar Országról, hanem még a szomszéd tartományokból is, u(gy) m(int) Morva Országból, Silésiából, Galliciából, Pruszsziából, sőt Muszka Országból is, hogy a vendégek egy elsőben magoknak a városban (Bártfán – M. L.) és a közel lévő Langenauban (Hosszúréten – M. L.) is alig találhattanak szállást [...] Az oda való ferdőarendáns (bérlő – M. L.) Höcht úr [...] a mi tölle ki telhetik, vendégeinek mentül jobb [...] fogadására. Az ő általa most ujjonnan épített Jádzó szinen (színházi teremben – M.L.) ezen a nyáron szakadatlanul német Komédiák és Operák játszottattanak [...] híres Operisták által [...] Lengyel és Frantzia Játékok is játszottattak, és egy néhány musikai Akadémiák (hangversenyei) tartattanak. Fel-

¹¹ *Magyar Föld és Népei*, 1846. *Medve Imre*: A bártfai fürdő, 2.

¹² *Pressburger Zeitung*, 1799. ápr. 19. 333. Bartfelder-Böder zu verpachten

¹³ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*, 1800. június 26. 639–640.

¹⁴ Uo. 1800. augusztus 24. 836. Schreiben aus Bartfeld den 15. August

¹⁵ Uo. 1801. július 30. 725–726. Schreiben aus Bartfeld den 20. July.

¹⁶ *Magyar Kurír*, 1804. június 12. 719. A Bártfai savanyú vízzel „Hogy annál jobb kedvek legyen az ott leendő mulatásra (itt időtöltésre – M. L.),... most több új épületek tsináltakatnak mind lakásra (szállásra – M. L.), mind mulatságra való.” Ivásra és fürdésre használták; vérszegénység gyomor- és bélbántalom, méhbajok és ideggyengeség ellen.

váltották eben (követték ezeket – M. L.) multságok, pompás [...] Bálok, a melyeket sok magyar és Lengyel Uraságok dészítetnek.¹⁷

Más fürdőhely is hasonlóan élénkítette a vendégforgalmat különféle műsorokkal. Tudunk a herleini (ránki vagy herlányi – M. L.) fürdőélet változatosságáról. Ott a fürdőidényben, július 1. és november 1. között 39 szoba várta a vendégeket. A fürdő bővítését 1801–1807-ig tervezték elvégezni.¹⁸ Az évszázad elején így szólt az egyik herlányi tudósítás: „A minden rendből idegyülekezett közönséget, amelly itten a jóltevő természetnek völgyes kebelében minden világi bajairól elfelejtkezhetik, magát a legkívánatosabb mód szerint mulattya ezen gyönyörű nyári napokban, [...] mellyek mindenféle játékokból, tántzokból [...] sétálásokból (állanak) [...] Az itt mulató egész Publikum között 100 uraságnál több jelent meg [...] ételek és italok, [...] török muzsika, [...] mesterséges tűzijáték, végül igen víg, virdátig tartó bál követ(kez)ett.”¹⁹

Kassa „kisugárzásának” és helyi személyeknek köszönhetően több magas-tátrai fürdőhely fejlődése szintén a 18. század végén indult el.²⁰ 1797-től (Ó)tátrafüred is ismertté vált. 1814-ben megnyílt hidegvíz gyógyintézete. Az ottani vendégek a környékre kirándulhattak, a férfiak kuglizhattak, a hölgyek és férfiak táncesteken szórakozhattak.²¹ (Lelki nyugalomra az első faépítményű kápolnát gr. Csáky István építtette a vendégeknek.²²) Vendéglője 1839-ben épült. Szepesbéla fürdőjének építése 1818-ban kezdődött.²³ A nyári vagy fürdőidényben az utasforgalom a fürdőhelyekre vezető útvonalakon úgy megnőtt, hogy a postajáratokat sűrítették, és újabb kocsikat állítottak be.²⁴ Különösen a „felkapott” fürdők váltak látogatottá. Széttéekintve a hazában és látva a fürdőügyet, a korabeli honfiú aggodással figyelte annak helyzetét. Legjobbjai, a gazdasági és társadalmi haladás igenlői látták, mennyire szükséges fürdőink, gyógy- és érces forrásaink fejlesztésének felkarolása. A gyógyvíz és fürdő ügye nem csak napi témává, hanem nemzetgazdasági üggyé lett. Fáy András, „a haza mindenese” (a kortárs Szemere Pál író mondása), éppen a nagy törődéssel országos hírre emelt parádi fürdő ismertetésével hívta fel a főurak figyelmét a fürdőügy támogatására. Ezekből, az 1819-ben megfogalmazott gondolataiból: „Alig van tartomány Európában, mellyet a Természet olly sok hasznos érczes forrá-

¹⁷ Uo. 1804. augusztus 28. 253. Bártfáról

¹⁸ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*, 1801. május 3. 424. Verpachtung der Sauerbrunnen in der... Herrlein

¹⁹ *Magyar Kurír*, 1801. július 28.

²⁰ *Sugár István*: Az egeri fürdőkultúra története. Kézirat. Eger, 1984. 20.

²¹ Szalatnai Rezső: Lőcse In: *Tamás Mihály* (szerk.): Tátra Almanach. Prešov 1938. 240.

²² *Gášpar, Jan*: História turistiky v Košiciach. Ford: Milicki Jolán. Poprad, 2002. 208.

²³ Uo. 221.

²⁴ *Sugár István*: Adatok Heves és Külső-Szolnok vármegye postatörténetéhez (1679–1874). Kézirat. Eger, 1985. 30, 32. Forrást nem jelöl, az adatokat táblázatokban adja meg.

sokkal (ásványvizes forrásokkal) áldott volna meg, mint Országunkat. Szint annyit hoztak már ezek a sír széléről vissza, mint a mennyi visszaélőt Hegyallya nectárja arra juttatott. De a Magyar, ámbár az érczes vizeket a nyári hónapokban csak kényből is látogatni már ma nála a szebb tonhoz tartozik (hódol a nyári fürdőbe járás divatjának – M. L.), nemgondolással (nemtörődömséggel – M. L.) mellőzgeti ezeket, [...] (kivéve azokat), melyeket a társalkodás tett kedvesekké. Legtöbb hasznos vizeinket nevekről is alig esmérjük, s legfelyebb négy öt mértföldnyi körökben esmértetnek.²⁵ Éppen ezért olyan orvosi fürdőismertető megjelentetését sürgeti, amely az ország ásvány- vagy gyógyvizeit bemutatná. Felsorolná azok kémiai és földrajzi meghatározóit, „hogyminden hazafi tudhatná ezeknek orvoslásaikat, betegségéhez, lakásához és erszényéhez alkalmaztatni.”²⁶

A fürdőfejlesztés érdekében szóló Fáy érvei között megtalálható a kiváló éghajlati tényező, amelyet ezentúl minden fürdőismertetésben idegenforgalmi vonzerőként emlegettek a Parádot bemutató szerzők: „... (A) Mátra friss élesztő [...] kevésse zordon levegő ege, [...] kivált a síkság lakosaira [...] igen jóltevéleg szokott hatni.”²⁷ A minél több vendég idevonására négy javaslattal állt elő, mivel a számos vonzó tényező ellenére „forrásai [...] homályban vagynak s kevésse esméretesek”.²⁸ Jó utak kellene. Szórakozási alkalmak a sétázáshoz, kuglizáshoz, vadászathoz és a szomszéd falusiak „együgyű multságain” túl a fürdő- és szállószobák számbeli és minőségi fejlesztése. Rendezzen a „felvigyázó uraság” színházi előadásokat, koncerteket és bálakat.

A 19. század elején már divattá vált a gazdag nemesi és polgári körökben, valamint a katonatisztek és magas beosztású hivatalnokok között is a fürdőbe járás. Korántsem gyógyulási, hanem kirándulási, ismerkedési, szórakozási céllal, vagy csak világot akartak látni. Újabb fürdők váltak célállomássá. A Mindszenty-féle kiegészítés a következőket iktatta a forgalmas fürdőhelyek közé: Somodi Abaúj vármegyében: 8 fürdőszobás 1-1 ággyal (nyoszolyával); vize a köszvényt gyógyította; állás helyben a szekereknek és lovaknak; a „szomszéd nemességnek fürdő s mulató helye volt, (ahol) jó étel s ital is kaphatni.”²⁹ Jolsvai „Gömör Vármegyében, mellnek melegített kristály vize leginkább a test megfrissítésére használtatik. Öt fürdőszoba vagyon benne, az egyik télben is használható.”³⁰ Nagyrócei: Öt-öt fürdő- és öltözőszobával; hideg, meleg vízzel; óra a falon; „A kádak teteje a alpadolattól csak néhány hüvelyknyire van felyebb úgy, hogy a belészálló ember mintha folyamba

²⁵ Tudományos Gyűjtemény, 1819. VI. köt. 1–25. *Fáy András*: Parád leírása több tekintetektől, 1.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 22.

²⁸ Uo. 23.

²⁹ Tudományos Gyűjtemény, 1831. I. köt. 91. *Mindszenty Dániel*: Toldalék a M. Országgi Fürdőkhöz

³⁰ Uo.

bocsátkoznék.³¹ A sétáló a murányi vár látványában és a környék festői képében gyönyörködhet. Töketerebesi Zemplén vármegyében: vizének nincs különös gyógyereje, a helybeliek mégis „csodakútnak” nevezik a forráshelyét. Itt szinte a semmiből teremtett gr. Szapáryné hatszobás fürdőhelyet. Egyre többen látogatják, és akik felkeresik, „a nevedő honi szorgalomnak [...] tanúi lehetnek”.³² Mindszenty szinte válaszolt Fáy fürdőügyet pártoló, 1819-ben, a Tudományos Gyűjteményben írt gondolataira. Mindszenty a felsorolást a magyarországi „anyavárosnak”, Kasának „közönséges kútvizű” fürdőjével folytatta. Elmarasztalta a „rendetlen” kiszolgálásért.³³ A sátoraljaiújhelyiről megjegyezte, „Annyiból méltó a megnevezése, hogy ott vidám öszrejövetelek, táncz s egyéb mulatságok mennek véghez.”³⁴ A szobránci Ung vármegyében „Számos vendégektől kerestetik meg.”³⁵ Aranyeret és egyéb betegségeket gyógyít a timsós, meszes és vasas oldatú fürdővize. A telepet gr. Sztárayak korszerűsítették. Ez a fürdőhely „vidor” táncmulatságoknak és a kellemes „elszórakozásoknak,” környékbeli kirándulásoknak a helye. Nelipinai, szolvai és az iványi – mindhárom Bereg vármegyében. Timsós, savanyú és vasas gyógyvizű fürdők. A szerző ezt jegyezte meg mindháromról: „Sokkal nagyobb figyelmet érdemelne, mint a millyen jelenleg reá fordittatik.”³⁶ A gyógyulni vágyók szívesen jönnének, de rossz a kiszolgálás és nincs étkezés. Kékedi: sokan látogatják gyógyhatású fürdőjét. Előnye „Kassához közelsége.”³⁷ A fejlesztője Zombory birtokos. Telkibányai: hg. Brezenheim újjátta fel nagy költséggel. Erdőbényei: izomsorvadást gyógyítja a vize. Ugyanúgy a Bekecsi fürdő is.³⁸ Rozsnyói: „A városiaknak kedveskedik” – jegyezte meg az ottani fürdőről Mindszenty.³⁹ A Miskolc melletti tapolcai fürdő Althan Mihály apát szorgalmazására 1723-ban készült el, mellette hatszobás vendégfogadót is építettek. A Bereg vármegyei Szinyák (Kékbérc) kénes gyógyfürdője az „1830. évig úgyszólván teljesen elhagyatva sinlődött”.⁴⁰ Korábban csak a favágók és a pásztorok keresték fel, noha az 1781. évi uradalmi összeírásban már szerepelt. 1830–1832 között a munkácsi uradalom egyszerű fürdőépületet emelt, és 1833-ban a vendégeknek kocsmát nyitott. 1835-től bérlők fejlesztették tovább. Hársfalva: a fürdő vizét az 1781. évi leírás ismertette először.

³¹ Uo. 92.

³² Uo. 93.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 94.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 94–95.

³⁷ Uo. 95.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. Írt még az egri és a bártfai fürdőről. A hajdani erdőbényei fürdőről, lásd: *Borsodi Művelődés*, 1990. március, 80–85, *Fehér József*: Fürdő, fürdőélet a régi Erdőbényén

⁴⁰ *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye monographiája I–II–III. Ungvár, 1881/1. 60.

1798-ban a vármegye felhívta a munkácsi uradalom figyelmét fürdőépület nyitására. 1802-től nemcsak ez, hanem konyhaépület is fogadta a vendégeket. 1805-ben Schuszter Ferenc ungvári vendéglős gondoskodott a látogatókról, és mérte nekik a kávé, csokoládé, puncsot, barbarast és likőrt. 1808-ban egy-egy vendégcsalád szobáért 20, konyháért 7, fürdésért 10 krajcárt fizetett naponként. 1810-ben „tekéző pálya” (kuglizó – M. L.) nyílt a férfi vendégek szórakozására. A fürdő forgalmára utal, hogy 1821-ben 155 Ft 1 kr jövedelmet hozott. 1823-ban új kocsiszín épült. Abban az évben 224 Ft 12 kr bevétel volt a fürdőidényben. A gyakori izraelita vendégek kérésére külön kiszolgáló helyiségeket nyitottak. 1830-ban három fürdőszobát és egy tánctermet építettek.⁴¹ Szolyva: 1826-ig csak kis fürdőház állt, amelynek gyógyvizét az 1830-as években már távoli helyekről is felkeresték. A bérlők fürdőteleppé bővítették, ahol „gyakran áramlott a jókedv, s zengett a táj a mulatók dalától”.⁴²

Még két, a tárgyalt időszakban kiemelkedő fürdőéletet nyújtó helység országosan is magára vonta a figyelmet:

Eger városiasodása és barokk arculatának kialakulása a 18. századra esett. A 19. század elején a térség művelődési központja lett. 1804-től római katolikus érseki székhely. A növekvő számú diákság, a hírnevessé vált egri bor, építészeti látnivalók, a vár és a város szép környéke, postakocsival megközelíthetősége vonzóvá tette a látogatók, kirándulók előtt. Már voltak, akik nem csupán hivatali, ügyes-bajos dolgaik elintézésére mentek Egerbe, hanem gyógyulni – az 1741-ben és 1791-ben felújított, illetve bővített fürdőbe.⁴³ A fürdők nagy bővítése 1828-ban kezdődött, és a reformkorban is folytatódott. Szomszédságukban kocsmák, a belvárosban a Magyar Korona, az Oroszlán és a Szarvas nevű fogadó⁴⁴ várta a szórakozni érkezőket. A fürdőket és a várost az említett Dombó Sámuel (a borsodi források elemzője) a már 1766-ban Bécsben kiadott könyvében bemutatta. Ezt több írás követte, köztük az első egri fürdőorvos, Fejes Mihály könyvecskéje.⁴⁵ Leírta Zsámboky (Sambucus) János és Istvánffy Miklós, valamint Gorove László történész alapján Eger nagyon rövid történetét, amit részletes fürdőismertetéssel tett egésszé: „a.) Kádas fürdő van szám szerint hat [...] Négy szoba két káddal, kettő egy-egy káddal ellátva [...] Minden kádban két rézcsap nyílik, egyik Hideg, másik Meleg felirattal. Minden kád felett zsinór bocsátkozik alá, melly a fürdőszobán kívül csengettyűvel levén kapcsolatban, ha meghúztatik, a szolgálatra rendelt (fürdő) cselédet idézi elő [...] Találtak továbbá minden szobában egy pár szék, asztal, tükör, fogas [...] Ára egy kádfürdőnek 24 kr. Váltóban (aprópénzben – M. L.). Azon a folyosón, hol a kádfür-

⁴¹ Uo. 65–67.

⁴² Uo. 67.

⁴³ *Sugár* (1984), 31.

⁴⁴ *Fejes Mihály: Az egri fürdők orvosi s helyleirási tekintetben.* Eger, 1839. 55.

⁴⁵ Uo.

dők sorban állnak, van az árnyékszék is [...] b.) Tükörfürdő (medence – M. L.) van hét, mindenik alkalmas öltöző szobával ellátva”.⁴⁶ A továbbiakban Fejes doktor ismertette az egri vizek „physical” tulajdonságait, a különféle betegségeket gyógyító hatásait. Közölte a leendő látogatókkal az olcsó házi szállásokat (havonta átlag 10 Ft személyenként) és az említett három fogadó szálláslehetőségét. Az Egerbe érkezők különféle „multságot” választhattak, a kölcsönkönyvtárból könyveket kérhettek, nézhették a kassai színészek előadásait.⁴⁷ Választhattak Érsek kerti kocsikázást, sőt távolabbra, az Eged-hegyre; a szomszédos, festői fekvésű faluba, Felsőtárkányba, továbbá Szikszópusztára és Parádra; a szarvaskői és diósgyőri várhoz, valamint a szilvás(várad) vashámorhoz is. Egy későbbi számítás szerint 1790–1830 között évenként 1200–2000, közöttük 200–300 külföldi vendég érkezett Egerbe – a váromokhoz, a „lyceum varázslatos látnivalóinak, a könyvtárnak, dísztermének, kápolnajának, csillagdájának” megtekintésére és betérni „gyönyörű templomaiba”.⁴⁸ A fürdőbe jött vendégek száma ugyanannyi lehetett,⁴⁹ bizonyítva a fürdőélet súlyát a vendégforgalomban.

Környékünk másik fürdőhelye Heves (és Külső-Szolnok) vármegyében, Parádon van. A Mátra három északi völgyében fakadnak forrásai. Távol a közúti forgalomtól, de nagyon szép környezetben foglal helyet a település. „Parád nevét gyógyvizei teszik ismertté. Határának nyugati részén [...] egészséges savanyúvíz fakad. A határ másik részén [...] sós víznek nevezett hideg, timsós forrás található, amelyet fürdésre használnak azok, akik benuult tagjaikat akarják felélénkíteni, vagy azok, akik fekélyeiket [...] öblögetéssel akarják testükről eltávolítani” – közölte 1730-ban Bél Mátyás.⁵⁰ Az ottani fürdőhely megnyitása Heves és Külső-Szolnok vármegye tisztí főorvosának, Markhot Ferencnek köszönhető, aki Mária Terézia említett rendelkezésére vegyelemezte, és leírta a parádi gyógyvizeket. Ennek alapján a debrői uradalomhoz tartozó Parád bérlője, a br. Orczy család 1778-ban 4 fürdőkamrás és 8 fürdőkádas fürdőházat, mellé szálláshelyet építtetett, és megnyitotta a helyi nemesek, valamint a család vendégei előtt. A fejlesztése négy évtized múlva Fáy András 25 oldalas leírásában újabb képet mutat. Akkoriban „a kilenc meg öt vendégszoba és a konyha” évenként már háromezer vendéget fogad.⁵¹ Bár a szórakozás helyett csak „egészséget találhatnak” az érkezők, „az itten uralkodó olcsóság, kivált főbb fürdőhelyeinkhez mérve okozza, hogy Parádot kivált a köznép(i) rend (ámbár már [...] Uraságok is számosan megfordulnak itten) igen járja, és gyakran húzamosan

⁴⁶ Uo. 13–14.

⁴⁷ Uo. 56–57.

⁴⁸ *Sugár* (1984) 44, 47. és táblázatai. Becsült adatok.

⁴⁹ Uo. 47.

⁵⁰ *Bél Mátyás*: Heves megye ismertetése (1730). Ford: Soós Imre. Eger, 1968. 112.

⁵¹ Tudományos Gyűjtemény, 1819. VI. köt. 8. *Fáy András*: Parád leírása több tekintetből

mulat.⁵² Lám, a négy évtized alatt végbement társadalmi változások miképpen tükröződnek a fürdőéletben; a felvilágosodás, valamint a napóleoni háborúk ezen a téren is hatottak. Az uraságok közül említhető br. Orczy Lőrinc vendége, Mátyás bajor trónörökös. Az uradalom új tulajdonosa, gr. Károlyi György 1820–1826 között további fürdő- és szállodaépületeket emeltetett. Így már 40 szoba fogadta májustól augusztusig a vendégeket, 16 fürdőszoba (benne 1–4 fürdőkád), a többi kávéházi, tánc-, szalon- és pihenőterem, fogadó- és dohányzószoba (pipázók).⁵³

Sokat árulnak el az északkelet-magyarországi utazásról, fürdői vendéglátásról a kortársi levelek, visszaemlékezések, útinaplók. Most csupán két jellemzőt nézzünk meg:

Dessewffy József a Bártfáról írt 12 fürdőlevelét 150 oldalt meghaladó kötetben tette közzé.⁵⁴ A gróf 1817-ben a nyári fürdőidényt Bártfa fürdőn töltötte. A leveleket Erdélybe, Döbrentei Gáborhoz címezte, és 1818-ban adta ki. Ismertette a várost, a fürdő fekvését, megközelítését, vizének alkotórészeit, gyógyhatását. A vendégsereget látva társadalomrajzot és -bírálatot is közölt. A hazai fürdőélet színes és változatos képét tükrözte. A fürdőben eltöltött emlékezetes napokra szeretettel gondolt, amit az éppen nem művészi, de dicsérettől áradó, *Ódám a kúthoz* című versben meg is fogalmazott:

„...Szemlélem fenekig tiszta savany vized,
S átlátszó poharon számba merítgetem,
Csiklandó italod; hadd
Nyugtathassa le szomjamat...”⁵⁵

Ugyanabban az évben Csaplovics János történész vallásos áhítattal szólt a bártfai gyógyító fürdőről: „Az egész kereszténység nem másképp, hanem mintegy alázattal és illendőséggel lép a gyógyforráshoz.”⁵⁶

⁵² Uo. 25.

⁵³ *Sugár* (1985), Jegyzetek

⁵⁴ *Gr. Desőfi József: Bártfai levelek.* Sárospatak, 1818.

⁵⁵ Uo. Az ötödik levél

⁵⁶ Petneki Áron: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: *Borza Tibor* (szerk.): *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve.* Veszprém, 1982. 153. Hivatkozik *Joan Csaplovics: Das Bartfelder Bad.* Wien, 1817. 114.

Pap László

BÚRMAGYAROK, AVAGY MAGYAROK AZ ANGOL–BÚR HÁBORÚBAN

Bevezetés

1900 februárjának elején különös, már-már komikusnak is nevezhető hírmorzsza jelent meg a *Magyar Nemzet* egyik számában. A hír szerint Gibraltárból jelentkezett Fekete József, egy budapesti magándetektív, akit egy háziúr sikkasztásért feljelentett, s aki a rá minden biztonnyal váró letartóztatás helyett inkább elhagyta az országot. Fekete táviratában jelenti, hogy Transvaal felé tart, és szándékában áll beállni a búrok közé, hogy az angolok ellen harcoljon.¹ Sajnos arról már nincs információnk, hogy elérte-e végül Fekete a táviratában megjelölt úti célt vagy – ami „előlétele” ismeretében valószínűbbnek tűnhet – időközben meggondolta magát, és a búr szabadságharc helyett más terveket kezdett szövögetni.

Szerencsére nem Fekete volt az egyetlen, aki úgy tervezte, hogy a búrok (avagy – mert ilyenre is volt példa – az angolok) oldalán harcolva részt vesz a második angol–búr háborúban. Voltak olyanok, akik tudomásunk szerint lelkesen tervezték a Dél-Afrikába való utazást, de végül ilyen vagy olyan okból feladták a terveiket. A *Magyar Nemzet*ben például már 1899. október végén megjelent egy írás *Magyarok, mint transvaali önkéntesek* címmel. A cikkíró arról számolt be, hogy a búrok bátorságát látva felvidéki falvakban összeállt egy csapat fiatalember, akik elhatározták, hogy elmennek Transvaalba, és a búrok oldalán harcolnak majd azok szabadságáért az angol elnyomók ellen. A kis csapat Kassán terjesztette ötletét, majd miután páran még csatlakoztak hozzájuk, továbbálltak. A szülők és az újságíró is arra kérte a harcias csapat tagjait, hogy térjenek vissza otthonaikba, és éljék tovább addigi életüket.²

¹ *Magyar Nemzet*, 1900. február 7. 9.

² Uo. 1899. október 26. 7.

Ugyancsak a *Magyar Nemzet*ben jelent meg az a bécsi lapok jelentéseire alapozott hír, miszerint gróf Sternberg József Transvaalba utazott. A fiatal, rendkívül szimpatikus gróf népszerű alakja volt a budapesti lovas egyesületnek is, ahol saját lovait versenyeztette. Sternberg gróf nemcsak ismert sportoló volt, de szenvedélyes katona (tartalékos tiszt) is, aki a cikk szerint „tanulmányi szempontból” egy időre szívesen cserélte fel otthoni kényelmét a fárasztó Dél-Afrikára. Sternberg ezenfelül azt tervezte, hogy tudósításokat küld a vezérkarnak, s rajta keresztül a közvéleménynek.³

Egy 1901-ben történt megmosolyogtató esetről a *Magyar Nemzet* számolt be Újdonságok rovatában. Hősies természetű salgótarjáni fiatalemberek fellelkesültek a búrok esete hallatán, s elhatározták, hogy önkéntesként segíteni fognak nekik. Csakhogy pénzük nem volt, így levelet írtak lord Robertsnek (jámbor honfitársaink valószínűleg összekeverték a sok idegen hangzású nevet, s mivel akkoriban sokat emlegették az újságok Roberts hősi tetteit, így ifjú barátaink alighanem azt gondolták, hogy Roberts tábornok búr vezér), hogy küldjön nekik útiköltséget. Miután lord Robertsnek lefordították az üzenetet, nagy derűtség támadt a táborban, s az angol parancsnok semmi pénzért nem adta volna ki a kezéből ezt a mulatságos levelet. Azt mondta, ez az ő kedves emlékeinek egyike lesz, amin még sokat fog mulatni.⁴

Természetesen olyanok is akadtak, akik sikerrel jutottak el Dél-Afrikába – vagy, mint például Péchy Tibor, már rövidebb-hosszabb ideje ott éltek – és kivették a részüket a harcokból...

A magyar résztvevők

Zicherman István egy közelebbiről meg nem jelölt 1900-as névjegyzék és összeírás⁵ adataira hivatkozva 14, a búrok oldalán harcoló magyar önkéntesről tesz említést.⁶ Név szerint Simon Vilmost, Fleischer Pált, Luzsánszky Félixet, Péchi Tibort (fieldcorneti rangban), Jausen Lajos műegyetemi hallgatót,⁷ illetve Fereny Mihály újságíróról említi, valamint rajtuk kívül két olyan magyar önkéntest –

³ Uo. 1899. október 31. 7.

⁴ Uo. 1901. január 6. 6.

⁵ Nem tudjuk, hogy ugyanarról a névjegyzékről van-e szó, mindenesetre egy névjegyzékről Simon Vilmos is említést tesz. Simon leírja, hogy mielőtt a harctérre indult, beírta nevét és magyarországi lakcímét egy lajstromba, hogy a búrok értesíteni tudják a hozzátartozóit, ha vele valami történne. Lásd: *Simon Vilmos: Élményeim az angol–búr háborúban*. Budapest, 1903. 17. (A továbbiakban: Simon-1.)

⁶ *Zichermann István: Az angol–búr háború*. H. és é. n. 139.

⁷ A nevet itt a könyvben megjelent (esetenként hibásan írt) alakban közlöm.

báró Atzél Györgyöt és Szigethy Lajos⁸ tartalékos tisztet –, akik a búr háborúban áldozták életüket.

A búrok oldalán harcoló magyar önkéntesek neve közül több is megtalálható azon az emléktáblán, amelyet 2002-ben, az angol–búr háború 100. évfordulója alkalmából avattak fel a Natal államban található Utrecht város múzeumában. V. Szabó Kristóf szerint az emléktáblán megtalálható magyar nevek: Gassing, Geza; Illrich-Rittmeister; Luzsinsky, Felix Baron; Mészáros, Paul; Mnsic, Lucca; Simon, Lieutenant W; Von Pechy T és Wass, Graf Albert.⁹ Rajtuk kívül megemlíti még néhány olyan magyar nevet is, akik az emléktáblán nem szerepelnek: Illés (akiről megjegyzi, hogy feltehetőleg az előbb említett Illrichcsel azonos), Janssen Lajos, Fleischer Pál, báró Bornemisza Kálmán, gyulafalvi Bulyovszky Károly, Zlinszky András, illetve Henel, JF.¹⁰ Bulyovszky Károly könyvében Illés Gyula, Luzsénszky Félix, Ferenczy Mihály, Fleischer Pál, Göszing György és Janzen,¹¹ illetve Péchy Tibor¹² nevével találkozhatunk.

A bloemfonteini Anglo Boer War Museum of the Boer Republics honlapján¹³ 2014 eleje óta elérhető egy nyilvános, kereshető adatbázis, amely a búr háború külföldi önkénteseinek nevét tartalmazza. A folyamatosan bővülő adatbázisban jelenleg¹⁴ 32 osztrák–magyar önkéntes neve található meg, közülük nyolcan magyarok.¹⁵

Motivációk

A búr háborúban részt vett magyarok egyéni motivációiról szinte lehetetlen olyan képet festeni, amely akár csak vázlatosan is meg tudná ragadni azokat az okokat, illetve tényezőket, amelyek arra ösztönözték őket, hogy a szó szoros ér-

⁸ Bár halálának (illetve eltűnésének) híre valóban megjelent a korabeli magyar sajtóban, Szigethy – ahogy arra a későbbiekben kitérek – nemcsak túlélte a búr háborút, hanem élményeiről könyvet is megjelentetett.

⁹ *V. Szabó Kristóf: Magyarok a búr háborúban* – <http://www.roncskutatas.hu/node/12472> (2013.05.18.)

¹⁰ Uo.

¹¹ *Gyulafalvi Bulyovszky Károly: Boer–angol tűzben*. Budapest, 1901. 44. A neveket a könyvben alkalmazott írásmóddal közlöm.

¹² Uo. 85.

¹³ Lásd: http://www.anglo-boer.co.za/database-search/?section=Foreign_Volunteers.

¹⁴ A 2014. május 6-i állapot szerint.

¹⁵ A magyar önkéntesek (nevük az adatbázisban szereplő írásmóddal írva): GASSING, GEZA (HUNGARIAN); ILLRICH-RITTMEISTER (HUNGARIAN); LUZSINSKY, FELIX BARON (HUNGARIAN); MESZAROS, PAUL (HUNGARIAN); MRSIC, LUCCA (HUNGARIAN); SIMON, LIEUTENANT W. (HUNGARIAN); VON PECHY, T.; WASS, GRAF ALBERT (V RIDGE PICKET 14/05/02).

telmében a világ túlsó felére utazzanak, és egy szinte ismeretlen nép (a búrok) vagy egy nagyon is jól ismert világbirodalom (a britek) oldalán harcba szálljanak. Ennek egyik oka az, hogy a „búrmagyarok” – gondolunk itt azokra, akik akár egyik, akár másik oldalon ténylegesen is részt vettek a harcokban éppúgy, mint azokra, akik (mint Duka Tivadar) markánsan állást foglaltak egyik vagy másik oldal mellett, vagy többé-kevésbé semleges megfigyelőként (mint Bornemisza Pál) voltak szemtanúi az eseményeknek – közül sokakról szinte alig tudunk valamit a nevükön vagy egy-két információmorzsán kívül. Azoknál pedig, akiknél pontosan ismerjük, vagy legalábbis többé-kevésbé sejthetjük a döntéseik mögött rejlő okokat, a motivációk olyan sokszínű, szinte egyénről egyénre változó kavalkárdjával találkozunk, hogy abból majdhogynem lehetetlen „motivációkategóriákat” kialakítani.

A búrok oldalán harcoló magyarok közül soknak volt katonai, illetve katonatiszti múltja. A háború kitörésekor néhányuk már elhagyta a hadsereget, mások a háború kitörése után szereltek le. Bulyovszky Károlyról tudjuk, hogy eredeti szándéka az volt, hogy önkéntesként jelentkezik a búrok seregébe, ahol tiszti rangot és ennek megfelelő zsoldot remélt, de mire megérkezett, kiderült, hogy külföldi önkéntesként sem tiszti rangra, sem rendes zsoldra nem számíthat a búr seregben.¹⁶ Amikor Bulyovszky ezt megtudta, elhatározta, hogy haditudósítóként fog részt venni a háborúban (az egyik magyar lap jóvoltából egyébként is rendelkezett újságíró-igazolvánnyal). Háborús tapasztalatairól írt könyvéből azonban inkább egy harcoló önkéntes, semmint egy megfigyelő alakja bontakozik ki előttünk. Bulyovszki megemlíti ugyan, hogy írt a hazai lapoknak szánt cikkeket, de ezeket már nem tudta eljuttatni Magyarországra. Luzsénszky Félix Bulyovszkyval bizonyos szempontból éppen ellentétes utat járt be. A báró eredetileg haditudósítónak készült (döntésében talán anyagi gondjai és a tudósítói munkáért remélt „tisztes fizetés” is szerepet játszhatott), de mivel késedelmes érkezése miatt nem tudott cikkeket küldeni, a lap felmondta vele a szerződést. Mivel ekkor már amúgy is Dél-Afrikában volt, a báró úgy döntött, hogy önkéntesként beáll a búr seregbe. A tudósítókról szólva megemlítendő az életének későbbi szakaszában újságíróként is ismertté vált Simon Vilmost. Simon a búr háborúban a búrok oldalán harcoló önkéntesként vett részt, később két könyvet is írt a háborúról, és amikor néhány éves, nem túl sikeres katonai szolgálat után végleg leszerelt, újságíróként kereste a kenyerét.

Péchy Tibor és Ferenczy Mihály már a háború kitörése előtt is Dél-Afrikában voltak. Őket eredetileg valószínűleg a boldogulás keresése (talán kisebb részben a kalandvágy) ösztönözte a kivándorlásra. A két magyar a háború előtt a

¹⁶ A búroknál ugyanis csak született búrból lehetett tiszti.

modderfonteini dinamitgyárban dolgozott, majd miután a gyár a hadi események miatt beszüntette a termelést, az egzisztencia nélkül maradt magyarok (köztük Péchynek amúgy is volt katonai múltja) a búr sereghez való csatlakozás mellett döntöttek.

A búrok oldalán harcoló (illetve harcolni szándékozó) magyarok között legalább egy idealistával is találkozhatunk. A tragikus sorsú fiatal Wass Albert gróf ifjonti lelkesedésből, illetve a szabadságáért küzdő búr nép iránti szimpátiából döntött úgy, hogy (már a háború utolsó hónapjaiban) csatlakozik a búrokhoz. Tervét már nem tudta beteljesíteni: miközben társaival az angol vonalakon próbált átjutni, egy őrjárat feltartóztatta, és a kialakult tűzharcban a gróf életét veszítette.

A többé-kevésbé semleges¹⁷ Bornemiszta Pál, a később néprajzkutatóként és gyűjtőként ismertté vált tudós valószínűleg véletlenül sodródott bele a háborúba. A komoly helyismerettel rendelkező Bornemiszta az angolok, illetve a háborút megfigyelő külföldi katonai attasék alkalmazták kísérőként és vezetőként.

Ami az angolokat támogató, illetve angol oldalon harcoló magyarokat illeti, itt is egyénről egyénre változnak a motivációk. Kéméndy Elemér esetében tulajdonképp a „sors hozta úgy”, hogy a magyar festőművész angol oldalon vegyen részt a háborúban. Kéméndy sokáig térképrajzolóként dolgozott, komoly helyismerete volt, ezért nem meglepő, hogy az angolok igényt tartottak a szolgálataira. Duka Tivadar, az egykori 1848-as honvédtiszt a szabadságharc bukása után Angliában talált menedékre, itt végezte orvosi tanulmányait, és itt épített ki magának új egzisztenciát. (Szintén orvos fia az ausztrál hadsereg katonaeorvosként szintén az angolok oldalán vett részt a háborúban.) Bár Duka Tivadar esetében nem harcoló önkéntesről van szó, határozott állásfoglalása és a magyar lapokban megjelent, az angol oldal álláspontját védelmébe vevő, az elfogult búrpartii hangulatot ellenpontozni igyekvő cikke miatt az angolok támogatói között említjük meg.

Duka Tivadar fiát, Duka Albertet szintén magyar résztvevőként említjük meg, bár esetében a magyar származású jelző használata lenne helyes, hiszen ő már Angliában született, itt szerzett orvosi diplomát, a háború kitörésekor pedig az ausztrál hadsereg katonaeorvosaként szolgált. Az ő esetében egy hazáját szolgáló katonáról van szó, aki úgy érezte, hogy a fronton sokkal hasznosabb a tevékenysége, mint a hátszágban, s ezért kérte áthelyezését egy olyan alakulatba, amely Ausztráliából Dél-Afrikába vezényelték.

Szintén egyedi és egyéni Vadász Lajos motivációja is. A háború kitörésekor már Angliában élő Vadász döntésében valószínűleg komoly (de nem kizárólagos) szerepet játszott, hogy a háborúban részt vevő angol katonák és önkéntesek tisztas

¹⁷ Bár részben angol szolgálatban, részben a külföldi katonai attasék alkalmazásában állt, a magyar lapokban később megjelent cikkeiből az derül ki, hogy a búrokkal szimpatizált.

zsoldot kaptak. Vadász ekkor már családos ember lehetett, akinek felesége és lányai eltartásáról is gondoskodnia kellett, ezért jelentkezett önkéntesnek a brit seregbe.

Magyarok a búrok oldalán

A legismertebb önkéntesek

Erwin A. Schmidl adatai szerint Gyulafalvi Bulyovszky Károly 1872. június 29-én született Budapesten.¹⁸ Apja honvéd tábornok¹⁹ volt, s az ifjú Károly is katonai pályára lépett. A bécsújhelyi katonai akadémiát már nem sikerült befejeznie, innen helyezték át 1893. augusztus 18-án a 10. huszárezredhez.²⁰ 1897-ben főhadnaggyá léptették elő, 1900 elején azonban egészségügyi okokból kérte a leszerelését, amit felettesei jóváhagytak.²¹

Katonaember lévén Bulyovszky érdeklődéssel figyelte a dél-afrikai háborút. Elhatározta, hogy részt vesz a háborúban, s ebből a célból levélben kapcsolatba lépett Dr. Leyds transvaali ügyvivővel, aki „igen kedvező színben festette le”²² előtte az ottani viszonyokat. Miután kilépett a hadseregből, 1900. február 24-én²³ útnak indult Budapestről. Fiuméig vonattal utazott, ott hajóra szállt, és Velencébe hajózott, ahová másnap reggelre érkezett meg. Velencéből vonattal Rómán át utazott Nápolyig, ahová február 26-án reggel 8 órára²⁴ jutott el. Néhány napos kényeszerű várakozás után ismét hajóra szállt,²⁵ és 1900. március 2-án útnak indult Pretoria felé. Március 7-én áthajóztak a Szuezi-csatornán, 13-án kikötöttek Adenben, 18-án pedig átkeltek az Egyenlítőn. Március 20-án Tanga, másnap pedig Zanzibar kikötőjében vetettek horgonyt. Március 22-én a német fennhatóság alatt álló Dar es Salaam, 25-én pedig Mozambik portugál gyarmat kikötője, Lourenço Marques (ma: Maputo) következett. Március 28-án érkezett meg Beira kikötőjébe, ahonnan továbbindultak a Delagoa-öböl felé. Itt április 3-án szállt partra, másnap reggel

¹⁸ *Erwin A. Schmidl: Österreicher im Burenkrieg 1899–1902. Dissertation. Bécs, 1980. 251.*

¹⁹ Feltehetően azonos azzal a Bulyovszky Károly honvéd tábornokkal, aki „a 79. honvéd gyalogdandár parancsnoka, a 3. oszt. vaskoronarend lovagja, az ideigl. honvéd főtörvényszék elnöke, volt Ludovika-akadémiai tanár. Czikkei a Ludovika Akadémia Közlönyében jelentek meg. Munkái: Lőpor és lövedék. Pest. 1872. Fegyvertan. I. rész. Budapest, 1873. Szinnyei Könyvészete. Honvédség Névkönyve, 1888.” *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái – <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/b/b02609.htm> (2013.05.26.)*

²⁰ *Schmidl* 251.

²¹ Uo.

²² *Gyulafalvi* III.

²³ Uo. 17.

²⁴ Uo. 18.

²⁵ *Schmidl* (252.) szerint a *König* nevű hajóra.

pedig vonattal indult Comati-Poort, majd a határnál szokásos vámvizsgálat után Pretoria felé. A háború egyik szokásos „velejárójával” már itt találkozott: felkereste a várostól egy órányi járásra található fogolytábor, ahol a harcok során fogságba esett angol tiszteket őrizték.²⁶

A szép kilátásokról már útközben kiderült, hogy nem is olyan szépek, s Pretoriában megbizonyosodott róla, hogy külföldi önkéntesként sem tisztí rangra, sem rendes zsoldra nem számíthat a búr seregben. Krüger elnök ugyan felajánlotta neki a transvaali állampolgárságot,²⁷ de ezt udvariasan visszautasította. Végül úgy döntött, hogy Dél-Afrikában marad és – mivel az egyik magyar laptól egyébként is rendelkezett újságíró-igazolvánnyal²⁸ – haditudósítóként vesz részt a háborúban. Április 12-én érkezett Kronstadtba, 17-én pedig fogadta Steyn elnök, akitől ajánlólevelet kapott De La Rey tábornokhoz.²⁹

Április 21-én reggel végre megérkezett a brandforti táborba, ahol először francia önkéntesekkel találkozott. Tőlük tudta meg, hogy tőlük nem messze táborozik egy kis magyar csapat is.³⁰ Rögvest útnak indult és megtalálta a magyarokat; Illés Gyulát, Luzsénszky Félixet, Ferenczy Mihályt, Fleischer Pált, Göszing Györgyöt és Janzent.³¹ Ütközetben először április 30-án, a Thobacop közelében vett részt, s nem sok hiányzott ahhoz, hogy az első búr háborús összecsapás egyben az utolsó is legyen az életében. Egy tüzérségi lövedék nem messze tőle robbant fel, lóva megbotlott, Bulyovszky pedig a ló alá szorult és elvesztette az eszméletét.³² Szerencsére kisebb sérülésekkel megúszta a dolgot, s miután Jansen elsősegélyben részesítette,³³ a közeli sebészokosznál szolgálatot teljesítő orvostól szakszerű ellátást kapott.³⁴ Mivel sérülései nem voltak súlyosak, visszatért a harcmezőre. A csata azonban május 1-jén végül az angolok javára dőlt el, a búroknak és a velük harcoló külföldi önkénteseknek vissza kellett vonulniuk. Luzsénszky, Fleischer és Bulyovszky az utolsók között hagyják el a csatateret.³⁵ Winburg felé vonultak vissza. Május 6-án a Zand-River melletti táborukat felkereste Steyn elnök, aki beszédet tartott nekik.³⁶ Május 10-én részt vettek a Zand-River mellett egy kisebb összecsapásban.³⁷

²⁶ *Gyulafalvi* 38.

²⁷ Uo. III.

²⁸ Uo. IV.

²⁹ Uo. 40–41.

³⁰ Uo. 43.

³¹ Uo. 44. A neveket a Bulyovszky könyvében levő írásmóddal közlöm.

³² Uo. 58.

³³ Uo. 59.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 64.

³⁶ Uo. 68.

³⁷ Uo. 74–75.

Május 15-én Heilbronnt elhagyva átkeltek a Rhenoster Riveren. Bulyovszky útlevelet kért Pretoriába, hogy ott európai levelezését el tudja intézni. Május 17-én összefutott Péchy Tiborral, akivel már katonakorukból ismerték egymást (egy balassagyarmati hadgyakorlaton közös dandárba voltak beosztva).³⁸ Május 28-án Pretoriába utazott,³⁹ és még mindig itt tartózkodott, amikor az angolok megkezdték a város ostromát. Június 5-én itt érte az angolok bevonulása is.⁴⁰

Bulyovszky számára ezzel gyakorlatilag véget ért az angol–búr háború. Bár nem került angol hadifogságba, de a búrokhoz már nem tudott visszajutni. Június 27-én vonattal indult Johannesburgba, ahol Ferenczy Mihálynál szállt meg.⁴¹ Július 7-én vonattal utazott tovább Fokváros felé.⁴² Végül egy október 7-én induló hajó fedélzetén hagyhatta el Dél-Afrikát.⁴³

Sajnos hazaküldött tudósításai elvesztek, azonban hazatérése után megírta és könyv formájában ki is adta háborús élményeit. Könyve az útinapló, a haditudósítás és a katonai szakmunka sajátos keveréke, amely néprajzi, földrajzi és történelmi információkat is tartalmaz. Személyes élményei, tapasztalatai bemutatása előtt megismertette olvasóit Dél-Afrika földrajzi viszonyaival és történelmével, majd következett a tulajdonképpeni naplórész. A könyvet, mintegy mellékletként, három különálló tanulmány zárja, ebből egy a búrok mindennapi életéről, szokásairól szól (*A boerok szokásai és erkölcssei*), kettő pedig kifejezetten katonai jellegű szakírás (*A Dél-afrikai Köztársaság és az Oranje Szabadállam egyesült hadseregének szervezete*, illetve *Tapasztalataim a füsttelen lőpor hatásáról*).

Visszatérését követően Bulyovszky kérelmezte a hadseregbe való újbóli felvételét (eredeti, főhadnagyi rangjában), amit végül 1903. augusztus 11-én jóváhagytak, és a 7. huszárezredhez került.⁴⁴ Egy darabig rendben is mentek a dolgok, 1905-ben azonban a katonai jellemzések szerint lelki problémák merültek fel nála, amely miatt orvosi kezelésre volt szüksége, ezért 1906. február 1-jén egészségi okokból nyugdíjazták.⁴⁵

Gróf Péchujfalusi Péchy Tibor 1868. május 12-én született a Szabolcs megyei Nyírbélteken. Édesapja Péchy Kálmán (1843–1920), édesanyja a szintén nemesi

³⁸ Uo. 85.

³⁹ Schmidl 252.

⁴⁰ Gyulafalvi 102.

⁴¹ Uo. 109.

⁴² Gyulafalvi 117. Schmidl (253.) szerint Johannesburgot azért kellett elhagynia, mert a brit hatóságok – háborús részvétele miatt – nemkívánatos személynek (*undesirable subject*) minősítették.

⁴³ Gyulafalvi 145. Schmidl (252.) adatai szerint a *Guelph* nevű hajóról van szó, amely november hónapban futott be Londonba.

⁴⁴ Schmidl 254.

⁴⁵ Uo.

származású técsői Móricz Erzsébet (1847–?) volt.⁴⁶ Péchy Tibor nevével a búr háborúval foglalkozó nemzetközi szakirodalomban általában olaszosan, Pecci alakban találkozhatunk. A hazai és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt gyakran találkozhatunk azzal az állítással, hogy Péchy XIII. Leó pápa (eredeti nevén Vincenzo Gioacchino Pecci) unokaöccse lett volna.⁴⁷ Ez az állítás azonban téves, mint ahogy arra a Péchy Tibor életének, illetve különösen a búr háborúban való részvételének történetét kutató Szabó-Zsoldos Gábor – egyebek között a Péchy család ma is élő leszármazottaival folytatott beszélgetések alapján – rámutatott.⁴⁸

Péchy Tibor katonai pályára készült, és a bécsújhelyi katonai akadémia elvégzése után 1889. augusztus 19-én hadnagyi rangban a 12. huszárezredhez került,⁴⁹ amelynek ezredtulajdonosa egyébként Albert Edward walesi herceg (a későbbi VII. Eduárd) volt.⁵⁰ A magas termetű ifjú tiszt kezdeti jellemzései igazán kitűnőek voltak, és 1893. november 1-jén főhadnaggyá léptették elő.⁵¹ Ígéretesnek induló katonatiszti pályája azonban mindmáig ismeretlen okból kettétört.⁵² A fiatal főhadnagy 1896 elején kilépett a hadseregből, majd néhány hónap múlva úgy döntött, hogy Dél-Afrikában próbál szerencsét.⁵³

A hajó, amelyen Afrikába utazott, 1896. április 4-én indult el Londonból, hogy Fokvároson keresztül május 6-án megérkezzen a Natal tartománybeli Durban kikötőjébe. Péchy innen a transvaali határ felé vette útját, s végül május 18-án érkezett meg Pretoriába.⁵⁴ Kezdetben itt próbált szerencsét: egy bárt nyitott, de a vállalkozás hamarosan csődbe jutott.⁵⁵ Ezután a Franz Hönig (angolos írásmóddal: Hoenig) hamburgi üzletember tulajdonában levő modderfonteini dinamitgyárban kapott munkát, ahol Ferenczy Mihály, a búr háború egyik magyar önkéntese is dolgozott.⁵⁶ A gyár 3000 fekete és 800 fehér munkás mellett 50 európai, zömükben

⁴⁶ Szabó Gábor: A Nyírségből a Búr-háborúba. *Partium* irodalmi, művészeti, közéleti folyóirat 2009. tavasz. 78. (A <http://pechy-de-pechujfalu.hu/csaladfa/index.php?id=1998> adatai alapján.) (A továbbiakban: Szabó-2.)

⁴⁷ Lásd (egyebek között): The South African War Reappraised. Szerk.: Donal Lowry. Manchester, 2000. 210.

⁴⁸ Szabó-Zsoldos Gábor: Egy magyar a búrok oldalán. A II. angol–búr háború Péchy Tibor szemszögéből. OTDK dolgozat, Debrecen, 2009 (kézirat), 9. (Az oldalszám-hivatkozások a tanulmány interneten elérhető, pdf formátumú változatára érvényesek.) (A továbbiakban: Szabó-Zsoldos-1.)

⁴⁹ Schmidl 232–233.

⁵⁰ Szabó-Zsoldos-1, 9.

⁵¹ Schmidl 233.

⁵² Schmidl (233.) szerint az okok a Péchy jellemében bekövetkezett változások (az új ezredparancsnok jellemzése szerint Péchy meglehetősen könnyelművé vált) és a fiatal tiszt eladósodása voltak.

⁵³ Uo. ill. Szabó-Zsoldos-1, 9.

⁵⁴ Szabó-Zsoldos-1, 14.

⁵⁵ Uo. 16.

⁵⁶ Uo.

német tisztviselőt is alkalmazott.⁵⁷ A háború kitörése után Péchy egy ideig még a dinamitgyár alkalmazásában maradt. Az ebből az időszakból származó levelei érdekes források arra nézvést, hogy a háború milyen hatást gyakorolt a hátszázagra s a polgári lakosság mindennapi életére.⁵⁸ A dinamitgyár munkásainak nagy része hazament, így a gyárban, noha az ott előállított robbanóanyagokra nagy szüksége lett volna a búroknak, idővel leállt a termelés, s még az ottmaradt dolgozók sem kapták meg a nekik járó bért.⁵⁹ Péchy és Ferenczy ekkor úgy döntöttek, hogy elhagyják Modderfonteint, és Johannesburgban próbálnak állást keresni.⁶⁰ Péchy hamarosan munkába is állt, a bányák működtetéséhez szükséges eszközök rekvirálásával foglalkozó irodánál alkalmazták havi 15 randos fizetéssel.⁶¹

Érdekes, hogy bár Péchy csak 1900 januárjában csatlakozott a búr sereghez (lásd később), a *Magyar Nemzet*ben már 1899. november végén megjelent egy róla szóló írás. A cikk szerint a korábbi huszárhadnagy már aktívan részt vett a háborúban. Mivel a búrok éppen akkor szervezték lovasságukat, megbízták Péchyt, tanítsa be a búr újoncokat a lovasság használatára. A háború kitörésekor – mint rokonainak írt leveléből kiderül – ő is a harctéri táborba vonult, „minthogy igen előkelő állást tölt be a búr hadseregben.”⁶² A családjának küldött leveleiben a harctéri helyzetről is igyekszik tudósítani. 1899. december 24-én, Johannesburgban kelt levelében például a következőket írja: „Itt természetesen egyébről sem beszélnek, mint a háborúról, és ma már azok is, akik addig mindig állították, hogy dacára a boerok folytonos nyereségének, végre még is csak az angolok fognak győzni, már éppen az ellenkező nézeten vannak. A múlt hét 15-én három helyen volt nagy ütközet, és mind három fényes diadal volt a boerok részéről. Nyugaton délre Kimberleytől az angolok 2000 embert veszítettek. A Kviepen Colesbergnél szintén nagyszámú halott és sebesülten kívül 800 foglyul esett, és Keleten Natalban Colenso mellett, hol 23 000 ember (és) maga Buller az angol főparancsnok akart magának utat törni Ladysmithhez, 5070 angol lett harczteljesen, mint halott, sebesült és fogoly...”⁶³

Bár eleinte még azt tervezte, hogy egy aranybányában vállal állást – Ferenczy be is mutatta egy bányatulajdonosnak⁶⁴ –, 1900 januárjában mégis úgy döntött, hogy beáll a búr seregbe. 1900. január 19-én Ferenczy Mihállyal együtt vonattal

⁵⁷ Szabó-2, 79.

⁵⁸ Szabó-Zsoldos-1, 17.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 18.

⁶¹ Uo. 19.

⁶² *Magyar Nemzet*, 1899. november 5. 6.

⁶³ Szabó-Zsoldos-1, 19–20.

⁶⁴ Uo. 20.

indult a colesbergi frontra.⁶⁵ Schoeman tábornok colesbergi táborába került, ahol egy hónapot töltött.⁶⁶ Rögtön a harcok sűrűjébe kerültek, és január 20-án már a tűzkeresztségen is átesett, amikor a búrok a colesbergi front jobbszárnyán összecsaptak az angolokkal.⁶⁷ Egy rövid, viszonylag nyugalmasabb időszak után Péchy 1900. február elején két nagyobb csatában is részt vett Colesberg közelében. A hadműveletek során az egész fronton visszaszorították az angolokat, és délre, Naauwpoort irányába vonulva elfoglaltak három felszereléssel teli angol tábor. A coleskoppai brit erőd is ekkor került a búrok kezébe, s a natali és a nyugati frontról egyaránt kedvező híreket kaptak. A sikerek Péchy Tibor győzelembe vetett hitét is elmélyíthették.⁶⁸

Közben azonban a Kimberleyt ostromló búr csapatokat, amelyeket Cronje tábornok irányított, bekerítették az angol erők. Erről értesülve Schoeman és Grobler búr tábornokok is elindultak Kimberley felé, hogy utat törjenek Cronjéhez. Sajnos túl későn: a bekerített csapatok 1900. február 27-én (ráadásul épp az ún. Majubanapon, azaz az első angol–búr háborúban a búroknak az angolok felett aratott döntő győzelme évfordulóján) kapituláltak.⁶⁹ A kudarc érzékenyen érintette az összes Fokgyarmat területén harcoló búr egységet, így Péchyék csapatát is. Az angolok Kimberley felmentése után Bloemfontein, Oranje fővárosa irányába fordultak. Ha sikerül elfoglalniuk a fővárost, majd a Blomfontein és a semleges Baszutóföld (ma: Lesotho) közötti földszívet, akkor az a veszély fenyegetett, hogy Péchy Tibor egységét (a többi délen tartózkodó búr egységgel együtt) bekerítik és felmorzsolják.⁷⁰ A búrok ezt elkerülendő Winburg irányába vonultak vissza. Március 6-án Novali-Fortnál felrobbantották az Oranje folyó hidját,⁷¹ ekkor azonban tudomásukra jutott, hogy Blomfonteint már elfoglalták az angolok. A búrok nyugatra fordultak, és Olivier tábornok egységeivel egyesülve haladtak tovább.⁷² A visszavonulás közben egy alkalommal majdnem belefutottak az angol egységekbe, de szerencsére (és épp Péchy Tibornak köszönhetően) elkerülték azt, hogy csapdába essenek. Az történt ugyanis, hogy amikor a búrok Thaba Nchu közelében letáboroztak (amelyről a búrok felderítése úgy tudta, hogy ott nem tartózkodnak angol csapatok), Péchy és egyik társa, a német származású Albedyl báró kilovagolt, hogy felkeressék a települést. Már majdnem elérték Thaba Nchut, amikor

⁶⁵ Uo. 22.

⁶⁶ Uo. 30.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. 31.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo. 32.

észrevették, hogy a faluból egy angol lándzsás század lovagol ki. Az angolok is meglátták a két lovast, és egy kisebb csapatot küldtek ki Péchyék elfogására, akik tüzet nyitottak rájuk Mauser puskáikból. Végül sikerült elmenekülniük üldözőik elől, és egy magaslatról észrevették, hogy egy egész lovasdandár telepedett Thaba Nchuba. Péchyék a táborba visszatérve jelentették a látottakat. Ha nem lovagoltak volna ki, akkor a búrok egyenesen belefutottak volna egy angol lovasdandárba, és így a visszavonulás sikere is kérdésessé válhatott volna.⁷³ Végül március 25-én, két nap híján egy hónap alatt megérkeztek Winburg környékére, ahol már kezét is foghattak De Wet tábornokkal. Két napra rá Steyn oranjei elnök is meglátogatta a tábornokot, ahol lelkesítő beszédet tartott.⁷⁴

Március 31-én de Wet és Grobler tábornok elhatározta, hogy bekeríti a Sannasportnál állomásozó angol erőket. A hadművelet végül a visszavonulás egyik legfényesebb győzelmévé lett, amit az angoloktól zsákmányolt hét Armstrong és két Maxim-Nordenfeld ágyú, valamint 120 jól megrakott szekérszármány is bizonyított.⁷⁵

Péchy Tibor 1900 áprilisában Pretoriában töltötte szabadságát, majd visszatért Winburgba.⁷⁶ Visszatérés közben találkozott Illés huszárcapitánnyal, akivel belekeveredtek a brandforti vízművek mellett zajló ütközetbe. Kilőtték a kocsijukat húzó egyik lovat, és kis híján az volt, hogy nem veszítették mindketten életüket.⁷⁷

Hazaküldött leveleiben Péchy Tibor is beszámol róla, hogy 1900 júniusára a búrok taktikát váltottak, és megkezdődött a gerillaháború.⁷⁸ Péchyéknek egészen Dalmanutháig kellett visszavonulniuk.⁷⁹ 1900. június 23-án Péchy egy hétfős járőr csapat parancsnokaként elindult, hogy felderítsen egy magaslatot nem messze Dalmanuthától. Péchy és katonái kúszva értek fel egy lapos hegy tetejére, ahonnan észrevették, hogy tőlük mintegy 500 lépésnyire angolok táboroznak négy ágyúval. Az angolok is meglátták a felderítőket, és tüzet nyitottak rájuk. A helyzet rendkívül veszélyes volt Péchyék szempontjából, hiszen a hangyabolyokon kívül semmilyen fedezék nem volt a terepen. Óvatosan, bolytól bolyig futva vonultak vissza addig, míg a sziklák nem nyújtottak fedezéket nekik. Ez a járőrözés volt Péchy Tibor dél-afrikai katonai pályafutásának legveszélyesebb pillanata.⁸⁰ A Dalmanuthánál vívott ütközetnek azonban ezzel még korántsem volt vége. Az

⁷³ Uo. 32–33.

⁷⁴ *Szabó-Zsoldos Gábor*: A második angol–búr háború magyar szemmel. 334.

⁷⁵ *Szabó-Zsoldos*-1, 33.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo. 33–34.

⁷⁸ Uo. 34.

⁷⁹ Uo. 35.

⁸⁰ Uo.

angolok támadásba lendültek, és június 27-én 80 méterre megközelítették a búrok állásait. A búrok (3000-en 70 000 angol ellen) négy napig tartották ezt a vonalat, a negyedik napon azonban az angolok áttörték a Péchyék és a johannesburgi rendőrség (ZARP) csapatai közötti frontszakaszt. Ekkor közel három órán keresztül, délelőtt 11 és délután fél három között egyedül kellett tartaniuk az állásaikat. Péchy szerint 150-en voltak 10 000 angol katonával szemben. A britek folyamatosan ágyúzták őket; 42 ágyú ontotta rájuk a tüzet három és fél órán keresztül.⁸¹

A csata után észak felé vonultak vissza, de mivel az angolok bevették Leydenburgot, ezért inkább kelet felé, a mozambiki határ melletti utolsó nagyobb búr település, Komati-Poort felé fordultak. Nagy problémát okozott a vízhiány, ráadásul Péchy lova is elpusztult, így gyalog kellett vonulnia. A ruhái lerongyolódtak, ezért egy zsákmányolt khaki színű angol egyenruhát vett magára.⁸²

Péchy Tibor részvétele a második angol–búr háborúban 1900 szeptemberében ért véget. Ekkor kb. 400 külföldi önkéntes és a velük tartó búr katonák úgy döntöttek, hogy – mivel a helyzet immár tarthatatlan – átkelnek a határon, és a portugálok előtt teszik le a fegyvert. Közöttük volt Péchy Tibor, Luzsénszky Félix és számos magyar is. Lourenço Marques kikötőjéből a transvaali kormány pénzén utazhattak haza, a Styria nevű német gőzhajó fedélzetén. A behajózás 1900. október 2-án reggel kezdődött meg,⁸³ és a Styria végül 1900. november 1-jén futott be Trieszt kikötőjébe.⁸⁴

A *Vasárnapi Újság* 1900. novemberi utolsó számában közölt cikke Péchy Tibor transvaali életpályáját mutatja be 1896-tól, kezdve a Jameson-raid utáni megérkezésétől, elhelyezkedésén és munkáján át háborús tevékenységéig. A cikkben olvashatunk Steyn elnökkel való találkozásáról és Luzsénszky báróval történő egyeztetéséről is.⁸⁵

Sajnos Bulyovszkyval, Simonnal vagy Szigethyvel ellentétben Péchy Tibor nem jelentette meg könyv formájában is búr háborús élményeit. Viszont több előadást tartott Dél-Afrikáról és háborús élményeiről, melyek közül kettőnek a szövege kézirat formájában fennmaradt. A kettő közül az egyikről nem tudjuk, hogy hol és mikor kerülhetett felolvasásra, a második, Boerföldről című előadásról viszont ismeretes, hogy 1904. február 18-án olvasta fel a szatmárnémeti Kölcsey Egyletben.⁸⁶

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. 36.

⁸³ *Schmidl* 198.

⁸⁴ *Szabó-Zsoldos-1*, 36. Schmidl (201.) szerint a hajó 1900. október 31-én reggel 7 óra körül futott be a kikötőbe.

⁸⁵ „Magyar ember a boer háborúban”. *Vasárnapi Újság*, 1900. november 25., 783.

⁸⁶ *Szabó-Zsoldos-1*, 7.

A *Magyarország* háromoldalas cikkében közölte a hazatért Péchy Tibor élményeit. Péchy ebben a számban arról a visszavonulásról írt, amely azt követte, hogy az angolok Cronje kapitulációja után Bloemfonteinba bevonultak.⁸⁷ A *Magyarország* a későbbiekben is többször hosszú hasábkokon keresztül közölte Péchy Tibor élményeit a búr háborúról.⁸⁸

A *Pesti Hírlap*nál is felmerült Péchy Tibor neve. A lap beszámolt róla, hogy a Dél-Afrikából hazatért magyar önkéntes folyamatos felolvasásokat tart élményeiről. A cikk a debreceni, a szegények ingyen kenyere javára tartott felolvasóest apropóján íródott, ahol Péchy óriási hallgatóság előtt beszélt. Ez egyben alkalmat adott a résztvevő debreceni polgároknak – előkelő hölgyek, honvédtisztek, tekintélyes polgárok, a kollégium tanulói – a búrok melletti szimpátiatüntetésére.⁸⁹

Az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtárában megtalálható egy Péchy Tibor a búr háború idején készült fényképfelvétel.⁹⁰ Egykori kalapja és azon jelvénye, amely Transvaal Szabadállam címerét ábrázolja, ma is megtekinthető a budapesti Hadtörténeti Múzeumban.⁹¹ A későbbiekben földmérőként dolgozott, s 1920-ban hunyt el.⁹²

Luzsnai és reglicei báró Luzsénszky Félix⁹³ „állami uradalmi ispán Battonyán, L. József báró és Szirmay Lujza grófnő fia 1899 őszén ment ki Transvaalba, hogy részt vegyen a búrok hősies önvédelmi harcában és mint a magyar kommando vitéz parancsnoka több nagy ütközetben részt vett és meg is sebesült. Hazájába 1900 nov. visszaérkezve, Clair Vilmos, a felső-magyarországi közművelődési egyesület főtitkára kíséretében, felolvasó körútra indult az országban; a felolvasások tiszta jövedelmének felét a F. M. K. E. kulturális céljaira ajánlotta fel. Élményeiből már eddig is közöltek a hírlapok cikkeket, így a Magyar Szalon (1900. A magyarok Transvaalban.) Felolvasásai is meg fognak jelenni a lapokban és önállóan.”⁹⁴

⁸⁷ *Magyarország*, 1901. január 13. 8–9.

⁸⁸ Uo. 1901. március 3. 10–11.

⁸⁹ *Pesti Hírlap*, 1901. március 5., 17.

⁹⁰ Péchy Tibor a transzváli háborúban / fényképész Goszleth. OSZK DKA – <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=042794> (2013.06.06.)

⁹¹ Lásd: <http://www.erdemrendek-kituntetesek.hu/tartalom/b%C3%BAr-kalap> (2013.05.26). Közvetlen link a kalapról készült felvételhez: http://www.erdemrendek-kituntetesek.hu/sites/default/files/imagecache/kep_nagy/BILD5668.JPG.

⁹² *Schmidl* 233.

⁹³ Az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtárában megtalálható Luzsénszky arcképe: Báró Luzsénszky Félix: A boer háborúban részt vett magyarok. Goszlethnek a *Vasárnapi Ujság* részére készített fényképei / fényképész Goszleth. OSZK DKA – <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=042775> (2014.04.29.)

⁹⁴ Szó szerinti idézet: *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái* – <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/l/114598.htm> (2013.05.25.)

A 45 éves Luzsénszky Félix báró⁹⁵ már nem volt éppen fiatal, amikor 1899 végén elhatározta, hogy Dél-Afrikába utazik. Luzsénszky addig a magyar képviselőházban dolgozott hivatalnokként,⁹⁶ de – Schmidl szerint valószínűleg anyagi gondjai miatt – úgy döntött, hogy állását feladja és „tisztes honorárium” ellenében a *Magyarország* haditudósítójaként részt vesz a búr háborúban.⁹⁷ A báró 1899. november 29-én szállt hajóra Nápoly kikötőjében, hogy Alexandria és Szu-ez érintésével Lourenço Marquesbe érkezzen. Az út nem volt épp sima, ugyanis a Herzog nevű hajót, amelyen Luzsénszky mellett Franko Seiner (a búr háború egyik ismert osztrák önkéntese) és a Monarchiából származó tizenegy további önkéntes utazott, 1900. január 4-én feltartóztatta a HMS Thetis. A brit hadihajó Durban kikötőjébe kísérte a német gőzhajót, ahonnan csak erélyes német közbelépésre indulhattak tovább.⁹⁸

A kényszerpihenő és más okok miatt ráadásul megghiúsult a báró eredeti szándéka is: mivel nem tudott haditudósításokat küldeni a lapjának, az felbontotta vele a szerződést.⁹⁹ Luzsénszky 1900. január 18-án letette a transvaali állampolgári esküt,¹⁰⁰ majd részt vett a Tugela-folyó mentén folyó harcokban, ahol Franko Seiner visszaemlékezései szerint halált megvető bátorságról tett tanúbizonyságot.¹⁰¹ Valószínűleg 1900 áprilisában átvette a parancsnokságot Illés kapitánytól a magyar–osztrák önkéntesek csapata felett,¹⁰² majd különösen kitüntette magát az 1900. április 16-án Thaba’Nchutól nyugatra vívott csatában.¹⁰³

Luzsénszky neve Simon beszámolójában is felbukkan. Simon 1900 júniusának végén Machadodorp mellett találkozott Luzsénszkyvel.¹⁰⁴ Simon közlése szerint a Luzsénszky parancsnoksága alatt álló Commando magyar tagjai Péchy Tibor (Luzsénszky helyettese), Jansen Lajos, Fleischer Pál, Gössing Géza és Fekete Jenő voltak (utóbbiról megjegyzi, hogy pécsi születésű mérnök).¹⁰⁵

Miután 1900 novemberében a Styrián hazatért, a *Magyar Nemzet* interjút közölt Luzsénszky báróval, aki 1900 januárja óta csapatparancsnokként aktív

⁹⁵ Schmidl 224.

⁹⁶ Luzsénszky korábbi katonai pályafutásáról ellentmondások az információk. Franko Seiner, a kor- és harcostárs például megemlíti, hogy Luzsénszky korábban huszártiszt volt. Erwin A. Schmidl ugyanakkor nem talált erre vonatkozó levéltári bizonyítékot (lásd: Schmidl 224.).

⁹⁷ Schmidl 224.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo. 225.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo. 226.

¹⁰⁴ *Simon-1*, 159.

¹⁰⁵ Uo. 160.

része volt a búrok szabadságharcának.¹⁰⁶ A riportban Luzsénszky elmondta, hogy 1899 őszén otthagya hivatalát a képviselőháznál, s novemberben kelt útra Transvaalba, ahova végül 1900. január elejére érkezett meg. Először a külföldi önkéntesek egyik légiójába osztották be, ahol csakhamar parancsnokká választották. Elmesélte, hogy a búr hadseregben kétféle parancsnok van: a választott és a kinevezett. Luzsénszky előbb választott, majd kinevezett kommandáns lett, mely kinevezést egyenesen Krüger elnöktől kapta. Fizetést csak a generális kap (mintegy tizenkétezer forintnak megfelelő összeget évente), míg a kommandánsokat zsolddal díjazták, ami naponta általában kilenc forint körüli összegre rúg.

Az élelmezés – mondja Luzsénszky – olyan, mint a harácsolás, hiszen a parancsnok elrendeli a kenyér, a hús, a kávé stb. mennyiséget, majd erről nyugtát ad az adott városnak. Ezt a nyugtát végül majd az állam váltja pénzre a városnak. A terepviszonyokról szólva Transvaal területét egy láthatatlan dróthálóhoz hasonlítja, amelynek belsejében csak a búrok tudnak eligazodni, s amelyben Luzsénszky báró szerint még nagyon sok angol katona pusztul majd el.

Luzsénszky elmesélte, hogy háromszor is megsebesült: a homlokán megvágta egy angol katona, akit ő azután elfogott, a lábát golyó érte, és még egy lándzsaszúrást is elszenvedett, de szerencsére valamennyi sebesülését kiheverte. Rengeteg csatában részt vett, ott volt például a spionskopi ütközetnél is, ahol összekülönbözött Cronjéval. A transvaali parancsnokot háromszor is figyelmeztette freystadti hadiszállásán, hogy vonuljon ki, mert az angolok körülzárják, de Cronje kijelentette: „a tábornok én vagyok”. Nem sokkal később az angolok megérkeztek és körbevették Cronjét, majd elfogták és Szent-Ilona szigetére hurcolták. Ladysmith elestéről is megvan a maga véleménye, hisz ott Joubert nem akarta használni a tüzérséget, s minthogy ott ez volt az egyik legfontosabb egység, a város kapitulációja Luzsénszky szerint egyértelműen a búr generális hibája volt. Ezekről a dolgokról bővebben akart mesélni és minden transvaali, illetve búr kérdésről előadást és felolvasást akart szervezni, majd pedig vissza akart utazni Transvaalba.¹⁰⁷ A *Magyar Életrajzi Lexikon* szerint: Simon Vilmos „(Klopotiva,¹⁰⁸ Hunyad vm., 1876. márc. 8. – Bp., 1935. nov. 12.): újságíró, író. A búrok oldalán harcolt az angol–búr háborúban (1899–1900), súlyosan megsebesült. Hazatérve több lap riportere, majd külpolitikai munkatársa, a Budapesti Hírlap külső munkatársa, 1910-től haláláig a Pesti Hírlap munkatársa és külpolitikai rovatvezetője volt. Haditudósító a bolgár–török (1912–13), a szerb–bolgár (1913) háborúban, va-

¹⁰⁶ *Magyar Nemzet*, 1900. november 4., 8.

¹⁰⁷ Előadásokat, felolvasásokat később valóban tartott, arról azonban már nincs információnk, hogy tervének második részét is meg tudta volna valósítani, azaz vissza tudott volna térni egykori harcainak színterére.

¹⁰⁸ Ma: Clopotiva, Románia.

lamint az I. világháborúban. A Tanácsköztársaság bukása után hónapokig Bécsben élt, ahol az osztrák államférfiakkal, Karlsteinben az internált kommunista népbiztosokkal készített interjúkat. Tárcáit, cikkeit a *Soproni Napló* (1910), a *Világ* (1913–16), a *Pester Lloyd* (1915–16) s a *Budapesti Napló* (1908–10) közölte.¹⁰⁹

Simon Vilmos 1895-ben lépett be a 38. gyalogezred kötelékébe egyéves önkéntes szolgálatra. 1898. január 1-jével tartalékos hadnaggyá nevezték ki, és áthelyezték a 86. gyalogezredhez. A jellemzések szerint szilárd jellemű és komoly, testalkatára nézve pedig középmagas, karcsú és egészséges fiatalember volt.¹¹⁰

Az egykori főhadnagy¹¹¹ 1899 decemberében, a General fedélzetén kelt útra, hogy önkéntesként részt vegyen a búrok szabadságharcában. Útja Fiumén, Anconán és Rómán keresztül vezetett Nápolyig. Mivel a legközelebbi hajón már minden hely le volt foglalva, ezért három héten át várakozni volt kénytelen. A kényszerpihenőt Capri szigetén töltötte, a szintén Dél-Afrikába tartó Jansen Lajos társaságában.¹¹² Végül a Kaiser nevű hajó fedélzetén, 32 nap alatt tették meg az utat Nápolyból Delagoa bayig, majd innen továbbhajóztak Lourenço Marques kikötőjébe, ahová március 5-én érkeztek meg.¹¹³ Útjukat vonaton folytatták Comati-Portba, onnan pedig Vaterfall-Onderen át Pretoriába. Március 10-én felesküdt a köztársaságra.¹¹⁴ Lovakat és felszerelést kaptak, majd jelentkeztek a pretoriai feldcornetnél. Simon Helpmakaarnál a Kranz parancsnoksága alatt álló német önkéntes légióhoz csatlakozott.¹¹⁵

A Pretoriától a német légió Jobskopnál (Ladysmithtől északra) levő táboráig tartó utat részben vonaton, részben lovon tették meg. Megérkezése után nem sokkal már ütközetben is részt vett (Spionskopnál).¹¹⁶ Március első felében Simonék csapata is útra kelt Dundeeből a Helpmakaar-szoros megszállására.¹¹⁷ Március 12-e körül (Simon nem biztos a pontos dátumban) volt egy kisebb összecsapásuk az angolokkal, ami akár tragikusan is végződhetett volna.¹¹⁸ Április 1-jén Simonék csapata a Waschbank és Pomoroi felé vezető út kereszteződésénél csatlakozott a Mac Brait parancsnok által vezetett ír önkéntesekből álló kommandóhoz, és azt az utasítást kapták, hogy – miközben a búrok az elandslagtei angol

¹⁰⁹ Magyar Életrajzi Lexikon – <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC13280/13863.htm> (2013. 06. 06.) Schmidl (233.) szerint Simon 1875. március 8-án született.

¹¹⁰ *Schmidl* 234.

¹¹¹ „Tranzválból hazatért magyarok”. *Magyar Nemzet*, 1900. november 4., 8.

¹¹² *Simon-1*, 4.

¹¹³ *Schmidl* 234.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ *Simon-1*, 16.

¹¹⁶ Uo. 30–31.

¹¹⁷ Uo. 35.

¹¹⁸ Uo. 37.

tábort ostromolják – akadályozzák meg az esetleges, Craigtown irányából várható angol ellentámadást.¹¹⁹

Május közepén megsebesült: egy közelében becsapódó angol ágyúlövedék megölte a lovát, és két szilánk Simont is megsebesítette a fején.¹²⁰ A búrok Dundeeba, majd onnan Hartungsspruitba és New Castle-be vonultak vissza. Május 14-e körül egy kisebb csetepatéban újból megsebesült (ezúttal a bal combján érte lövés), és tíz napig küzdött a sebesülése után kialakult seblázzal.¹²¹ Május 25-én hagyhatta el a volksrusti kórházat, és meggyengült egészsége helyreállítása céljából egyhetes szabadságot kapott, amit Pretoriában töltött el.¹²² Itt, Pretoriában találkozott Illés Gyulával és Bulyovszky Károllyal egy, a külföldi kommandók parancsnokainak szervezett értekezleten, amely a külföldi kommandók közös parancsnokság alá vonásáról döntött.¹²³

Visszatért a német kommandóhoz, amely ekkor Molsneknél, a Majuba Hilltől másfél órás lovaglásra táborozott.¹²⁴ Részt vett az almansneki harcokban, s nem sokkal ezután megválasztották annak a légióknak a parancsnokává, amelyet egy német csapat, a Pretoriadorp kommandó és a holland légióban szolgáló németek alakítottak.¹²⁵ Június 15-én csapatával Ermelóban tartózkodott.¹²⁶ Egységével azt a feladatot kapták, hogy egy több mint 600 angol hadifogolyból álló menetet kísérenek Machadodorpba.¹²⁷ Az utazás végül több mint két hétig tartott, Machadodorpba július 2-án érkeztek meg.¹²⁸ Itt találkozott Luzsénszky báróval és az általa vezetett kommandó magyar tagjaival (Péchy, Jansen, Fleischer, Gössing és Fekete).¹²⁹

1900. július 28-án útnak indultak kommandójával a balmorali táborból, hogy csatlakozzanak a főereghez. Délután értek a horstspruiti átjáróhoz, ahol Goldegg és Luzsénszky egyesített trainje (a sereg felszerelését szállító szekérszlop) táborozott.¹³⁰

Augusztus második felében a búr sereg Dalmanutha felé vonult vissza, itt fog-

¹¹⁹ Uo. 46.

¹²⁰ Uo. 95.

¹²¹ Uo. 103–104.

¹²² Uo. 107.

¹²³ Uo. 108.

¹²⁴ Uo. 111.

¹²⁵ Uo. 143.

¹²⁶ Uo. 153.

¹²⁷ Uo. 154.

¹²⁸ Uo. 158.

¹²⁹ Uo. 159–160.

¹³⁰ Uo. 169.

laltak állást Simonék is.¹³¹ Simon és csapata kb. két hétig maradt ezen a területen, és kivették részüket a környéken folyó harcokból.

Watterfall-Onderböl Noit-Gedacht felé hátrálva szeptember 1-jén érkeztek el a Godvans-River stationig.¹³² Szeptember 6-án felkereste a táborukat Steyn elnök.¹³³ Tovább hátráltak a mozambiki határ felé. Mivel a helyzet ekkor már tartahatatlanná vált számukra, úgy döntöttek, hogy átkelnek a határon, és megadják magukat a portugál hatóságoknak.¹³⁴ Háromhetes „fogság” után a Styria nevű gőzös fedélzetén indult haza társaival együtt.¹³⁵

Dél-Afrikából való visszatérése után Simon kísérletet tett arra, hogy hivatásos tisztként visszakerüljön a magyar hadsereg kötelékébe. 1901-ben és 1902-ben próbaszolgálatot teljesített az 1. honvéd huszárezrednél. Egy Fuchs nevű ékszerész megvádolta Simont, hogy még Dél-Afrikába utazása előtt átvett tőle egy értékes briliánsokkal ékesített aranygyűrűt, és megígérte, hogy vagy kifizeti, vagy visszaküldi neki. Ez azonban nem történt meg. Simon azzal védekezett, hogy a gyűrűt Dél-Afrikába való elutazását megelőzően átadta a testvérének, hogy vigye vissza az ékszerészhez, Simon Albert azonban ezt nem tette meg (mivel Albert ekkor már Amerikában élt, őt nem tudták megkérdezni a dologról). Simon visszatérése után, 1901. február 23-án beszüntették az eljárást: az ékszerész visszavonta a vádakát, Simon pedig meg is elégedett ennyivel. 1904-ben azonban egy hosszadalmas vizsgálat után bűnösnek találták tiszthez méltatlan viselkedésben (egyrészt azért, mert elégtételt kellett volna követelnie az őt megvádoló ékszerésztől, másrészt mert nem fizette vissza a próbaszolgálatosként neki megelőlegezett szállás-, bútor- és istállódíjakat), és áthelyezték a 64. gyalogezredhez.¹³⁶

Hazatérése után Simon két könyvet is írt a háborúról, illetve saját háborús tapasztalatairól. *A búr szabadságharcz* című könyve már a hazatérését követő évben, 1901-ben megjelent. A könyv megírásakor vélhetőleg az a szándék vezette, hogy összefoglaló képet (is) nyújtson az angol–búr háború menetéről. A könyv a háború előzményeinek bemutatásával kezdődik (kezdve a búrok letelepedésétől Dél-Afrikában a 17. század közepén a két búr köztársaság megalakulásáig és az első búr háborúig, illetve a második háború okaiig), majd egy olyan fejezet következik, amelyben a búrok mindennapi életéről, szokásairól ír. Ezt követi a búr hadsereg bemutatása, majd rátér a háború eseménytörténetére. Az elbeszélés fonala 1900 márciusától (azaz Dél-Afrikába érkezésétől és a búrokhoz való csat-

¹³¹ Uo. 187.

¹³² Uo. 211.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Uo. 221.

¹³⁵ Uo. 223.

¹³⁶ *Schmidl* 235.

lakozásától) kezdve már főként Simon személyes élményeit, tapasztalatait követi (a narrátor személytelen előadásmódja szinte átmenet nélkül csap át egyes szám első személyben előadott visszaemlékezésre). Már ebben a könyvében is megemlített néhány, a búrok oldalán harcoló magyar önkéntest (név szerint Péchy, Luzsénszky, Jansent és Göszinget).

A búr háborúról írt második könyve, az 1903-ben megjelent *Élményeim az angol–búr háborúban* már igazi háborús memoár. A könyv igazán érdekes, jól megírt, olvasmányos munka, amelyből Simon személyes élményein kívül a búr háború magyar önkénteseiről is sok érdekes adatot megtudunk. Az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtárában megtalálható a Simonról a búr háború idején készült fényképfelvétel.¹³⁷

A mondás úgy tartja, hogy akinek halálhírének keltik, hosszú életű lesz. Szigethy Lajos (1863–1940) esetében a fenti állítás tökéletesen igaz. Báró Atzél György és gróf Wass Albert mellett ugyanis Szigethy az egyike azoknak a búr háborúban, a búrok oldalán harcolt vagy harcolni szándékozó magyar önkénteseknek, akiket a háború magyar hősi halottaiként tartanak, illetve tartottak számon. Nem ismerjük a pontos okát annak, hogy Szigethyt miért vélték hősi halottnak, bár a tévedésben talán szerepet játszhatott a *Magyar Nemzet* egyik cikke, amelyben azt olvashatjuk, hogy Szigethy Lajosnak nyoma veszett Dél-Afrikában, aki korábban Sopronban, majd a székesfehérvári 17-ik honvéd gyalogezred kötelékében szolgált.¹³⁸ Szigethy azonban nemcsak túlélte a búr háborút, hanem hazatérve megírta és kiadta háborús emlékiratait¹³⁹ is, ezt követően pedig még közel négy évtizeden át élt.

Szigethy Lajos 1900 márciusában érkezett meg Delagoa Baybe, ahonnan március 25-én vonattal indult Pretoriába.¹⁴⁰ Útközben értesült róla, hogy több magyar önkéntessel együtt Luzsénszky Félix báró is Glencoe mellett táborozik. Április 1-jén érkezett meg Glencoe-ba, ahonnan lovon indultak tovább a Biggarsbergnél levő táborba.¹⁴¹ Megérkezésekor azonban kiderült, hogy öt magyar önkéntes nem sokkal azelőtt (köztük Luzsénszky mellett Jansen Lajos, akit szintén személyesen ismert már korábról) Kronstadtba ment az Illés egykori huszárcapitány által vezetett egységhez.¹⁴²

¹³⁷ *Simon Vilmos*: A boer háborúban részt vett magyarok. Goszlethnek a *Vasárnapi Újság* részére készített fényképei / fényképész Goszleth – <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=042777> (2013.06.06.)

¹³⁸ „Tranzválból hazatért magyarok”. *Magyar Nemzet*, 1900. november 4., 8.

¹³⁹ *Szigethy Lajos*: Búr földön: egy magyar harcos dél-afrikai élményei. Sopron, 1902.

¹⁴⁰ Uo. 1.

¹⁴¹ Uo. 11.

¹⁴² Uo. 19.

Szigethy ennek ellenére a táborban maradt, s hamarosan már egy járőrözésben is részt vett. Április 9-én csatlakozott egy Goldegg báró által vezetett őrjárat-hoz,¹⁴³ amely kikémlelt egy közeli angol tábort. A felderítést követően elhatározták, hogy egy nagyobb csapattal rajtaütnek az angolokon. A vállalkozásban Szigethy is részt vett. A csata április 10-én hajnalban kezdődött a búr tüzéség ágyútüzével. Az angolok szintén ágyútűzzel válaszoltak, s az „ágyúpárbaj” sokáig elhúzódott.¹⁴⁴ Az angolokat végül megfutamították, de sikerüket a búrok nem tudták igazán kihasználni, mivel Lucas Meyer tábornok egysége nem érkezett meg a csataterre.

A fenti ütközetben Szigethyék csapata – elhelyezéséből adódóan – nem tudott bekapcsolódni a közvetlen tűzharcba az angolok ellen. Az ütközet után viszonylag nyugalmasabb, egyhangúbb időszak következett. A vertingstromeni ütközetben viszont már részt vettek.¹⁴⁵ A vesztes csata után visszavonulva sokáig bolyongtak, majd egy búr futárral találkozáva értesültek róla, hogy az angolok támadást terveznek a búrok által ostromlott Mafeking felmentésére. Természetesen Szigethyék csapata is a város felé indult, de elkéstek: már csak egy napra jártak, amikor értesültek róla, hogy a várost felmentették az angolok.¹⁴⁶ Innen Klerksdorpba, majd Banksba, onnan pedig Langlaagte állomáshoz mennek. Szighethyék csapata részt vett a langlaagte ütközetben,¹⁴⁷ majd folytatták a visszavonulást Johannesburg felé. Közben Szigethy lovát ellopták, így engedélyt kért és kapott, hogy új lo beszerzése, illetve ellátmányuk feltöltése céljából Pretoriába utazzon.¹⁴⁸

Közben Johannesburg az angolok kezére került, Szigethy és társa pedig hiába igyekezett lovat és felszerelést szerezni Pretoriában. Találkoztak viszont egy négyfős orosz társasággal (név szerint: gróf Bobrionsky, Semanoff mérnök, Biskoupsky hadnagy és Grundstein kereskedő)¹⁴⁹ és egy magát Willie Rudolfnak (később Rudolf Graf de Williersnek)¹⁵⁰ nevező állítólagos holland tiszttel, aki a búroknál szolgáló katonai attasénak vallotta magát.¹⁵¹ Mivel helyzetüket reménytelennek látták, Szigethyék elhatározták, hogy nem térnek vissza a harcoló csapatokhoz, inkább újdonsült ismerőseikhez csatlakoznak, és szerencsét próbálnak Dél-Afrikában. A következő heteket, hónapokat vándorlással, vadászattal stb. töl-

¹⁴³ Uo. 27.

¹⁴⁴ Uo. 30.

¹⁴⁵ Uo. 48–51.

¹⁴⁶ Uo. 58.

¹⁴⁷ Uo. 60.

¹⁴⁸ Uo. 64.

¹⁴⁹ Uo. 71.

¹⁵⁰ Uo. 73.

¹⁵¹ Uo. 70.

tötték. Október végén a malária leverte a lábáról, s a betegség lefolyása olyannyira elhúzódott, hogy közel öt hónapon át szinte lábra sem tud állni.¹⁵²

Egészsége 1901 márciusában állt helyre annyira, hogy el tudta hagyni a német hittérítő farmját, ahol az elmúlt hónapokat töltötte, s ahol a házigazda és felesége gondos ápolásának köszönhetően végül felépült.¹⁵³ A britek által ekkorra már elfoglalt Pietersburgban őt és Daum nevű útitársát az angolok őrizetbe vették, s egykori búr önkéntesként hadifogságba került.

Szigethy könyvének a *Soproni Napló* szerkesztősége által összeállított előszavából megtudjuk, hogy miután a szerző angol fogságba esett, az angolok azt tervezték, hogy Indiába (azaz valószínűleg Ceylon szigetére, az ottani búr hadifogolytáborba) szállítják, de 1901 áprilisában a pretoriai osztrák–magyar konzulátus közbenjárása révén ettől a veszélytől megmenekült, sőt még azt is sikerült elérnie, hogy Lourenço Marquesen át hazautazhasson.¹⁵⁴

¹⁵² Uo. 117.

¹⁵³ Uo. 119.

¹⁵⁴ Uo. (bevezető, oldalszámozás nélkül).

Vizi Sándor – Kozári József

KURSZK: A TÖRTÉNELEM „LEGNAGYOBB PÁNCÉLOS ÜTKÖZETE”

**„Manstein elveszett győzelme”, avagy fordulópont
a második világháború menetében**

Megszokott dolog, hogy egy történelmi esemény a változó politikai szándékok és törekvések függvényében, korszakonként más értelmezést kap. A második világháború eseményeinek megítélésében máig él a politikailag meghatározott történelemszemlélet. A háború befejezése után a győztes szövetségesek, elsősorban erősen eltérő politikai érdekeik és céljaik miatt gyorsan egymás ellenségeivé váltak. A hidegháborús feszültség a politikai, katonai, gazdasági és ideológiai erőfeszítéseken túl kihatott többek között a történetírásra és a történelemszemlélet formálására is. A második világháború eseményeinek nyugaton és keleten született értékelésében megfigyelhető súlyos ellentmondások fő oka, hogy a történelmi érdek hangsúlyozása jelentős, gyakran a politikai hatalmat legitimáló szerepet játszik a politika világában. A hidegháború alatt mindegyik fél egyedül magának akarta kisajátítani Németország legyőzésének dicsőségét, mivel ily módon lehetőség nyílt arra, hogy a világ megmentőjeként tüntethesse fel magát. Ebben a vitában is megjelent a „Jó” és a „Gonosz” harcának víziója, amelyben mindkét fél magának tulajdonította a „Jó” szerepét. Tévedés ne essék: ebben a politikai környezetben, nyugaton is egyoldalú és gyakran hamis tanulmányok és értékelések születtek, amelyeket többnyire az egykori német katonai vezetők ugyanazon okokból ihletett memoárjai alapján szerkesztettek. A sajátos történelmi szerep értelmezései a kétpólusú világrend felbomlása után sem szűntek meg, hanem sok tekintetben felerősödtek. Az 1990-es években a második világháború

orosz szerepvállalásának értékelése, nyilván külpolitikai okokból, még magában Oroszországban is az oroszok hátrányára változott.

A vitás kérdések közé tartozik többek között a második világháború egyik legsorsdöntőbb eseménye, a kurszki csata is. Bár korábban ennek az ütközetnek a jelentőségét sem keleten, sem nyugaton nem nagyon vitatták, az elmúlt évtizedben legalábbis szokatlan gondolatok jelentek meg a témával kapcsolatban. Napjainkban a kurszki csata értelmezése erősen megosztott a különböző felfogású történészek között, s a témával kapcsolatban többféle irányzat alakult ki. Jonathan Klug öt iskolát különböztet meg: a német, a nyugati, a szovjet, a modern és a modern revizionista irányzatokat, amelyek kutatási eredményei egy újabb kelet-nyugati szembenállás jeleit hordozzák.¹ Ezek szinte kivétel nélkül erős politikai motivációjú érzelmi töltésen alapulnak, és tudományosan sem minden esetben megalapozottak. Napjaink Oroszországában határozott irányváltás figyelhető meg a kérdéssel kapcsolatban.² Oleg Rzsesevszkijnek, az orosz Hadtörténeti és Geopolitikai Központ tudományos vezetőjének álláspontja szerint abszurd kép van kialakulóban az újabb történeti munkák német sikert valószínűsítő számai, és azon kétségtelen tény között, hogy a német hadsereg az ütközet következtében elveszítette a hadászati kezdeményezést, s a Vörös Hadsereg sikeresen támadott tovább nyugat felé.³ Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy egy hadtörténelmi esemény korrekt megítéléséhez a történelmi ismereteken túlmenően katonai szakmai ismeretek is szükségesek. Sajnos azonban, ezek napjaink kutatási gyakorlatában nem minden esetben érhetőek tetten.

A kurszki csata fogalmi problémái, előzményei és a harcoló felek elgondolásai

Az időben és térben eltérő szemlélet a mai napig rányomja bélyegét a kurszki csata értelmezésére és elemzésére. A témával foglalkozók közül sokan pusztán a Cítadella hadműveletet értik alatta és így is értékelik. Ez a hadművelet azonban összesen csak nyolc–tizenkét napig tartott. A szovjet, de a mai orosz felfogás szerint is a Cítadella hadművelet, egy ötven napig (többek szerint 48) tartó három szakaszból álló hatalmas ütközet nyitányának tekinthető:

¹ Jonathan P. Klug B. S., REVISITING A „LOST VICTORY” AT KURSK, United States Military Academy, 1995 August 2003 http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-0604103-113808/unrestricted/Klug_thesis.pdf 2014-05-15 10.25.

² „Korábban volt olyan tendencia, hogy nivellálják a prohorovkai csata szerepét. De most ez nincs így: ezt az ütközetet úgy tartjuk számon, mint a kurszki csata egyik döntő momentumát. Efelől nem lehet kétség, mint ahogyan az iránt sem, hogy a kurszki csata gyökeres fordulatot hozott a II. világháború menetében.” http://hungarian.ruvr.ru/2013_07_12/A-prohorovkai-panceloscsata-a-Wehrmacht-remenyek-osszeomlasi/ 2013-08-06 16.14.

³ http://hungarian.ruvr.ru/2013_07_12/A-prohorovkai-panceloscsata-a-Wehrmacht-remenyek-osszeomlasi/ 2013-08-06 16.14.

1. Védelmi tevékenység, 1943. július 5–23.
2. Az orjoli támadó hadművelet (a Kutuzov hadművelet), július 12. – augusztus 18.
3. A belgorod–harkovi támadó hadművelet (Rumjancev hadművelet) augusztus 3–23.

A kurszki kiszögellés az 1942–1943 téli és kora tavaszi csaták eredményeként alakult ki. Az 1942. november 19-én induló Uránusz hadművelet egy szovjet offenzívasorozat kezdete volt, amelynek eredményeként 1943 februárjáig a Vörös Hadsereg nagy területeket hódított vissza a Wehrmachtól a keleti front déli szakaszán. Rosztov és Harkov visszafoglalása, valamint a téli hadjárat sikerei további támadásokra sarkallták a Voronyezsi Front parancsnokságát, amely tévesen ítélve meg a lehetőségeit, túlságosan nagy feladatot szabott az előző harcokban meggyengült csapatainak. A szovjet erők ennek következtében az ellátó bázisaiktól messze elszakadva, irreális távolságba törtek előre, és nagy területen szóródtak szét. Ez a hadműveleti helyzet – amely elsősorban a szovjet vezetés hibás helyzetmegítélésének következményeként alakult ki – adott lehetőséget az Erich von Manstein által vezetett és utóbb legendásnak, olykor zseniálisnak nyilvánított február–márciusi német ellentámadásra. A németek ennek eredményként visszaszorították a szovjet erőket, és 1943. március 16-ára visszafoglalták Harkovot, majd Belgorodot. Jelentőségét tekintve e napjainkban kissé túldimenzionált hadművelet a déli német frontszakasz hadműveleti helyzetének stabilizálása szempontjából kétségkívül jelentős hadműveleti sikernek számított, de a keleti front általános stratégiai helyzetén mit sem változtatott. Annak ellenére, hogy március végére a harcoló felek kimerülése miatt hadműveleti szünet állt be, a Vörös Hadsereg ereje folyamatosan növekedett és várható volt, hogy nyáron nagyarányú offenzívát indít. Az erőviszonyok 1943 tavaszán egyértelműen a szovjet fél javára alakultak, és a németek számára a hadászati kezdeményezés visszaszerzése mint reális lehetőség enyhén szólva is kérdésesnek tekinthető. A Wehrmacht számára a keleti front helyzete változatlanul válságos volt, és semmit nem javultak a győzelmi, vagy akár a döntetlen elérésére vonatkozó kilátásai. Ráadásul Manstein február–márciusi ellentámadása a németek számára is súlyos veszteségekkel járt és lehetőségeiket is kimerítette.⁴

A déli frontszakaszon felvonuló szovjet erősítések (21. hadsereg és az 1. harcokcsi-hadsereg) véget vetettek a német előretörésnek, és 1943. március 18-ára, más adatok szerint március 22-ére a front Belgorod környékén stabilizálódott.⁵ Így jött létre a keleti front hatalmas méretű kiszögellésének a déli oldala, amely 100–120 kilométer mélyen

⁴ A harcok során csak a támadást vezető SS páncélos hadtest több mint 11 000 katonát veszített. Ezen belül a Leibstandarte Adolf Hitler SS páncélgránátos hadosztály 44%-os veszteséget volt kénytelen elkönyvelni (167 tiszt, 4373 katona). *Michael Reynolds: Az ördög segédtszjtje.* Hajja & Fiai, Debrecen, 2000. 26.

⁵ *K. SZ. Moszkalkenko: Délnyugati irányban.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1982. 377.

és 160–190 kilométer szélességben benyúlt a német vonalba. Az ilyen kiugrások a front vonalában a kor stratégiai elmélete és gyakorlata szerint egyszerre jelentettek lehetőséget és veszélyt a harcoló felek számára. A kurszki kiszögellés esetében az oroszok innen támadhatták legkönnyebben és a leghatásosabban a németeket, hiszen egy sikeres áttörés a más frontszakaszon lévő német erők nagy tömegeit is fenyegette. Ugyanakkor egy jól kivitelezett megelőző német támadás a kiszögellés szárnyaira viszonylag kevés erőfeszítéssel jelentős szovjet erőket vághatott el és semmisíthetett meg. Ez a hely tehát jelenthette egy hatalmas győzelem lehetőségét, de könnyen válhatott halálos csapdává mindkét fél számára.

A téli harcok lezárása után mindkét fél részéről felvetődött a hogyan tovább kérdése. Nagy különbség azonban, hogy míg szovjet részről ez a feladat megoldásának mikéntjét (követendő stratégia, időrend stb.) jelentette, addig a németek számára komoly stratégiai dilemma formálódott. Abban a helyzetben voltak, hogy egyetlen lehetőségük volt, amelyet okosan kellett kihasználniuk. Jól szemlélteti általános stratégiai helyzetüket a keleti fronton, hogy 1943-ban legfeljebb egy 150 kilométer széles frontszakaszon gyűjthettek elegendő erőt egy nagyobb arányú támadáshoz.⁶ A német hadvezetés végül a kurszki kiszögellésben találta meg a nagyarányú győzelem kivívására legalkalmasabb helyet, ahol viszont olyan harcászati-hadműveleti feltételek alakultak ki, amelyek egyértelműen az erőfölényben lévő félnek kedveztek.

A német stratégiai cél a hadászati kezdeményezés visszaszerzése, valamint a körülmények szerencsés alakulása esetén a keleti front felszámolása lehetett. A Citadella fedőnevet kapott terv alapgondolata szerint az Orjol és Belgorod körzetéből indított két összetartó irányú déli és északi csapással le kellett vágni a kurszki kiszögellést, csapdába ejtve az ott csoportosuló szovjet erőket. Az elgondolás kézenfekvő volt és nem igényelt semmiféle stratégiai zsenialitást. Olyannyira nem, hogy a szovjet vezérkar és főhadiszállás elsősorban e térségben számolt a német offenzíva lehetőségével. A Citadellának, azon túl, hogy meglehetősen nyilvánvaló volt az oroszok számára is, más gyengeségei is voltak. A legfontosabb, hogy a Kurszktól északra fekvő orjoli kiszögellés önmagában is fenyegető helyzetet jelentett a németek számára. Mivel a Kurszk ellen északról indított csapást a német hadsereg csak ebből a körzetből mérhette, az orjoli kiszögellés levágására irányuló sikeres szovjet offenzíva hátba támadhatta a déli irányba nyomuló német csoportosítást. Mivel a Vörös Hadsereg rendelkezett elegendő erővel, hogy a kurszki kiszögellés védelmi hadműveleteivel párhuzamosan egy másik nagyarányú támadást indítson északról, ezért az innét Kurszk ellen irányuló német offenzívára vonatkozó tervek értelmetlenné váltak. Kérdéses volt továbbá, hogy a Wehrmacht rendelkezik-e elegendő erővel egy stratégiai méretű, nagyarányú hadművelet végrehajtására a keleti fronton, amit a legjelentősebb német katonai vezetők egy része

⁶ *Ránki György: A második világháború története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973. 186.*

is kétségesnek tartott. Komoly kételyeket fogalmazott meg a támadás északi szárnyát alkotó 9. német hadsereg parancsnoka, Walthar Model vezérezredes is május 4-én, a Citadella részleteivel kapcsolatban megtartott tanácskozáson. Kezdetben maga Erich Manstein vezértábornagy is úgy látta, hogy le kell mondani a támadó hadműveletekről. Helyette stratégiai visszavonulást javasolt a Dnyeperhez, ahol elképzelése szerint kiépített erős állásokból, védelemmel véreztették volna ki a várható szovjet offenzívát, majd ellentámadással visszafoglalták volna az elvesztett pozíciókat.⁷

Rontotta a németek esélyeit, hogy előkészületeiket a szovjetek felderítették, és nagy erővel készültek az összecsapásra, amely nem volt ismeretlen a német felderítés számára sem.⁸ Sokan sokfelét írtak, miként jutott a német szándék a szovjet vezetés tudomására. Említik a brit ULTRA tevékenységét, de a Svájcban működő Lucy kém szervezet ügyességét is, amely szerintük hírszerzőt épített egyenesen a német vezérkarba. Többen vannak, akik a Lucy információit körmönfont módon egyenesen a britek által titokban átjászott ULTRA adatokra vezetik vissza. Egyes vélemények szerint a brit kódfejtőknek sikerült feltörni a Citadella hadműveletről szóló német rejtjelezett rádióüzeneteket, amelyeket a Svájcban működő Lucy kém csoporton keresztül a szovjetek tudomására hoztak.⁹

Ez az állítás több sebből is vérzik. Először is a Lucy, a csoport egyik ügynökének, Rudolf Rösslernek a fedőneve volt és nem a csoporté. A csoport az Európát behálózó szovjet kém szervezet, a Vörös Zenekar (Rote Kapelle) része volt. Vezetője, a magyar Radó Sándor a Dóra fedőnevet kapta, míg a csoport a Vörös Hármast nevet viselte. Másodsorban: máig talány, miként kerültek Lucy birtokába a németek legtitkosabb adatai, annak ellenére, hogy az ULTRA-verzió elkötelezettjei szerint ezeket a titkokat már a hetvenes években „feltárták”.¹⁰ Konkrét Lucy–Ultra kapcsolatról még a *Dóra jelenti* című könyv ötödik kiadásához 2006-ban előszót író és a témával nyilvánvalóan foglalkozó Trom András sem írt. Csak feltevéseket említ, köztük Jan Bury erről szóló, a hetvenes években írott hipotézisét, ami nem bizonyíték.¹¹ Ezt a verziót maga Jan Bury is csak elméletként vetette fel, és erre vonatkozóan természetesen bizonyítékot sem nyújtott.¹² E tanulmánynak azonban nem célja, hogy bármelyik állítás híveivel vitatkozzon. Legyen itt elég annyi, hogy mivel Manstein harkovi ellentámadása után a

⁷ Uo. 185.

⁸ „Az ellenség számol ezzel a támadással – hangoztatta Model –, s ha német részről nem tudnak megfelelő erőt összpontosítani s új módszereket alkalmazni, talán szerencsésebb volna a támadásról lemondani.” Ránki 186.

⁹ *Will Fowler: KURSZK, a legfontosabb 24 óra.* Hajja & Fiai Könyvkiadó, Debrecen, 2006. 24.

¹⁰ Uo. 26.

¹¹ *Radó Sándor: Dóra jelenti.* Ötödik kiadás. Kossuth Kiadó, Budapest 2006. 7–8.

¹² *The Enigma: A Polish View The Greatest Secret of World War II–The Enigma Code Breach* by Jan Bury. <http://www.polamjournal.com/Library/APHistory/enigma/enigma.html> 2013-11-05 21.40.

német páncélos és csapásmérő csoportosítást sem a kiszögellés északi, sem a déli oldalról nem vonták vissza, ezért azt a szovjet felderítés állandó megfigyelés alatt tartotta. Már márciusban megállapították, hogy a német erők folyamatosan kapják a feltöltést és az erősítéseket. Mindezek az adatok, a kiszögellés sebezhető jellegének ismeretében, csak egyet jelenthettek a szovjet katonai vezetés számára. Az elkövetkező hetekben ezért nemcsak a hírszerzés, hanem a harcászati-hadműveleti és a légi felderítés erőfeszítéseit is a kiszögellésben zajló ellenséges tevékenység felfedésére összpontosították. Március végén, április elején a szovjet vezérkar már kész tényként kezelte, hogy a német offenzíva a kurszki kiszögellésben következik be.¹³ Emellett szóltak a stratégiai számítások is, amelyek alapján a szovjet katonai vezetés számára is nyilvánvaló volt, hogy a térségben végrehajtott sikeres német támadás járulékos hozadéka lehetett Moszkva megkerülése, vagy délre fordulva a déli szovjet erők felszámolása. Összegezve: sikeres támadás esetén a kurszki kiszögellés annyi kézenfekvő előnyt rejtett magában, hogy nem kellett különösebb titkosszolgálati tevékenység annak felismeréséhez, hogy a nagy összecsapás törvényszerűen itt következik be.

Kezdetben a folytatást mindkét fél támadással képzelte el, de amíg a németeket külön inspirálta a visszavágás vágya a télen elszenvedett vereségekért, addig a szovjetek sokat tanultak az előző két év hibáiból, és nem ragaszkodtak az első csapás méréséhez. Úgy döntöttek, hogy inkább a német támadás kivéreztetése után fognak ellentámadásba átmenni.¹⁴

A német parancsnokok egy része gyorsan végrehajtott támadást javasolt a téli harcokban meggyengült szovjet erők ellen, és nem akart időt adni a felkészülésre: „Az ellenség havi gyártókapacitása legalább 1500 darab új páncélos. Hosszú várakozási idő esetén a téli harcok során keletkezett veszteségek és a nemrég elszenvedett vereségek következtében morálisan és harcértékükben meggyengült szovjet csapatok újra visszanyerik harcértéküket. Ezen kívül az ellenséges állások kiépítettsége is egyre jobb lenne.” Manstein¹⁵

Bármit terveztek azonban a hadvezérek, a harcoló felek egyike sem kezdeményezhetett a márciustól május első feléig terjedő időszakban, mivel egyik sem volt kész támadó harctevékenység végrehajtására. A németek 1942 végén és 1943 első negyedében több mint félmillió fős veszteséget szenvedtek el, és nagy volt a hiány harci

¹³ *Sz. M. Styemenko*: Ahol a győzelmet kovácsolták. Kossuth könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1977. 124.

¹⁴ „Április 8-án Zsukov, aki a Voronyezsi Frontnál tartózkodott, ezt írta a legfelsőbb főparancsnoknak: Véleményem szerint nem lenne célszerű, ha csapataink a közeli napokban támadásba mennének át azzal a céllal, hogy megelőzzük az ellenséget. Jobb lesz, ha védelmünk előtt felőröljük erőit, kilőjük harcokcsijait, majd friss tartalékok bevetésével általános támadást indítunk, s teljesen szétverjük csoportosítását.” *Sz. M. Styemenko* 125.

¹⁵ http://www.oroszvilag.hu/?t1=oroszsorszag_hirei&hid=4957 2014-04-27 15.05.

technikában is. A tervezett hadművelethez a Kurszk térségében lévő német erők még május elején is alig több mint 686 páncélossal és 160 rohamlöveggel rendelkeztek, s még június 3-án is csak 1081 páncélos és 376 rohamlöveg volt hadra fogható állapotban.¹⁶ „Szárzaföldi véderő parancsnoksága úgy ítélte meg, a keleti arcvonalon elengedhetetlenül szükséges, hogy egy rövid nyugalmi helyzet alakuljon ki, mert a sokat túrt gyalog- és páncéloshadosztályokat alaposan rendbe kellett hozni.”¹⁷

Az offenzíva kezdetéig meg kellett oldani az elvesztett katonák és a felszerelés pótlását és a téli-tavaszi harcokban nagy veszteséget szenvedett alakulatok feltöltését. Ezzel egy időben a támadás végrehajtásához szükséges erősítést is biztosítani kellett a front számára. Mindez hatalmas feladatot jelentett mind a katonai kiegészítési rendszernek, mind a gazdaságnak, és időre volt szükség a végrehajtásra. A problémát totális mozgósítással és az erők nyugatról történő átcsoportosításával oldották meg. 1943. április 12-ig körülbelül 10 000 tüzérségi eszköz érkezett a kiszögellésbe.¹⁸ Fokozták a fegyvergyártást, s új harcokcsi (Tigris, Párduc) és rohamlöveg (Ferdinánd) modelleket fejlesztettek ki és állítottak rendszerbe. A Tigris harcokcsik kisebb számban már 1942-től megjelentek a keleti fronton, így bizonyos értelemben nem számítottak meglepetésnek az oroszok számára. Viszont a németek annyira hatékonyak tartották az új harceszközöket, hogy mindenképpen nagyobb számban kívánták bevetni őket a nyári harcokban.

A Vörös Hadsereg szintén feltöltésre szorult harci technikában és személyi állományban egyaránt. A felvonulást nehezítették az április-májusban szokásos tavaszi áradások és az ebben az évszakban hagyományosan rossz oroszországi időjárási és terepviszonyok. Nem véletlenül írta április 10-én a kiszögellés északi oldalát védő Központi Front törzsfőnöke a vezérkarnak: „Az ellenségnek csak a tavaszi rossz útvíviszonyok és áradások megszüntetése után lesz módja arra, hogy átcsoportosítások után csapatait a támadás valószínű irányjaiban összpontosítsa, és hogy a szükséges készleteket felhalmozza. Következésképpen csak 1943. május második felében számolhatunk azzal, hogy döntő támadásba megy át.”¹⁹

Nem állják meg a helyüket azon állítások, miszerint egy korábban megindított támadás bizonyosan sikert hozott volna a németek számára, mivel a harcoló felek folyamatosan követték egymás intézkedéseit, és a felkészülés szinkronban folyt. Igaz, hogy áprilisban a Vörös Hadsereg sem érte el a júliusi felkészültségének szintjét, de a németek sem tudták a nyár eleje előtt befejezni csapásmérő erők összpontosítását, ezért a szembenálló erők kiegyenlítettek voltak. A sajátos orosz terep- és időjárási viszonyok

¹⁶ http://www.oroszvilag.hu/?t1=oroszsorszag_hirei&hid=4957 2014-04-27 15.05.

¹⁷ *Siegfried Westphal*: Két felvonás között. In: *S. Freiden – W. Richardson*: Végzetes döntések. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998. 183.

¹⁸ *John Keegan*: A második világháború. Európa Kiadó, Budapest, 2008. 786.

¹⁹ *Sz. M. Styemenko* 126.

(raszputyica) között nehéz volt a felvonulás és az offenzívához szükséges készletek felhalmozása, valamint a csapatok mozgatása. Az ilyen viszonyok között, hiányos felkészültséggel indított támadó hadművelet kudarccal fenyegetett a „legendás terepjáró képességű” német haditechnika ismeretében (az 1941. évi Moszkva elleni támadás tapasztalatai is ezt erősítették).

A szembenálló erők

Hitler 1943. április 15-én írta alá a 6. számú hadműveleti parancsot, amelyben megfogalmazták a Citadella hadművelet fő célkitűzéseit. Ennek alapján a német erőknek az Orjol (észak) és Belgorod (dél) irányából indított két találkozó irányú csapással Kurszk térségében, már a hadművelet ötödik napján katlanba kellett zárni a Vörös Hadsereg Központi és Voronyezsi Frontjának csapatait. A Wehrmacht az áttöréshez két csoportosításban huszonhárom gyalogoshadosztály, tizenhat páncélos és gépesített hadosztály állományában, összesen 900 000 katonát, 2700 harckocsit és rohamlöveget, közel 10 000 löveget és aknavetőt vont össze. A támadást a 4. légiflotta (Otto Dessoch tábornok) és a 6. légiflotta (Ritter von Greim tábornok) mintegy 2050 repülőgépe támogatta.²⁰ A támadáshoz a szovjet–német fronton bevetett páncélos hadosztályok 70%-át, a gépesített hadosztályok 30%-át, a gyalogos hadosztályok több mint 20%-át a kurszki kiszögellés ellen összpontosították.

A manapság gyakran új felfedezésnek tekintett szovjet túlerő tényét a szovjet történetírás sem tagadta, sőt a német kudarc egyik okának a túlerő ellen vezetett offenzívát tekintette. A szovjet hadvezetés a német offenzíva közvetlen felfogására kijelölt Központi és a Voronyezsi Front állományába 1 337 000 katonát, 20 000 löveget, közel 3600 harckocsit és 3130 repülőgépet vont össze a térségben.²¹ Szükség esetén ehhez jött tartalékként a Sztjeppi Katonai Körzet (július 9-étől Sztjeppi Front) 580 000 katonája, 1600 harckocsija, 8500 lövege és 400 repülőgépe. A mai orosz irodalom több mint 2 millió katonát, 5 ezer harckocsit és önjáró tüzérségi löveget, valamint mintegy 3 ezer repülőgépet említ.²²

A kiszögelléstől északra a Günther von Kluge által irányított Közép Hadseregcsoporthoz, délre az Erich von Manstein vezette Dél Hadseregcsoporthoz helyezkedett el. Északon az orjol–kromi csoportosítást, a Közép Hadseregcsoporthoz tartozó, Walther Model vezérezredes vezette 9. hadsereg alkotta, amely öt hadtestből – ebből

²⁰ Heiger *Ostertag*: A világtörténelem legnagyobb páncéloscsatája. *Truppenpraxis*, 1993/4. 420–424. (Fordítás: Szabó Ferenc ZMKA, 1994.)

²¹ V. J. Bisztrov, K. A. Cseremuhin, G. A. Koltunov, A. I. Kotyelenyec, M. M. Malahov, V. P. Morozov, N. I. Sehovcov, A. SZ. Taralov, P. A. Zsilin: *A Nagy Honvédő Háború története. Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 197.*

²² http://hungarian.ruvr.ru/2013_04_23/Kurszki-csata-Torteneti-osszefoglalo/ 2013-08-17 15. 14.

három páncélos – állt. Az összesen 15 hadosztálynyi, 1000–1100 páncélosból álló erő feladata, hogy déli irányú csapással 50 kilométer szélességben áttörje a frontot, elfoglalja Kurszkot, és egyesüljön a délről támadó erőkkel.

A támadás legerősebb, Belgorod–Harkov csoportosítását a Dél Hadseregcsoport állományából kijelölt hat hadtestből álló erő alkotta, 1400–1500 páncélossal. A fő feladat teljesítése Hermann Hoth vezérezredes 4. páncélos hadseregére hárult, amelynek állományába tartozott az SS páncélos hadtest Paul Hausser SS tábornok vezetésével. Nekik kellett végrehajtani az északi irányú áttörést Kurszk felé és megsemmisíteni az ellenséges erőket. A csoportosításhoz tartozó másik nagyobb csoportosítás, a három hadtestből szervezett Werner Kempf tábornok vezetése alatt álló Kempf-harccsoport volt, amelynek feladata, hogy északkelet felé támadva biztosítsa a főerők jobb szárnyát.

Északon a német 9. hadsereggel szemben Rokoszovszkij hadseregtábornok Központi Frontjának hadseregei védtek, öt hadsereg (13., 48., 60., 65., 70.) az első lépcsőben és a két harckocsi hadtestből álló 2. harckocsi hadsereg a második lépcsőben.²³ A tartalékot a 9. és 19. harckocsi hadtest, valamint páncéltörő tüzér kötelékek alkották. A déli irányt a Vatutyin tábornok vezette Voronyezsi Front tartotta. Állományába a 6. és 7. gárda hadseregek, a 38, 40, 69. hadseregek és az 1. harckocsi hadsereg tartozott. A tartalékát a 35. gárda lövész, valamint a 2. és az 5. harckocsi hadtest képezte.

A fő feladatot végrehajtó két szovjet front támogatására és a tervezett későbbi ellentámadásra az Ivan Konyev tábornok által vezényelt Sztjeppi Front vonult fel. A front fő erőit három összefegyvernemi (4 gárda, 5. gárda, 27., 47., 53.), egy harckocsi hadsereg (5. gárda), a 4. gárda harckocsi hadtest, három lovas hadtest (3., 5., 7. gárda-), valamint két gépesített hadtest alkotta.

A tüzérséget, benne a páncéltörő és a légvédelmi tüzérséget a veszélyeztetett szakaszokra összpontosították. A légvédelmi tüzérséget kilenc légvédelmi tüzér hadosztály, huszonhat önálló könnyű üteg, hét közepes tüzérhadosztály képviselte összesen 1026 löveggel.²⁴

A szovjet hadsereg fő csapásmérő tüzerejét a tüzérhadosztályok képezték. 1942. mintájú tüzér hadosztályokat 1942. október 31-én hozták létre. A főhadiszállás tartalékaként, annak rendelkezései szerint összpontosítva alkalmazták őket a kivételesen fontos frontszakaszokon. Létszámuk 9214 katona, szervezetükben egy felderítő zászlóalj és négy tüzérandár volt.²⁵

²³ A szervezési eltérések miatt a szovjet hadseregek a hasonló elnevezés ellenére, szervezetben, létszámban és fegyverzetben jelentősen eltértek a német hadseregektől és jelentősen gyengébbek voltak.

²⁴ A második világháború története 1939–1945. VII. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1979. 184.

²⁵ Soviet WWII Artillery Divisions, <http://www.soviethammer.net/blog/806495-soviet-wwii-artillery-divisions/> 2014-10-31 11.55.

1. könnyű dandár, három páncéltörő tüzér ezred, ezredenként 24 löveg,
2. tarackos dandár, három 20 löveges ezred,
3. tábori tüzér dandár, két 18 löveggel felszerelt ezred,
4. aknavető dandár, négy 20 aknavetővel felszerelt ezred.

1942-ben 26 tüzérhadosztályt szerveztek, amelyből négy 1943 márciusában a gárda címet kapta.²⁶ 1943 áprilisában áttörő tüzérhadosztályokat szerveztek, amelyek szervezete megegyezett a tüzérhadosztályokéval, de kiegészült egy 4 zászlóaljás nehéztarackos dandárral (32 löveg) és egy négy zászlóaljás igen nehéz tarackos dandárral.²⁷

1943 áprilisától a szovjetek különös figyelmet fordítottak a páncélelhárítás feltételeinek a megteremtésére. Már 1942 májusában megszerveztek 5 páncéltörő tüzérhadosztályt a 43 páncéltörő tüzérdandár megerősítésére. A negyvenkét páncéltörő tüzérdandár 1943-ban egyenként nyolc üteggel rendelkezett, és bevetették őket a kurszki csatában.²⁸ „Javult a páncélelhárító fegyverek minősége. A Tigris és Párduc harckocsik elleni harcra a 45 mm-es lövegek már nem feleltek meg, ezért 1943 tavaszától tömegesen gyártották az 57 mm-es páncéltörő lövegeket.”²⁹

A páncéltörő tüzérség mennyisége a sztálingrádi csatához viszonyítva a kétszeresére nőtt. A páncélelhárítás mélysége elérte a 30–35 kilométert.³⁰ A legfontosabb irányokban a páncéltörő lövegek sűrűsége meghaladta a kilométerenkénti 20–25, egyes helyeken, például a Központi Frontnál július 5–9. között a 40–43 darabot.³¹ A 307. lövészadosztály Ponyirínél 70 páncéltörő löveg/kilométer sűrűséget hozott létre, ami elegendő volt a német páncélos csoportosítás támadásnak elhárításához.

Bár a kurszki csatát sokan úgy említik, mint a páncélosok óriási csatáját, valójában összefegyvernemi ütközet volt, amelyből minden fegyvernem kivette a részét. A Vörös Hadsereg többlépcsős, műszakilag berendezett, álcázott, erősen kiépített mély védelmet hozott létre, amelynek a gerincét a páncélelhárító körletek alkották. A Központi Front szakaszán 400 000 aknát telepítettek, és 5000 kilométer lövész és közlekedő árktot ástak.³² Csak a 13 hadsereg védelmi sávjában 98 harckocsi ment tönkre az aknáktól a csata első napján. A második napon a mozgó záró osztagok további 9000 aknát telepítettek, amelyek 89 páncélost tettek harcképtelenné. A harmadik napon újabb

²⁶ Soviet WWII Artillery Divisions, <http://www.soviethammer.net/blog/806495-soviet-wwii-artillery-divisions/> 2014-10-31 11.55.

²⁷ Soviet WWII Artillery Divisions, <http://www.soviethammer.net/blog/806495-soviet-wwii-artillery-divisions/> 2014-10-31 11.55.

²⁸ Soviet WWII Artillery Divisions, <http://www.soviethammer.net/blog/806495-soviet-wwii-artillery-divisions/> 2014-10-31 11.55.

²⁹ *Enzsöl Gyula*: A páncélelhárítás. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1981. 38.

³⁰ *Szanati József*: A tábori tüzérség az első és a második világháborúban. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1984. 167.

³¹ Uo.

³² *Heiger Ostertag* 420–424.

8000 újonnan telepített akna újabb 93 tankot semmisített meg. Összességében, a szovjet műszaki alakulatok által a csata idején telepített 35 000 harckocsi akna az északi szakaszon 420 páncélost (harckocsi, rohamlöveg) pusztított el vagy tett mozgásképtelenné, míg a 4. páncélos hadseregnél és a Kempf harccsoportnál ez a szám elérte a 355 harckocsit és a 30 rohamlöveget.³³

Aknazárakkal biztosított páncélelhárító támpontokat és páncélelhárító körleteket hoztak létre, általában 6–9 löveggel, de voltak esetek egy páncélelhárító körletben 15–20 löveg-alkalmazására is. A Központi Front 15. lövészhadtesténél kilenc páncélelhárító körletbe huszonnégy páncélelhárító támpontot egyesítettek.³⁴ Fontos szerepet szántak a mobil páncélelhárító tartalékoknak és a mozgó záró osztagoknak, amelyek az áttörés harckocsi veszélyes irányait zárták le. A német harckocsik elleni harcba bevonták a tábori tüzérség 122 mm-es és 152 mm-es lövegeit, valamint az önjáró tüzérséget is.

A szovjet előkészületek eredményeként a németek által számított 30 lövészadosztály és 29 harckocsi dandár helyett legalább 100 lövészadosztály várta a támadást, ami önmagában is megkérdőjelezte a Cítadella sikerét. A németek azonban bíztak jobb felkészültségükben és elsősorban az új mintájú Tigris és Párduc harckocsikban, valamint a Ferdinand rohamlövegekben. A csata időpontját többször elhalasztották, amelynek okaként a felkészülési hiányosságok mellett időjárási, technikai és katonapolitikai indokok is megjelölhetők. Tény, hogy 1943. április végén valóban nagy esőzések voltak a térségben, így május elején nem lehetett támadni, amely a Központi Front törzsfőnökét látszik igazolni.

A halasztásokat az is indokolta, hogy Hitler minél több modern páncélost akart hadrendben tudni a csata megkezdésekor. Ennek viszont volt logikája, hiszen a német hadműveleti terv jelentős részben éppen ezek képességeire épült és a későbbi események is azt bizonyították, hogy az új harceszközökkel felszerelt egységek érték el a legjobb eredményeket.

A fegyverzet

A kurszki csatában a harcok fő terhére a páncélosok és a légierő viselték. A német páncélos alakulatok gerincét 1943 nyarán a modernizált Pz-III és Pz-IV típusú harckocsik alkották. A szovjet csapatok ugyanebben az időben főleg T-34/76 típusú harckocsikkal voltak felszerelve, amelyek F-34 típusú, 76 milliméteres, L/42 kaliber-

³³ Colonel *David M. Glantz*: Soviet Defensive Tactics at Kursk, July 1943. Combat Studies Institute U. S. Army Command and General Staff College September 1986 70. <http://usacac.army.mil/cac2/cgsc/car1/download/csipubs/glantz2.pdf> 2013-11-03 08. 53.

³⁴ *Szanati József* 168.

hosszúságú lövege a német nehéz harckocsik kivételével minden más német típus ellenében hatékonyak voltak.

A német Pz–IV F2, G és H változatú páncélosok minden szempontból felvehették a harcot a szovjet T–34/76 harckocsikkal, de a nehezebb típusokkal is. A fő fegyverzetüket képező, 75 mm-es, 43 kaliberhosszú KWK 40 típusú harckocsiágyú 1000 méterről akár 89 mm 30°-ban döntött páncélt is átütöthetett. Ez a teljesítmény elegendő volt, hogy minden szembenálló harckocsit legyőzhessen a keleti fronton.

Gyakori állítás, hogy a német páncélos erők zömében elavult Pz–III típusokkal harcoltak, amelyek eredendően alárendelt szerepet játszottak, és csak személyzetük lehetetlen képességei és elszántsága, valamint a kritikán aluli szovjet irányítás tette lehetővé, hogy a szovjet harckocsik fölébük kerekedjenek. Ez a kijelentés így nem állja meg a helyét, mert az 1943 közepén alkalmazott német Pz–III típusok a modernizált, több mint 22 tonna tömegű, 50 milliméter vastag homlok páncélzatú, J, L és M változatok voltak. Az ezeken alkalmazott 50 mm űrméretű L/60 KWK 39 löveg felvette a harcot a korabeli szovjet T–34/76 típusokkal is, így ez a harckocsi is képes volt harckocsi csatát vívni a szovjet páncélos erőkkal.

A németek három új páncélos típust alkalmaztak Kurszknál: a Párducot, a Tigrist és a Ferdinánd rohamlöveget. A Ferdinándról elmondható, hogy rossz terepjáró képessége, esetlen mozgása és a gyalogsági támadással szembeni védtelensége miatt nem igazán vált be. A 653. nehézharckocsi-osztály már a támadás első napján, 37 darabot veszített el az eredeti 49 darab gépéből. Gyakori a Tigris és a Párduc harckocsik szerepének bagatellizálása, pedig valójában a 200 Párduc és főleg a 133 Tigris harckocsi okozta a szovjet vezetésnek a legnagyobb fejtörést. Velük szemben nehézharckocsi-kategóriában alig 170 KV–1 és 10 Churchill (más adatok szerint 42) páncélost tudtak felsorakoztatni.³⁵ A KV–1 és a Churchill típusok csak formailag voltak nehéz harckocsik, mert bár a páncélzatuk erős volt, de a KV–1 lövege a T–34-esen is alkalmazott 76 milliméter űrméretű F–34 harckocsiágyú, míg a Churchill fegyverzete ennél is gyengébb volt, így a szovjet nehézharckocsi-állománynak egyetlen típusa sem volt mérhető a német nehéz harckocsikhoz. A Churchill MK IV harckocsit nem tankcsatára, hanem a gyalogság támogatására szánták. 57 milliméteres löveggel volt felszerelve. Az MK I, II, IV változatokból, összesen 301 darabot szállítottak a Szovjetunióba.

Ha német oldalon hangsúlyozzuk a régebbi típusokat, akkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szovjet oldalon sem csak T–34/76-ok harcoltak, mert a harckocsi-állomány legalább egyharmada T–60 és T–70 könnyű harckocsikból állt. Konkrétan csak a Központi és a Voronyezsi Front harckocsi-állományában 900 db T–60, vagy T–70 típusú könnyű harckocsi volt. Ezek a csatára alkalmatlan típusok ugyan jó szol-

³⁵ *Turcsányi Károly*: *Nehéz harckocsik, Összehasonlító értékelések, művelési alkalmazások és a magyar TAS tervezése*. Pudelo Kiadó, Debrecen. 51–52.

gálatot tettek a Vörös Hadseregnek abban az időszakban, amikor a kérdést úgy kellett feltenni, hogy van harckocsi, vagy nincs harckocsi, de a kurszki csata idején legfeljebb felderítésre voltak alkalmasak. Nyílt páncélos ütközetekben vagy a gyalogság támogatásakor értelemszerűen nem feleltek meg a követelményeknek, és harckocsi-szerpkörben való bevetésük csak a veszteségeket növelte. A 3600 szovjet harckocsiból kevesebb, mint 2700 volt T-34, 180 KV-1 vagy Churchill, és a többi lényegében harckocsiként használhatatlan könnyű harckocsi.

A Vörös Hadsereg Kurszknál felvonultatott harckocsijai közül egyik sem harcolhatott a németek legújabb típusú páncélosaival, ezen kívül legalább egyharmaduk nem vehette fel a harcot a németek régebbi típusaival szemben sem. Ellenben a németek minden típusa harcolhatott a T-34/76 szemben és a legtöbb legyőzhette a szovjet nehéz tankokat is. A német nehéz harckocsik ellen, csak a Zisz-2 57 milliméteres páncéltörő ágyúja és a SZU-152 rohamlőveg volt igazán hatékony fegyver. A SZU-152 fejlesztését 1942 elején fogadták el, és a KV-1 nehéz harckocsi bázisán került kialakításra. Használható volt nehéz rohamlőveggként, de nehéz páncélvadászként is. Fő fegyverzete a 152,4 milliméter űrméretű, 27,9 kaliber hosszúságú ML-20S nehéz tarack volt. E fegyver 655 m/s kezdősebességű lövedéke 125 milliméteres páncélt ütött át 500 méter távolságon és 2000 méterig a 110 milliméteres páncélt is áttörhette. A több száz m/s sebességgel becsapódó 48,78 kilogrammos lövedék akkor is tönkretette a harckocsit, ha nem ütötte át a páncélt. Ellenben mindkét típusból – figyelembe véve, hogy rendszeresítésüket csak 1943 tavaszán kezdték el – a csata kezdetére csak kevés állt rendelkezésre. Például a SZU-152-ből hat ütegre szervezve egy ezred, összesen 12 löveggel vett részt a csatában.³⁶ Az egységet az Orjol-Kurszk irányba vetették be, ahol többek között 7 Ferdinand rohamlőveget és 10 Tigris semmisítettek meg. (Más források szerint 8 Ferdinandot és 12 Tigris.)³⁷

Technikai értelemben tehát inkább német előnyről, mint hátrányról beszélhetünk. Emiatt a szovjetek a védelmi harcok során nagymértékben támaszkodtak gyalogságuk szívósságára, tüzéségükre (benne a páncéltörő tüzéségre), a légierőre és a műszaki alakulatokra.

Szinte minden szakirodalomban sok szó esik a rádió hiányáról a szovjet harckocsikban. Tény, hogy a háború végéig nem sikerült minden harckocsit felszerelni ezzel a vezetés szempontjából létfontosságú eszközzel, de ez a probléma kissé túldimenzionálnak tűnik. A szovjet harckocsik felszereltsége 1940-ben 10–15%, 1942-ben 20–40%, de 1943-ra a T-43 és nehezebb típusok felszereltsége elérte a 70–80%-t.

A légierő mindkét oldalon nagy szerepet kapott. A németek az FW-190A és az

³⁶ *Ian Galley*: Artillery of the Red Army, http://www.flamesofwar.com/hobby.aspx?art_id=1002 2014-11-10 07.37

³⁷ Battle of Kursk tanks, <http://www.battleofkursk.org/Battle-of-Kursk-Tanks.html>

ME–109 F vadászokat és a JU 87 harcokosi rombolókat használták. Szovjet oldalon a LA–5, LA–5 FN, JAK–3, JAK–9 vadászok és az IL 2 csatarepülőgépek játszották a fő szerepet.

Harcokcsik ellen a szovjetek repülőgépekről a 2,5 kilogrammos PTAB–2.5–1.5 típusú kumulatív bombát alkalmazták. A bomba 60 milliméter vastag páncél átütésére volt képes, amely elegendőnek bizonyult minden német harcokcsi – beleértve a Tigris is – tetőpáncélzata ellen. A benzinnel működő német harcoksimotorok gyűlékonyak voltak, és egyetlen bomba is lángba boríthatta őket. A bomba kétségtelenül hatásosnak bizonyult a támadó páncélosok ellen, 70–100 méter magasságról kioldott 192 darab PTAB egy 15x70 méteres területen gyakorlatilag mindent megsemmisített.³⁸ A szovjet IL–2 típusú csatarepülőgépek négy kazettát szállíthattak, amelyekben egyenként 48 PTAB volt, míg kazetta nélkül 220 darabot szerelhettek rá. A bombákat a célterület felett egyszerre oldották ki, amelyek így nagy területet fedtek le, amelyen belül a harcokcsikat véletlenszerűen találták el. A módszerből következik, hogy a ledobott bombák jelentős része nem talált célt, de a nagy számok törvénye alapján, az ily módon támadó repülő mégis jelentős pusztítást okozhattak. Egy nyolc gépből álló IL–2 kötelék, 1943. július 2-án 70 német harcokcsit támadott meg, és 1200 bomba felhasználásával 15 harcokcsit megsemmisített.³⁹ A németek kézenfekvő módon a harcjárművek közötti távkozok növelésével, illetve a légitámadások megelőzésével (pl. álcázás) védekeztek, ami csökkentette a légitámadások hatékonyságát.

A szovjet páncéltörő tüzérség alapfegyvere 1943-ban a 45 milliméteres páncéltörő ágyú volt. A páncéltörő tüzérezredek a hosszú csövű 76 milliméteres 36 M páncéltörő ágyút használták, míg a hadosztálytüzérség maradt a szintén 76 milliméteres ZISZ–3-as lövegeknél. A nagyobb hatású, ZISZ–2 típusú 57 milliméteres páncéltörő ágyúkat a páncéltörő tüzérdandárok harmadik ezredeiben szervezték.⁴⁰ A páncélosok legfélelmetesebb ellenfele a földön nem a harcokcsi, hanem a páncéltörő ágyú volt. Mivel beásták és jól álcázták, ezért nehéz volt észrevenni, így az első lövést majdnem biztosan mindig a páncéltörő lövegek adták le. A német támadás elhárításában döntő szerepet szántak az álcázott páncéltörő tüzérségnek, amelynek fő feladata, hogy akár önmagát is feláldozva megsemmisítse a támadó ellenség páncélosait. A páncéltörő lövegek álcázott tüzelőállásaikból hatásos lőtávolságukon belül nyitottak tüzet, ami függött a löveg és a támadó harcokcsi típusától, de a második világháború e szakaszában átlagosan

³⁸ <http://ram-home.com/ram-old/bomb-ptab.html> 2014-11-24 16. 20.

³⁹ <http://ram-home.com/ram-old/bomb-ptab.html> 2014-11-24 16. 20.

⁴⁰ *Walter S. Dunn, Jr: The soviet economy and the Red Army 1930–1945.* http://books.google.hu/books?id=dcAgT_2uiYgC&pg=PA177&lpg=PA177&dq=soviet+anti+tank+units&source=bl&ots=g0O_P5V6Wu&sig=sEcAg85g8yzTemAcN3gxDcaAg&hl=hu&sa=X&ei=8NeAUo6dMIeO4wTPm4GYAw&ved=0CGoQ6AEwCDgU#v=onepage&q=soviet%20anti%20tank%20units&f=false, 2013-11-11 14. 37.

500 méter volt. A támadó harckocsik a terep és a harcalkozat tartása miatt legfeljebb 20 kilométer/óra sebességgel haladva ezt a távolságot 2 perc alatt teheték meg. Ennyi idő alatt a páncéltörő lövegek egyenként 10–15 lövést adhattak le. Minimum 20–25% hatásos találati valószínűséggel számolva, ez lövegenként 2–3 három kilótt tankot is jelenthetett, mielőtt a löveget felderítették és megsemmisítették volna. A számítás nyilvánvalóan csak arra az esetre vonatkozik, ha az ellenség a veszteségekre való tekintet nélkül folytatta támadást.⁴¹ A páncéltörő tüzérség akkor is teljesítette feladatát, ha maga is nagy veszteségeket szenvedett vagy megsemmisült, de ezzel arányosan nagyszámú támadó harckocsit semmisített meg. A híres JU–87 pilóta, Hans Ulrich Rudel szerint a csatatéren jól elhelyezett és álcázott szovjet nehéz páncélelhárító ágyúk jelentették a legnagyobb veszélyt a német páncélosok számára. Támpontjaik felderítése és megsemmisítése a legnehezebb feladatok egyike volt.⁴² Bár a hivatalos győzelmi lista csak a kilótt páncélosokat ismerte el, de a német páncélos katonák szemében a megsemmisített páncéltörő ágyú kétszer annyit ért, mint a kilótt harckocsi.⁴³

A csata

A Citadella kezdetét megelőző napokban a két fél megpróbálta akadályozni a másik szándékait, ezért légi és tüzérségi csapásokat mértek egymás állásaira, repülőtereire és a csapatokat, felszerelést kirakó körleteire. Május–június hónapban a szovjet légi-erő a német repülőtereket támadta, és megsemmisített 500 repülőgépet. A németek ezzel szemben részlegesen lebombázták a szovjetek legfontosabb kirakó állomásának számító kurszki vasúti csomópontot. Mindkét fél erősítette felderítő tevékenységét, és orosz részről a partizánokat is bevonták a német felvonulás késleltetésébe.

Július 4-én német légítámadásokat hajtottak végre, és harcfelderítés indult a szovjet védelem harcászati feltérképezésére, illetve a szovjet zászlóaljerejű harcelőrsők visszaszorítására. A harcfelderítés természeténél fogva olyan támadó tevékenység, amely tűzmegnyitásra kényszeríti az ellenséget. Sokan ezért a Citadella kezdetét július 4-én délutánra teszik, ami nem felel meg a tényeknek. A támadás végül 1943. július 5-én hajnalban indult meg. A szovjet oldalt német átszököttek tájékoztatták a támadás előkészületeiről, ezért lehetősége volt úgynevezett tüzérségi ellen-előkészítéssel akadályozni a német kibontakozást. A szovjet tüzérség már kezdetben késést okozott a német tervekben, mert a tüzérségi ellen-előkészítés felemás értékelése ellenére is

⁴¹ <http://www.lonesentry.com/articles/ttt/russian-antitank.html> 2013-11-09 08.56

⁴² „The most dangerous things for our panzers are the Soviet heavy anti-tank guns, which established in all key points of the battlefields. The Russians are the masters of camouflage, therefore it's very hard to locate and neutralize their guns.” <http://www.wio.ru/galgrmd/atg.htm> 2013-10-09 07. 22

⁴³ *Robert Kershaw: Harckocsizók (A páncélos hadviselés emberi története)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. 370.

jelentős veszteségeket okozott, és zavart keltett a felvonulásban, ami 2–3 órával késleltette a Citadella megindítását. A német tüzérség csak 04.30-kor nyitott tüzet, amelyre a szovjet tüzérség nagy erővel válaszolt. Már a csata első napjai alatt világossá vált, hogy a német parancsnokság elképzelései kivitelezhetetlenek. A kezdeti sikerek ellenére a német támadás délen egyik szárnyon sem a terv által előírt ütemben haladt. Márpedig a Citadella elképzelésének kulcsa éppen a gyors áttörés végrehajtása volt.

A két légierő nagy intenzitással lépett harcba. Július 5-én a Központi Front légtérében a Luftwaffe 1162, a szovjet 16. légi hadsereg 1232 bevetést teljesített.⁴⁴ A szovjet vadászlégierő eleinte lassan és a csata első napján kevés eredménnyel reagált. A Voronyezi Front vadászfedezetét az 5., a Központi Front légi biztosítását a 6. vadászrepülő hadtest látta el. A feladatot kezdetben egyik sem tudta maradéktalanul megoldani. Megfelelő légi fedezet hiányában a szovjet erők bizonytalanná váltak, és a németek vették át a kezdeményezést. Taktikai hiányosságok miatt a német támadásokat sem a csatarepülők, sem a bombázók nem tudták megfelelően fékezni. Kis csoportokban, vadász kíséret nélkül repültek, és az ellenséges vadászok megérkezésekor menekülni kényszerültek. Úgy tűnik, míg a két fél vadász-légiereje egymással harcolt, addig a földi csapatokat mindkét fél szabadon támadhatta. A hibák kiküszöbölése után a második nap végére az északi szektorban a 16. szovjet légi hadsereg felülkerekedett a nehézségeken és fokozatosan kivívta a légi fölényt. Július 9-én a Luftwaffe aktivitása a Központi Front sávjában 350 bevetésre csökkent. Lényegében ugyanez történt a déli szektorban is, ahol bár több nehézséggel, de a szovjetek végül felülkerekedtek a számbeli hátrányban is harcoló németeken. Bár július 10-re a Luftwaffe még mindig képes volt légi támogatást nyújtani a harcmező egyes részein, de elvesztette az általános fölényt a csatatér fölött, és az egységek bevetetősége drasztikusan csökkent. Július 11-én már csak az II. SS páncélos hadtest Prohorovka felé irányuló támadását volt képes több-kevesebb sikerrel támogatni. Rotmisztróv erről ezt írja: „Egyidejűleg, kemény légi harc bontakozott ki a csatatér felett. Mind a német, mind a szovjet pilóták igyekeztek segíteni a földön harcolókat. Úgy tűnt, hogy a bombázók, a csatarepülők és a vadászok oda vannak függesztve a csatatér fölé. Egyik légi harc követte a másikat és nemsokára az egész ég behomályosult az égő roncsok füstjétől.”

A szovjet és a német vadászok küzdöttek a légi fölényért a csatatér fölött annak érdekében, hogy a légierő befolyásolni tudja a földi csatát. A harcok során mindkét fél képes volt csapást mérni az ellenség földi harcjárműveire.⁴⁵ Összefoglalva: a szovjet légierő a kezdeti gyengélkedés után északon július 8-tól megszerezte a légi fölényt, míg délen legalábbis kiegyenlített harcot vívott.

⁴⁴ A második világháború története... i. m. 194.

⁴⁵ Jonathan P. Klug B. S: REVISITING A „LOST VICTORY” AT KURSK, United States Military Academy, 1995 August 2003 http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-0604103-113808/unrestricted/Klug_thesis.pdf 2014-05-15 10.25.

A német támadás július 5-én az északi szakaszon a Központi Front ellen indult. Itt a főcsapás irányában a szovjet 13. hadsereg védekezett. A szovjet védelem a páncéllhárító támpontokon és körleteken alapult, amelyből több páncéltörő tüzér alegység harca egységesen koordinálható volt. Az északi német csoportosítás hamarosan egy mélyen kiépített orosz védelmi rendszerbe és sorozatos ellentámadásokba ütközött. A gyalogosok, valamint a műszaki alakulatok nem tudták megtisztítani az utat a harcok előtt, így nekik kellett megkísérelni a megerődített körletek áttörését. Az első napon súlyos veszteségek árán a 9. német hadsereg egy 50 kilométer széles és 8 kilométer mély betörést ért el, ami a védelem harcászati mélységén sem hatolt át. A következő napon, bár Rokoszozszkij ellentámadása csak részleges sikert ért el és a Tigrisek okozta súlyos veszteségek miatt megállt, de a német támadás sávjának szélessége 40 kilométerre szűkült, és így is csak 4 kilométer előrejutást értek el.

Július 7-én a német 292. és 86. gyaloghadosztály elfoglalta Ponyirit, de a szovjet ellentámadás részben visszafoglalta. A települést július 8-án sem sikerült elfoglalni, és ettől kezdve a harcok ide koncentráálódtak. A német támadási sáv szélessége július 7-én 15 kilométer, 8-án már csak 2 kilométer széles volt. Ennek ellenére az előretörés üteme naponta alig 2 kilométert ért el, és július 8–9-én a harcok jobbára már csak Ponyiri birtoklásáért folytak. Július 10-én a német támadás az északi szakaszon lényegében megállt, és Model is belátta, hogy az áttörés lehetetlen.

A német esélyekről sokféle latolgatás született, azonban tény, hogy az északi támadás nagyjából 12–18 kilométer előrenyomulás után már a harmadik napon nagy veszteségek mellett elakadt. Rokoszozszkij jól kézben tartotta a Központi Front védelmi harcát és Model támadását már július 9-én 21 000 fő (más adatok szerint 50 000 fő) és páncélosai legalább felének elvesztése után Ponyiri vasútállomásnál végleg megállították. Július 12-én megindult a Nyugati és a Brjanszki Front támadása, ami formálisan is lezárta a Központi Front védelmi hadműveleteit, mivel Model kénytelen volt hét hadosztályt kivonni a támadó csoportosításból és a hadserege hátát fenyegető új veszedelem ellen irányítani.⁴⁶ A Kutuzov hadművelet közvetlenül fenyegette a 9. német hadsereg hátát és utánpótlási vonalait, ami az északi szakaszon végleg lezárta a német offenzívát. Július 15-én már a Központi Front indított támadást.

A sztavka rosszul ítélte meg a főcsapás várható irányát, és északról várta a németek főcsapását. Ide ezért nagyobb erőt összpontosított, aminek következtében a déli irányt védő Voronyezsi Front gyengébb volt az északon harcoló Központi Frontnál. A déli szárnyon támadó német csoportosítás, a Belgorod térségéből induló 4. német páncélos hadsereg így kezdetben több sikert könyvelhetett el. Ennek ellenére ez a csoport is már kezdettől messze elmaradt a tervezett napi 20 kilométeres támadási ütemtől. A táma-

⁴⁶ *Zsukov*: Emlékek, gondolatok. Kossuth Kiadó – Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest, 1970. 372.

dás ezen a szárnyon szintén július 5-én hajnalban kezdődött. A fő csapásmérő erőt a 4. páncélos hadsereg és a Kempf harccsoport páncélosai alkották. Model nagyjából 1000 páncélosa mellett Manstein közel 1400-zal rendelkezett, amelyekből 200 db volt az új Párduc és 102 a félelmetes Tigris típusú.

A támadást a 4. páncélos hadsereg ezen belül a II. SS páncélos és a 48. páncélos hadtest vezette Obojany irányába, míg a jobb szárnyukon a Kempf-harccsoport páncélosai kisegítő csapást mértek. A Voronyezsi Front parancsnoksága a két támadócsoport miatt nem tudta pontosan meghatározni a német főcsapás helyét, ezért kezdetben erőit megosztva volt kénytelen alkalmazni. Helyzete mégsem tekinthető előnytelennek, mert mély és szilárd védelmet épített fel és mögötte állt a Sztjeppi Katonai Körzet.

Július 5-én, a németek egy 30 kilométeres szakaszon, mintegy 9 kilométer mély betörést értek el, amelyet a következő nap végéig a II. SS páncélos hadtest 25 kilométer mély betöréssé fejlesztett. Vatutyin az 1. harckocsi hadsereggel ellentámadást tervezett, de végül védelembe rendelte harckocsijait. Július 7-én Manstein 20 kilométerre csökkentette az áttörési szakasz szélességét. Július 9-én az áttörési szakasz szélessége már 15 kilométerre csökkent, mégsem sikerült 2 kilométernél nagyobb előretörést elérni. A Kempf-hadműveleti csoport még ennyi sikert sem könyvelhetett el. Már kezdetől fogva csak lassan, napi 4-5 kilométert haladt előre és Prohorovka térségéig csak a szomszédok tevékenységének a segítségével juttatta el. Csak július 11-én sikerült jelentős előretörést elérnie.

A 48. páncélos és a II. SS páncélos hadtest támadása, körülbelül 32 – egyesek szerint 50 – kilométer előretörés után, Obojany irányában július 10-re lényegében elakadt. Ekkor a 4. páncélos hadsereg parancsnoka a szovjet védelem megkerülése céljából megváltoztatta a támadás irányát, és július 12-én a német csapásmérő erő összetalálkozott az 5. gárda harckocsi hadsereg erőivel, amelyből találkozót alkottak ki.

Nagy és gyakran ellentmondásos viták zajlanak a prohorovkai csatáról. Prohorovka egy kis település, amely Kurszk városától 90 kilométer távolságra, délkeleti irányban fekszik. Szerintünk az itt megvívott csata akár a Citadella hadművelet összeomlásának jelképe is lehetne. A német kerülőmanőver eleve egy kudarc következménye volt, nevezetesen az Obojany felé irányuló támadás szilárd háritása a szovjet védelem részéről. A német támadás irányát azért változtatták meg Prohorovka felé, mert nem sikerült Obojany elfoglalása, ami feltétele volt a további előretörésnek. Prohorovka elfoglalásával lényegében megkerülték volna Obojanyt, és tovább törhettek volna Kurszk felé a Pszjol folyón át. A prohorovkai vasútállomás körzetében lezajlott csata tulajdonképpen két térségben, és nem egy, hanem két napon (július 12–13.) keresztül zajlott.⁴⁷

⁴⁷ A második világháború története... i. m. 202.

1. Prohorovka nyugat az 5. gárda harckocsi hadsereg fő erői harcoltak a II. SS páncélos hadtesttel.
2. Prohorovka dél, Trufanov tábornok vezetésével egy harckocsi hadtest a hadsereg nehéz harckocsi ezredével kiegészítve a Kempf-harccsoport erőivel.

A csatához kell sorolni az Obojany irányában folyó harcokat is. Az 1943. július 12-én induló és 13-án kisebb erőkkel megismételt német támadás az utolsó jelentős próbálkozás volt a siker kivívására és a kurszki kiszögellés elfoglalására.⁴⁸

A csatában részt vevő harckocsik számáról megoszlanak a vélemények, többen mindkét fél részéről 1200 harckocsit és önjáró löveget említenek, mások jóval kevesebbet, de megítélésünk szerint az összecsapás jelentőségét tekintve nem ez a döntő szempont.⁴⁹ Prohorovkától nyugatra a II. SS páncélos hadtest állt 294 harckocsival (köztük 15 Tigris). Délre a Kempf-harccsoport III. páncélos hadtestének valamivel kevesebb, mint 200 páncélosa támadott. Ezekkel a német erőkkel szemben, két csoportot alakítva Pável Rotmisztrov 5. gárda harckocsi hadserege harcolt, amelyet megerősítettek két, a harcokban már részt vett harckocsi hadtesttel. Az összesen 800–830 harckocsiból álló szovjet erő számokban jelentkező túlereje azonban csak látszat, mivel harckocsijaik legalább egyharmada alkalmatlan volt a páncélos ütközetre. A szovjet alakulatok két irányban voltak lekötve, ezért nem kizárólag a II. SS páncélos hadtesttel, hanem a Kempf-harccsoport páncélosaival is harcoltak. A gyalogságot a Prohorovka–Obojany szakaszt védő 5. gárda hadsereg biztosította.

Míg a szovjet T–34 harckocsilövegek legfeljebb 500 méterről tudták áttörni a Tigrisek oldalpáncélját, a Tigrisek másfél kilométer távolságból kilöthették a T–34-eket. E számadat állandó hangsúlyozása, jelentős túlmisztifikálása a Tigris képességeinek, mert ekkora távolságból harckocsicsatát célzási nehézségek miatt nemigen vívtak. Éppen a célzási korlátok okán a harckocsi ütközetek átlagos távolsága ritkán haladta meg 5-600 métert.

A prohorovkai csata találkozó ütközet volt, amelyben mindkét fél támadással akarta célját elérni. 12-én reggel a szovjet erők a tüzérségi előkészítés után támadást intéztek a németek ellen, amelyet erős páncéltörő- és rohamlővegtűz fogadott. A harcok fő súlyát a 18. és a 29. harckocsi hadtest viselte. A szovjet 18. harckocsi hadtest nyugat felé nyomta a Totenkopf hadosztályt és Vasziljevzska falu elfoglalásával beékelődött a

⁴⁸ Mihail Mjagkov, az Orosz Hadtörténeti Társaság tudományos igazgatója szerint: „A hitleri hadvezetés utolsó próbálkozása volt a háború menetének megváltoztatására. Ennek a csatának a főszereplője a II. SS-páncélos hadtest volt, amelybe komoly páncélgránátos hadosztályok tartoztak, Hausser tábornok vezetésével...”

⁴⁹ Mihail Mjagkov szerint: „...A harcjárművek száma közel 500 volt, amelyből 50 darab nehéz Tigris.”

Totenkopf és a Leibstandarte hadosztály közé. Ez utóbbi hadosztályt Kiricsenko tábornok 29. harcokosi hadteste támadta és megakadályozta Prohorovka elfoglalását.⁵⁰ Végző soron a németeknek nem sikerült a célponttelepülés elfoglalása, és délen Trufanov tábornok csoportja is megállította a III. páncélos hadtest további előretörését. A német erők ezért július 12-én nem egyesülhettek, és nem támadhattak tovább Obojany felé. Az összecsapásban a szovjet fél sem érte el a kitűzött céljait, de a csatatér feletti ellenőrzést megtartotta. Bár a németek július 13-án megkísérelték felújítani a támadást, de ismét sikertelennek bizonyultak. Ettől kezdve a támadás látszatát színélve még néhány napig másodrangú célpontok körül manővereztek, indítottak kisebb támadásokat, de az offenzíva leállt, és fokozatosan védelemre tértek át. Július 17-én a németek megkezdték a visszavonulást a megindulási vonalra, amelyre a szovjetek július 23-ára zárkóztak fel.

Napjainkban az összecsapás eredményeit sokféleképpen ítélik meg, ahogy a harcoló felek által elszenvedett veszteségekről is többféle „újszerű” értékelés született. Teljesen hihetetlen állításnak tekinthetjük azokat az adatokat, amelyek szerint miközben az SS páncélos hadtest erői megsemmisítették az 5. gárda harcokosi hadsereget, ők maguk alig szenvedtek veszteséget. Feltehető a kérdés, hogy ez esetben miért nem foglalták el Prohorovkát, megteremtve az Obojany–Kurszk felé való előretörés feltételét? A válasz csak az lehet, hogy bár a szovjet csapatok óriási mennyiségű harcokosit veszítettek, 800-ból 500-at, ez közel 60 százalék, de megállították a német támadást. Ami azért lehetséges, mert a németeknek is súlyos veszteségeinek kellett lennie (egy adat szerint a harcjárműveik 75 százaléka). A 4. páncélos hadsereg a Citadella során legalább 40% veszteséget szenvedett, és ez alól az SS egységek sem voltak kivételek. A szovjet veszteségekre jól utal, hogy az 5. gárda harcokosi hadsereg javító egységei a csata elején 420 db harcokosit javítottak ki szinte azonnal.⁵¹ Nincs kétség, hogy a németeknél is hasonlóképpen történt. Egy harcokosi csata során nem feltétlenül csak végzetes találatot kaphatott, és átmenetileg többször kieshetett a harcból, majd hosszabb-rövidebb javítás után, esetleg új személyzettel visszatért. A németek ezért végleg elvesztett harci gépnek csak a kiégett, illetve a csatatérről ki nem menthető járműveket tekintették. A veszteségek összehasonlításánál azonban figyelembe kell venni, hogy az orosz harcokosok sem csak végzetes találatokat kaptak, és Prohorovkánál a csatatér (vagy annak jelentős része) az ellenőrzésük alatt maradt. A sérült járműveiket ezért kimenthették, és nagyjából több-kevesebb idő után (mint láttuk, igen gyorsan) újra hadrendbe állíthatták. A kurszki csatában

⁵⁰ M. K. Barbier: *Kurszk (A legnagyobb páncéloscsata 1943)*. Hajja & Fiai Könyvkiadó, Debrecen, 2002. 140.

⁵¹ A szovjet fegyveres erők hadtápjá a Nagy Honvédő Háború éveiben 1941–1943. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 273.

megsemmisült harckocsik magas számára és ennek későbbi hatásaira a németek is utalnak. „A »belgorodi húsdarálóban« megsemmisült harckocsik száma különösen aggasztó volt. A német páncélos haderő soha többé nem heverte ki az ekkor elszenvedett vérveszteséget.”⁵² Az orosz harctéri jelentések is megemlítik a nagyszámban megsemmisült német járműveket. „A Sturmovik-ezredek a csata során azt jelentették, hogy gyakorlatilag megsemmisítették a német 3., 9. és 17. páncélos hadosztályt.”⁵³ Ez lényegében egybeesik John Keegan állításával, aki szerint a 3., 17. és 19. páncélos hadosztály 450 harckocsijából július 15-ére mindössze 100 maradt.⁵⁴ A német állítás szerinti a „prohorovkai siker” után a német erők a gyors, célratörő támadás helyett még napok múlva is másodrendű célpontok körül keringtek, majd visszavonultak. Tették ezt akkor, mikor szerintük a szovjet páncélos erők gyakorlatilag megsemmisültek, és a német páncélos erők a súlyos harcok utáni is lényegében érintetlenek voltak.⁵⁵

A további eseményeket azonban nem a veszteségek számaival való bűvészkedés, hanem az a tény határozta meg, hogy a németek déli csoportosításának megállása és Prohorovka szovjet kézen maradása azt jelentette, hogy Obojanyt nem lehet elfoglalni, és a Kurszk felé való előrenyomulás lehetősége végleg kútba esett. Ez pedig a Citadella összeomlását jelentette és vele azt, hogy a német erők többé nem indíthattak nagyobb szabású támadást a keleti fronton, és megkezdődött a Berlinig való hátrálás időszaka. A német támadás véglegesen megállt. Manstein későbbi győzelmi tirádái ellenére Prohorovka a támadás végét jelentette. Csak két védelmi vonalat törtek át és 93 kilométerre voltak Kurszktól, miközben Obojanyt sem tudták elfoglalni.

A Citadella hadművelet leállítása azonban nem jelentette a csata végét. Rövid felkészülés után, augusztus 3-án – mintegy csatlakozva a Kutuzov hadművelethez – a Voronyezsi és a Sztjeppi Front támadásra indult, amely augusztus 23-án Harkov elfoglalásával végződött.

A csata mérlege

„Támadó csapatainkat hetekig tartó gondos felkészítésben részesítettük, s viszonylag jól el voltunk látva tüzéséggel és harckocsikkal is. Offenzívánk ennek ellenére meghiúsult. Mélységben tagolt, többlépcsős, nagyon megerősített és sok páncéltörő

⁵² *Siegfried Westphal: Két felvonás között, S. Freiden – W. Richardson* 184.

⁵³ *Antony Beevor és Luba Vinogradova: Író a háborúban (Vaszilij Groszman a Vörös Hadseregben).* Golden Book Kft, 270.

⁵⁴ *John Keegan* 794.

⁵⁵ Ez már csak azért sem igaz, mert csak a Sztjeppi Frontnak legalább két harckocsi hadtestnyi érintetlen ereje volt még.

fegyverrel ellátott védelmi rendszerbe ütköztünk.”⁵⁶ Nem gondoljuk, hogy a 9. német hadsereg kötelékében harcoló XIII. hadtest parancsnoka, Hans Friessner véleménye önmagában irányadó. A kérdés ennél jóval összetettebb.

A Citadella kudarcát több okkal magyarázzák:⁵⁷

1. A támadás megkezdésének halogatásával. Későn indult ahhoz, hogy a szovjetek márciusi gyengeségét kihasználhassa.
2. A harcászati sikertelenség, elsősorban 9. hadsereg támadásának végleges elakadása már július 9-én.
3. A német oldalon nem vetették be a tartalékokat.
4. A csata egyoldalú és sokak számára megmagyarázhatatlan megszakításával.

Ezen érvelések nagyrészt Manstein visszaemlékezéseinek nem túl kritikus elfogadásán alapulnak. Mindenképpen valamiféle kihasználatlan német siker mítoszát szeretnék megteremteni, amelyet objektív okokból vagy éppen Hitler tévedései kapcsán nem lehetett kiaknázni. Manstein a könyvét utólag írta, és mint érdekelt nem tekinthető pártatlan tanúnak.

A kudarc fentebb felsorolt okaihoz bátran hozzátehetjük a következőket:

1. Eleve téves célkitűzések,
2. A súlyos veszteségek,
3. A támadás végleges elakadása,
4. A tartalékok hiánya,
5. A kitűzött célok elérésnek reménytelensége,
6. A Kutuzov hadművelet megindulása július 12-én.

A Citadella hadművelet kudarcát nyugaton és nálunk meglehetősen egyoldalúan a szövetségesek 1943. július 9-én végrehajtott szicíliai partraszállásával magyarázzák, miközben nem veszik figyelembe az orjoli kiszögellésben július 12-én megindult Kutuzov hadműveletet. Von Kluge szerint két offenzíva volt hatással Hitler döntésére, amelyek közül természetesen a szicíliai partraszállást tartja elsődlegesnek, és a Kutuzov hadműveletet másodlagosnak.⁵⁸ Tény, hogy Hitlernek két választása volt: vagy tovább támad a kockázatra való tekintet nélkül, vagy egységeket von ki a Citadellából

⁵⁶ Hans Friessner: *Árulások, veszített csaták*. CO-NEXUS Print-teR, Budapest, 1992. 260.

⁵⁷ Heiger *Ostertag* 420–424.

⁵⁸ „Two enemy offensives had great impact on Adolf Hitler’s decision making on continuing

Operation CITADEL. The Anglo-American invasion of Sicily on July 10, codenamed Operation HUSKY, was the first. The preplanned Soviet counterattack in the Orel salient, codenamed Operation KUTUZOV, was the second.”

Jonathan P. Klug B. S.: REVISITING A „LOST VICTORY” AT KURSK, United States Military Academy, 1995 August 2003 http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-0604103-113808/unrestricted/Klug_thesis.pdf 2014-05-15 10.25.

az új veszélyek elhárítására. Csakhogy míg a Kutuzov megindítása azonnal kiváltotta a német egységek kivonását az északi támadó csoportból, addig Olaszországba egyetlen német egységet sem helyeztek át azonnali hatállyal.

A szicíliai partszállás melletti bizonyítékként a július 13-án lefolytatott tanácskozást említik, amelyen Hitler, von Manstein és von Kluge vettek részt. Nem szólnak viszont arról, hogy ezen a tanácskozáson nemcsak a szicíliai partraszállás volt téma, és von Manstein győzelmi tirádaival szemben von Kluge erős érvei is elhangoztak. Arról beszélt, hogy az északi csoportosítás nem képes előrehaladni és egyre több erőt kénytelen átvezényelni az orosz támadás megállítására, emiatt a Citadella azonnali leállítását követelte.⁵⁹ A kezdetben akadozó Kutuzov hadművelet során a szovjet offenzíva július 14-re 16 kilométeres előretörést ért el, és hátbatámadással fenyegette Model 9. hadseregét. A támadás megállítására Von Kluge szinte azonnal csapatokat vont el a Citadella északi szárnyát alkotó 9. hadseregtől. Ez az intézkedés a német északi csoportosítás támadásának a végét és a szovjet Központi Front július 15-i ellentámadásának kezdetét jelentette. A szicíliai partraszállás elsődlegessége mellett érvelőket meggyőződésükben az sem zavarja, hogy az SS páncélos hadtestet, amelyet állítólag azért vontak ki a kurszki csatából, mert Olaszországba helyeztek át, csak július 17-én, a 9. hadsereg visszavonulásával egyidejűleg vonták vissza az arcvonalból, és nem helyezték át Olaszországba. A hadtest erői zömével továbbra is a keleti fronton immár a szovjet támadások megállításáért harcolt. Csak a Leibstandarte páncélgránátos hadosztályt – és azt is csak augusztusban – küldték Észak-Olaszországba, Torino körzetébe, miután teljes megmaradt harci technikáját (39 harckocsi és rohamlöveg) átadta a keleti fronton maradó két másik hadosztálynak. Itt viszont az angolok és az amerikaiak ellen semmiképpen nem harcolhattak, és az alakulatot novemberben személyi állománnyal és harci technikával feltöltve már ismét a keleti fronton találjuk.

Kérdés, hogy a korlátozott erőkkkel végrehajtott szicíliai partraszállás „veszedelme” valóban arra készítette a németeket, hogy mindent otthagya abbahagyják az egyes állítások szerint biztos áttöréssel kecsegtető csatát Kurszknál, és rohanjanak egy mellék-hadszíntérre? Tették volna ezt annak tudatában, hogy a Moszkvától 500 kilométerre végrehajtott áttörés és ezzel együtt a Kurszknál harcoló orosz alakulatok megsemmisítése vagy megtizedelése beláthatatlan előnyökkel – akár a keleti front felszámolásnak a lehetőségével – kecsegtetett? Nem valószínű! Sokkal elfogadhatóbb az a verzió, hogy a német parancsnokok is látták: a döntő áttörésre Kurszk térségében július 10-e után nyilvánvalóan nem kerülhetett sor. Ha tovább vizsgáljuk a kérdést, kiderül, hogy a keleti frontról nem vontak és a várható szovjet offenzívák fenyegetése alatt nem is vonhattak ki jelentős német alakulatokat. Valamennyi német kötelék, amely július 24-e

⁵⁹ H: P: Willmott – Robin Cross-Charles Messenger: A második világháború. Gabo Kiadó, Budapest, 2006. 189.

után érkezett – a 16., 26. páncélos, a 3., 29. páncélgránátos és a 1. ejtőernyős hadosztály – nyugatról érkezett az olaszországi hadszíntérre.⁶⁰

Többen állítják, hogy a Citadella kudarcát az okozta, hogy a csata annak minden következményével együtt anyagcsatává vált, s ekkora veszteségeket csak a Szovjetunió engedhetett meg magának.⁶¹ Ez az állítás több szempontból kétségbe vonható.

Először is téves felfogás, hogy egy jórészt megszállás alatt lévő ország korlátlan veszteségeket engedhet meg magának. Másodszor a megerősített, mélységében kiépített védelem elleni támadás az áttörés szakaszában minden esetben és szükségszerűen anyagcsata, mivel az erődített védelem támadása során nincs lehetőség váratlan manőverekre, briliáns, mindent eldöntő taktikára. A védelem harcászati előnye mellett a tüzerő, a bevetett erők harcértéke és főleg nagysága dönt. Ha a támadó nem tudja újabb erők bevonásával pótolni a veszteséget és fokozni a nyomást a védelemre, akkor az nem törhető át.

Mivel az erős támadó csoportosítást a védelem első vonala előtt megállítani nem lehet, ezért jött létre a mélyen tagozott védelem, amelynek alapelgondolása, hogy a támadót a védelmi rendszer mélységében elvérezteti. A védő fél fő törekvése, hogy az előre kiépített bonyolult tűz- és állásrendszer, valamint a jól vezetett ellencsapások segítségével az ellenség támadó erejét még az utolsó védelmi vonalak áttörése előtt felőrölje. Akkor is sikert ér el, ha az állásrendszert végül áttörik, de az ellenség erejét kivérezeti. A támadó számára nincs harcászati győzelem hadműveleti siker nélkül. A hadműveleti szabadság megszerzése csak a védelem áttörésével jön létre, az is csak akkor, ha a támadónak marad ereje manőverező háborút folytatni. Ennek hiányában a védelem bármennyi vonalán hatol át, mindaddig nem érhet el sikert, amíg a végleges áttörést meg nem valósítja. A támadó esetében tehát csak akkor lehet sikerről beszélni, ha úgy töri át a védelmi rendszert, hogy veszteségei viszonylag csekélyek, és a megszerzett hadműveleti szabadság birtokában képes az offenzíva folytatására. A védelmi rendszerbe való mély betörés nagy veszteségekkel, az áttörés reménye nélkül nem harcászati siker, hanem halálos csapda. A németek esetében pontosan ez történt, ezért katonai szakmai szempontból teljesen érthetetlenek a stratégiai vereséggel párosuló német taktikai győzelmekről alkotott elméletek. Összefoglalva: a taktikai győzelem mint siker önmagában nem értelmezhető, mert ha nem fejleszthető hadműveleti vagy hadászati sikerré, akkor kudarcról és feleslegesen elvesztegetett saját erőkről beszélhetünk.

És most a német veszteségek „csekély” mértékéről néhány gondolat. A német erők a Citadella teljes ideje alatt megerősített állások sorát rohamozták, amelyeket ráadásul páncélelhárításra külön megerősítettek. Nem rendelkeztek sem légi, sem páncélos,

⁶⁰ John Keegan 592.

⁶¹ M. K: Barbier 64.

sem tűzérési fölénnyel. Az orosz védelem és benne a tűzéréség hatalmas mennyiségű lövedéket lőtt ki.⁶² Azt kellene feltételezni, hogy ez a tűzzápor teljesen hatástalan volt, és Vörös Hadsereg a háború harmadik évében annyira járatlan volt a tűzvezetésben, hogy nem okozott kárt a támadóknak? Model hadseregének veszteségei július 9-ig elérték a 400–500 páncélost. Csak a Ponyiri vasútállomás mellett 10 700 halottat és sebesültet, valamint 220 harckocsit és rohamlöveget, 71 löveget és aknavetőt veszített.⁶³ Ezzel szemben a déli német támadó csoport egyes szerzők szerint ugyanilyen viszonyok között alig veszített harckocsit. Akkor hová tűnt a 200 Párduc harckocsi, mivel ebből a típusból július 17-én már csak 7–8 darab volt bevethető? Tény, hogy megbízhatatlanok voltak, de azért mégsem gondolhatjuk, hogy mind a műhelyben állt. Maga Guderian írta, hogy a páncélos csapatok gerince megtört. Más szerzők szerint viszont a 4. páncélos hadsereg vesztesége már Prohorovka előtt elérte a 330 harckocsit, amely minimális számként elfogadható.⁶⁴

Amennyiben a német erők csak csekély veszteséget szenvedtek, miközben az ellenség erőit folyamatosan megsemmisítették – ami önmagában véve sem hihető –, akkor miért vallott kudarcot a Citadella hadművelet? Valljuk be: egy 900 000 fős csoportosításnak nem súlyos veszteség a hivatalosan elismert 50 000 katona és hivatalosan állított 300–700 harckocsi a 2700-ból, de még a 2000-ból sem, ha az erőfeszítés eredménye elsöprő győzelem.⁶⁵ „A nagy igazság az volt, hogy a német veszteségek tarthatatlanná váltak: Manstein támadása kifulladt. Ahol az oroszok még nem törtek előre, az állásaikat ott is tartották.”⁶⁶

Ha a kurszki támadás céljának a kiszögellés elfoglalását és az ott elhelyezett orosz erők bekerítését tekintjük, akkor világos, hogy a német támadás semmilyen tekintetben sem érte el a célját. Még az orosz erők végzetes meggyengítése sem sikerült, mert a német offenzívát azonnal orosz támadássorozat követte. A német áttörési kísérlet sikertelensége inkább csatadöntő elem, mint annak boncolgatása, hogy melyik fél szenvedett nagyobb veszteséget. Az áttörés elmaradása ugyanis automatikusan a Citadella kudarcát jelentette. A tény, hogy melyik fél okozott nagyobb veszteséget, legfeljebb

⁶² 1943. július 5. és 12. között csak a Központi Front csapatai 1083 (naponta 135) vagon löszert használtak fel. Lásd: A szovjet fegyveres erők hadtápjá a Nagy Honvédő Háború éveiben 1941–1943. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 154.

⁶³ *Colonel David M. Glantz: Soviet Defensive Tactics at Kursk, July 1943.* Combat Studies Institute U. S. Army Command and General Staff College September 1986. 61. <http://usacac.army.mil/cac2/cgsc/carl/download/csipubs/glantz2.pdf> 2013-11-03 08. 53.

⁶⁴ *H: P. Willmott – Robin Cross-Charles Messenger* 188.

⁶⁵ Richard Overy elvesztett német 278 német és 1600 orosz páncélosról ír, ami nyilvánvalóan a német veszteségek alulbecslése. *Richard Overy: A harmadik birodalom krónikája.* Alexandra Kiadó, Pécs, 2012. 317.

⁶⁶ *Max Hastings: Fegyverben a világ.* Elszabadult a pokol 1939–1945. Gabo Kiadó, Budapest, 2012. 519.

enyhítheti a kudarc fájalmát, de győzelemről pusztán erre alapozva nem beszélhetünk.

Összegzés

A háború után sokan sokféle okból igyekeztek a háború eseményeinek sajátos értelmezést adni. A hidegháborúban ennek politikai motívumai érthetőek, de nem voltak megérthetőek. Nyugaton a kurszki csatát és ezen belül a prohorovkai ütközetet is erőteljesen próbálják negligálni. Érveikhez a II. SS páncélos hadtest napi harcjelentéseire hivatkoznak, amelyeket a washingtoni Nemzeti Archívumban őriznek, és amelyek a jelek szerint okmányok formájában nem léteznek, mert mikrofilmen tárolják őket.⁶⁷

Az 1942. július 5-én megindított Citadella hadművelet a németek utolsó próbálkozása volt a stratégiai kezdeményezés visszaszerzésére a keleti fronton. Végrehajtására az 1942. évi veszteségek után nagy nehézségek árán helyreállított hadseregük legjobb csapatait vonták össze. Ez a hadművelet azonban csak a bevezető szakasza volt a kurszki csatának. A teljes, a háborút eldöntő, mintegy ötven napig tartó összecsapás a szovjet offenzívával folytatódott, és csak augusztus 23-án ért véget. A németek visszszorultak nyugat felé, elveszítették Harkovot, és meggyengült páncélos erőik soha nem nyerték vissza a korábbi képességeiket. Ezt a csatát tehát csak teljes kiterjedésében és a háború további menetére gyakorolt hatását figyelembe véve célszerű elemezni és értékelni. A kurszki csata és benne Prohorovka lehet, hogy nem tekinthető a világtörténelem legnagyobb tankcsatájának, de a jelentőségét nem is ez adja meg. Az első sorban nem is a harcokcsik csatájának nevezhető ütközet sokkal inkább volt a második világháború fordulópontja,⁶⁸ mint a háború bármely más ütközete vagy eseménye. Kurszknál állították meg végleg a keleti német támadást és a Wehrmacht megkezdte végső menetelését visszafelé.⁶⁹

⁶⁷ Battle of Kursk: Germany's Lost Victory in World War II, 2006. 06. 12. <http://www.historynet.com/battle-of-kursk-germanys-lost-victory-in-world-war-ii.htm> 2013-10-26 15. 30. This article was written by *George M. Nipe, Jr.* and originally appeared in the February 1998 issue of *World War II* magazine. For more great articles subscribe to *World War II* magazine today!

⁶⁸ „Hitlernek végleg fel kellett adnia a keleti győzelemről szőtt ábrándjait. Ezek után a Wehrmachtnek soha többé nem volt már olyan anyagi ereje, hogy nagyobb támadó hadműveletet folytasson. Ettől kezdve a vadászból üldözött vad lett. Hosszú, veszteséges, véres visszavonulás állt előtte, amely csak két évvel később, Berlinben ért majd véget.” *Guido Knopp: A Wehrmacht. Mérték* Kiadó, Budapest, 2000. 137.

⁶⁹ „Az oroszországi hadjárat kezdetén nagyjából az egész frontvonalon olyan jó erőben voltunk, hogy támadhattunk a Finn-öböltől egészen a Fekete-tengerig. 1942-ben már csak a frontvonal felén tudtunk támadni. Délre esett a választás. Aztán a sztálingrádi vereség döntőnek bizonyult. Attól kezdve már csak annyira voltunk képesek, hogy egy-egy helyi súlypontban támadjunk” – Johann Adolf von Kilmannsegg vezérkari tiszt közlését lásd: *Guido Knopp* 137.

Kiss László

SZLOVÁK TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEK – MAGYAR DIÁKOKNAK

Az alábbi elemzés a TÁMOP-3.1.2-B/13-2013-0001 számú támogatási szerződés keretében 2014 januárjában folytatott kollektív kutatómunka során „ÖSSZEFOGLALÓ a szlovákiai magyar tannyelvű alapiskolákban és gimnáziumokban használt Történelem 1–3. tankönyvekről” címmel készült. A kutatás célja az volt, hogy segítséget nyújtson a NAT-hoz és a kerettantervekhez illeszkedő új típusú tankönyvek, tananyagok és egyéb taneszközök fejlesztési koncepciójának a kidolgozásához.

A Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériuma 1102/2000-41, 1736/1996-154 és 351/1995-214. szám alatt engedélyezte a Történelem 1. (Az ókortól a középkorig), a Történelem 2. (Szlovákia a középkorban és az újkor kezdetén), valamint a Történelem 3. (Szlovákia az újkor küszöbén) című tankönyveket, amelyek – mi legalábbis ezeket a kiadásokat vettük alapul – 2006-ban jelentek meg az Orbis Pictus Istropolitana kiadónál Pozsonyban, Szabó Ferenc fordításában. Ez utóbbi információ azt is jelzi, hogy ezeket a – magyar tannyelvű alapiskolák 6–8. osztályaiban, de a magyar tannyelvű gimnáziumok 1–3. osztályaiban (és a szlovák tannyelvű iskolákban is) használt – tankönyveket szlovák történészek/tanárok írták, élükön a tankönyvcsalád védnökével (mentorával), a Szlovákiában vezető történésznek számító Dušan Kováčsal. Sorrendben: Történelem 1. – Pavol Valachovič, Viliam Kratochvíl és Vincent Mučka; Történelem 2. – Pavel Dvořák és Ivan Mrva; Történelem 3. – Dušan Kováč és Vojtech Kopčan. Az utóbbi két tankönyv didaktikai felelőse Viliam Kratochvíl volt.

Ezek kapcsán rögtön az a kulcsfontosságú kérdés is felvetődik, hogy – a magyar nemzetiségű tanulók nyelvi, kulturális, nemzeti identitásának őrzése, fejlesztése érdekében nem lett volna-e helyesebb a tankönyvírást szlovákiai magyar

történésezre és/vagy történelemtanárokra bízni. A válaszuk csak igen lehet, amelyet az alábbi összefoglaló – tudományos szempontok alapján tett – megállapításai megerősítenek.

A TANKÖNYVEK ELEMZÉSÉNEK TUDOMÁNYOS SZEMPONTJAI

A tankönyvek szemlélete

A tankönyvek szemlélete ellentmondásos kettősséget mutat. Egyidejűleg korszerű és korszerűtlen. Mivel nem egy személy, hanem szerzői kollektíva írta, a könyvek szemlélete nem egységes (bár kellő egyeztetéssel lehetett volna az is). Ez a szemléleti szóródás még egy tankönyvön belül is megfigyelhető. A probléma alapvetően abból adódik, hogy a szerzők között eltérő szakmai kvalitású, nemzetileg erősen vagy kevésbé elfogult szakemberek egyaránt találhatóak. Ez a tankönyvek tartalmára, belső felépítésére, a szakkifejezések használatára, a képi és szöveges szemléltető anyagok kiválasztására stb. is rányomta a bélyegét.

Másrészt az is megállapítható, s ez még fontosabb, hogy – a szemléleti szóródástól függetlenül – a tankönyvek nagyfokú egységességet mutatnak. Ez a mai szlovák történetírás és történelmi tudat lényegi sajátosságából adódik, amely – nagyon rövid jellemzés esetén – a következő jelzőkkel és megállapításokkal illelhető: védekező, magyarelles, mítoszteremtő és konzerváló, tudományosan és politikailag megosztott, a kormánypolitika elvárásaihoz igazodó, retrospektív (vagyis a jelen viszonyait és igényeit a múltba visszavetítő), állam- és nemzetcentrikus. Kiforrotlan és ellentmondásos (a nemzeti tudathoz és identitáshoz hasonlóan). Emellett eklektikus, amelyben egyidejűleg vannak jelen a régi és az új (cseh)szlovák történetírásra jellemző szemléleti elemek, mítoszok és sablonok.¹

Ezek a tankönyvek erőteljesen igazodnak a mindenkori szlovák politika nemzeti, ideológiai elvárásaihoz, akár a tudományosság és a történelmi hi-

¹ A mai szlovák történetírás helyzetére bővebben lásd *Kiss László: Szétválaszt, ami összeköt* (Gondolatok a szlovák történetírásról a készülő magyar–szlovák történelmi kézikönyv kapcsán). In: *Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*. Líceum Kiadó, Eger. 2009. 337–358. *Uő: Szlovák nemzeti mozgalom Magyarországon. Kánonok és viták a mai szlovák történetírásban*. In: *Szarka László (szerk.): A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780–1918* (Párhuzamos nemzetépítés a multietnikus Magyar Királyságban). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 35–64

telesség rovására is.² A burkolt cél egyértelmű: a szlovák tudat erősítése és ebből következően, a magyar nemzeti identitástudat gyengítése. Szakmai, tudományos szempontból tehát – a 21. század második évtizedének elején/közepén – korszerűnek aligha nevezhető.

A vizsgált tankönyvek nemi, vallási, etnikai-nemzeti(ségi) előítéletektől alapvetően mentesek. A Történelem 2. egyik erénye, hogy külön anyagrészekben foglalkozik „Szlovákia betelepítésével”, a reformációval–ellenreformációval („A vallásszabadság”) és a „Szlovákok, szomszédok, idegenek” kérdéssel.³ Rövid, lényeglátó módon ismerteti az anabaptista habánok, különböző szláv csoportok, a magyar nemesek betelepődését, valamint a zsidók és a cigányok helyzetét a 16–17. századi „Szlovákiában”.⁴ (Ez utóbbiak eredetéről és vándorlásáról egy hosszabb szócikket is közöl.) Az „Asszony a trónon” (Mária Terézia) kapcsán pedig – a „Személyiségek arcképcsarnoka” rovatban – kiemeli, hogy: „a 18. században a női uralkodó még mindig kivételes jelenségnek számított. A korabeli erkölcsök és szokások a nőknek másodrangú szerepet szántak.”⁵ A Történelem 3. utolsó fejezete is kitért a „Választójogot mindenkinek”, az „Egyesületi élet” és a „Modern életstílus” – női divatot, nőket is érintő – problémáira. Az egyesületi élet kapcsán (a törzsanyagban) hangsúlyozza, hogy: „Az egyesületeknek általában csak férfiak lehettek a tagjai. A nők, akik nagyobb társadalmi szerepre és a női egyenjogúságra (emancipáció) törekedtek, női egyesületekben [...] tömörültek”.⁶

² A szlovákiai Selye János Egyetem tanárának gondolatai ma is időszerűek: „A szlovákiai magyar iskolákban folyó történelemoktatás, mint egy állatorvosi ló viseli magán hazai oktatásügyünk minden betegségét. A szlovákiai (szlovák és magyar nyelvű) történelemoktatás válsága már a rendszerváltás előtt megkezdődött. A szocializmus alatti években ezt a tárgyat a rendszer egyik kiszolgálójává kívánták változtatni. A történelemtanárok felé sugalmazott cél nem a tudományosság eredményeinek minél teljesebb prezentációja volt, hanem az, hogy a diákokat a párt által meghatározott értékekkel és tradíciókkal való azonosulásra neveljék. [...] A történelem ideológiai tantárggyá vált, értéke devalválódott.” A rendszerváltás óta eltelt időszakban – folytatja a szlovákiai magyar történész – csak félig sikerült „a Szlovákiában folyó történelemoktatást megszabadítani az ideológiai kötöttségektől és az állami paternalizmustól...” *Simon Attila: Helyzet van. Vázlat a szlovákiai magyar iskolákban folyó történelemtanítás állapotáról egy kérdőíves felmérés alapján.* Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2004/3. 54.

³ Történelem 2. (Szlovákia a középkorban és az újkor kezdetén.) Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava. 2006. 32–33, 46–47, 52–53. (A továbbiakban: Történelem 2.)

⁴ Uo. 52–53.

⁵ Történelem 3. (Szlovákia az újkor küszöbén.) Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava. 2006. 16. (A továbbiakban: Történelem 3.)

⁶ Uo. 70.

Jelezni kell azonban, hogy a „Szlovákok, szomszédok, idegenek” című téma a törzsanyagban – meglehetősen mereven – szembeállítja a betelepülő szláv lakosságot (cseheket, morvákat, horvátokat, lengyeleket) az „idege-
nekkal” (románokkal, habánokkal), amely – kellő tanári magyarázat híján – latens idegenellenesség forrásává válhat.⁷

A magyarellenesség leírva sehol nem jelenik meg. Ám a tankönyvek Szlovákia-centrikussága és ennek megfelelő aránytalan szerkezete, a magyar történelemmel foglalkozó részek sajátos – a tanulók gondolkodásának manipulálását szolgáló – interpretálása, valamint a – ezzel összefüggő, saját szlovák történelem felmutatására irányuló – tény, hogy a szlovákok (sokáig nem is létező) történelmét igyekeznek kiragadni a magyarokkal évszázadokon át közös haza, illetve a magyar(országi) történelemből, mind-mind egyfajta magyar főbiára utalnak. Ezek a tankönyvek tehát döntő mértékben a szlovák történelem vélt vagy valós értékeinek a tudatosítását szolgálják.⁸

A tankönyvek nyitottsága

A szerzők egyik tankönyvben sem tartják fontosnak, hogy előszóban keltsék fel a tanulók figyelmét, nyerjék meg érdeklődésüket a történelem iránt. Ez is jel-

⁷ Történelem 2. 52.

⁸ Ebben az erősen szlovákközpontú felfogásban az egyetemes történelem, de a magyar történelem is csupán marginális helyet és szerepet kap. Jelentős monográfiákból és a tankönyvekből nagyrészt hiányzik, vagy csak érintőlegesen vannak jelen a szlovák fejlődés európai, birodalmi és magyarországi összefüggései.

A Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériuma által kibocsátott „Történelem tanterv az 5–9. osztályos diákok számára” (Učebny osnovy Dejepisú pre 5.–9. ročník ZŠ) című dokumentum szerint ugyan a történelemoktatás fő célja a szlovák történelem folyamatának, az ország múltjának és jelenének megismertetése. Ám a tanterv bevezetőjének azon – ugyancsak hangsúlyozott – célkitűzése, hogy a tanulók legyenek képesek a Szlovák Köztársaság Európában betöltött helyének és szerepének a megértésére is, nagyrészt írott szó marad. Az 1640/97 – 151. szám alatt kibocsátott rendelkezés egyébként (1997. szeptember 1-ji hatállyal) szó szerint így jelölte meg az alapiskolák 5–9. osztályaiban folyó történelemoktatás fő célját. „A történelemoktatás általános célja a diákok kritikus történelmi tudatának kialakítása és formálása, amelynek alapján a diákok legyenek képesek felfogni az ország múltját és jelenét, amelyben élnek, a Szlovák Köztársaság helyzetét, akárcsak Európán belüli pozícióját is, és egyúttal tudatosítani az összes nép békés együttélésének szükségességét.” (Szlovák eredetiben: „Všeobecným cieľom dejepisného vyučovania je vytvárat’ a formovat’ kritické historické vedomie žiakov, na základe ktorého by boli žiaci schopní pochopiť minulosť a prítomnosť krajiny, v ktorej žijú, situáciu Slovenskej republiky, ako aj jej postavenie v Európe a zároveň si uvedomovať potrebu mierového spolunažívania všetkých národov.”) http://www.statpedu.sk/files/documents/nereformne_rocniky/zs/dejepis.pdf (2014. 02. 03.)

zi, hogy a tankönyvek szemlélete nagyfokú zártságot, befelé fordultságot mutat. Csak jelzésszerűen jelennek meg bennük a szlovák történelem birodalmi és európai összefüggései. Ez arra utal, hogy a szerzők – a szlovák történelem belső feltételeihez, fejleményeihez képest – nem tartják fontosnak a külső, sőt még a magyar(országi) hatásokat és összefüggéseket sem. Márpedig, meglátásunk szerint, egy nyitott szemléletű, korszerű tankönyvnek – akár egy tananyagon belül is – érzékeltetnie kell a nemzetközi kihívásokra adott hazai válaszokat.

Egy-két kivétel azért akad. A Történelem 2.-ben ilyen például a „Jönnek a tatárok”, „A mohácsi vész”, „A humanizmus és reneszánsz” vagy „A rettegett ellenség bukása”.⁹ Fontos hangsúlyozni, hogy a többihez képest a Történelem 2. helyezi a legnagyobb súlyt a magyar történelem bemutatására. A Történelem 3.-ban viszont a 19. századi magyar történelem annyira hiányos és mozaikszerű, hogy például a magyar reformkor és reformmozgalom teljesen kimaradt! Egyetlen reformkori magyar politikus nevét említi, Kossuth Lajosét, de őt is csak 1848 kapcsán.¹⁰

A három tankönyv szerzői – három kivételtől eltekintve – nem tartották fontosnak, hogy a vitás vagy nyitott történelmi kérdésekre, másfajta történelmi megközelítésekre is kitérjenek. Kizárólag a szlovák történetírás fő vonulatához tartozó történészek „letisztult” kutatási eredményeit építették be. Egy helyen a szerző (a törzsananyagban, régészeti leletekre hivatkozva) burkoltan vitatkozik azzal a – ma már kisebbségi – állásponttal, amely kétségbe vonta a „mai Szlovákia” területének folyamatos lakottságát a honfoglalás, illetve államalapítás után.¹¹ Nem sokkal lejjebb igenlően hivatkozik Kniezsa Istvánra, aki a mai magyar nyelvben használt szláv/szlovák szavak arányát kb. 13%-ra tette. Ugyancsak ebben a tankönyvben az a kritikus megállapítás is olvasható, hogy Csák Mátét „a štúri időktől szlovák nemzeti főúrként is ünnepelték”, pedig régi magyar családból származott.¹²

Pozitívum viszont, hogy a szerzők fontosnak tartották a tanulók továbbtanulásra, a témákhoz kapcsolódó irodalmak olvasására való ösztönözését. Ezt a célt szolgálja a – mindhárom tankönyvben, de nem minden tananyag végén található – „Könyvespolcra” rovat. Korrekt, hogy a Történelem 1. tankönyv I–II. fejezete kizárólag magyar nyelvű olvasnivalókat kínál (a magyar nyelvű tankönyv magyar nemzetiségű tanulóinak). A „III. Szlovákia (sic!) az ókorban” című fejezet viszont – a címből kiderül, hogy miért – ennek a logikának teljesen hátat fordítva, csak szlovák nyelvű irodalmakat ajánl.¹³ A Történelem 2. könyvespolcára viszont csak

⁹ Sorrendben lásd: Történelem 2. 24–25, 42–43, 56–57, 60–61.

¹⁰ Történelem 3. 46.

¹¹ Történelem 2. 16.

¹² Sorrendben lásd: uo. 19, 29.

¹³ Történelem 1. (Az ókortól a középkorig) Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava. 2006. (A továbbiakban: Történelem 1.) – Az első két fejezetet lásd: 8–45. III. fejezet: 48–51.

magyar nyelvű olvasnivalók kerültek, szemben a Történelem 3.-mal, amely kizárólag szlovák nyelvű irodalmakat közöl.

A tananyag kiválasztása

A tananyagok tartalmi kiválasztására átgondoltság és tudatos szelektivitás a jellemző. Az alapkoncepció egyértelműnek látszik. Az ókortól kezdve „Szlovákia” és a szlovákok – külső hatásoktól jobbra mentes – történetét mint komoly történelmi múlttal rendelkező nép történetét kell bemutatni, még akkor is, ha a szlovákoknak, ennek a „történelem nélküli népnek”, a 20. századig nem volt saját – államiságra támaszkodó – történelme, történelmi emlékezete. A szelektív módon összeállított tananyagban szerepelnek a szlovák történelem alapvető és résztemái. Ebből következően a tankönyvekben tovább élnek régi, 18–19. századi gyökerű történelmi mítoszok (a szlovákok „ősrégi” voltáról, Nagy-Moráviáról, az „ezeréves magyar elnyomásról” stb.), amelyekhez újabbak is társulnak. Tartalmi szempontból tehát a tankönyvek nem a legújabb tudományos ismereteket közvetítik. Didaktikai, módszertani szempontból viszont (szemléletes képek, térképek, ábrák, szemelvényrészletek, rövid életrajzok, történelmi érdekességek, fogalommagyarázatok, gondolkodtató ismétlő, rendszerező és összefoglaló kérdések stb. segítségével) alkalmasak a törzsanyagban szereplő információk elsajátít(tat)ására.

Dicséretes, hogy a tankönyvek a tanulók érdeklődését kielégítő anyagrészeket is tartalmaznak.¹⁴ A minden tananyagrészen szereplő – „Miről mesélnek a régi iratok?”, „Átgondoltuk, megvitátjuk”, „Feladat” – rovatok alkalmasak a tananyag problémacentrikus elsajátít(tat)ására. A képek, ábrák, térképek és egyéb szemléltető anyagok jól kiválasztottak, jó minőségűek, jól szolgálják a törzsanyag tanulását/tanítását, még akkor is, ha ezek a tankönyvek összességében túl színesek lettek. A valamivel kevesebb több lett volna.

A tananyag strukturáltsága

A tankönyvek szerkezeti felépítése, a tananyagrészek struktúrája jó, áttekinthető. A magyar történelemmel foglalkozó részek azonban – a kronológiai rend

¹⁴ A Történelem 2.-ben ilyen például a „Mindennapi kenyérünk”, a Történelem 3.-ban pedig „A szlovák földműves élete”, „A modern életstílus”. Történelem 2. 50-51. Történelem 3. 38-39, 72-73.

ellenére – hiányosak, csorbulnak, nem alkotnak koherens egészet. Kirívó példája ennek – ismételjük még egyszer – a „magyar reformkor” teljes kihagyása. Ezzel szemben a „szlovák történelem” ismertetése – magyar szemszögből nézve – gyakran az aprólékosságig fajul. Külön tananyagrészek foglalkoznak például a Történelem 3.-ban Anton Bernolákkal, Ján Kollár és P. J. Šafárik tevékenységével, a koleralázadással, Ludovít Štúrral vagy a csernovai véres eseményekkel.

A tananyag prezentációja

Komoly gond, hogy a tankönyvek tele vannak szakmai pontatlanságokkal, vitatható állításokkal, szakterminológiai következetlenségekkel, tárgyi tévedésekkel. Csak néhány kiragadott példa ezek illusztrálására. Összemosza Nagy-Morávia történetét és a „szlovák történelmet”.¹⁵ Károly Róbert törvényes királyságának kezdetét 1307-re, majd egy lappal lejjebb 1308-ra teszi. Sehol nem tünteti fel a három részre szakadt Magyarország részeinek a nevét, márpedig az egyik résznek „Szlovákia” is a részévé vált – állítja.¹⁶ Egy alkalommal azért a „Felső-Magyarország” megjelölés is megjelenik, amit helytelenül a „mai Szlovákia” területével azonosít.¹⁷ Egy újabb alkalommal feltűnik a „királyi Magyarország” terminus is.¹⁸ A szerző tehát ismeri ezeket a magyar történetírás által elfogadott szakkifejezéseket, de nem használja, mert nem fejeződik ki bennük az északi országrész „szlovák jellege”.

A legújabb magyar kutatások tükrében kérdéses, hogy a 17. században a nemesek célja valóban a Habsburg uralkodók magyar trónról történő eltávolítása volt-e, vagy – amint említi is – az, hogy a magyar királyokat rákényszerítsék az „ösi jogok” tiszteletben tartására. Szerencsés-e retrospektív módon már a 17. század első felében/közepén is kurucokról és labancokról beszélni?¹⁹ Durva hiba, hogy „az Osztrák Monarchia a 17. század 2. felében” térképen ugyanúgy a „Szlovákia” felirat szerepel, mint ahogyan „Az Osztrák–Magyar Monarchia (1867–1918)” térképen is.²⁰ Ráadásul minden térképen – szintén visszavetítő módon – a mai településneveket tüntetik fel. VI. Károlyt „a

¹⁵ Lásd: Történelem 2. I. fejezetét. 8–15.

¹⁶ Károly Róbert uralkodása kezdetére lásd: Történelem 2. 28., 30. A három részre szakadtságra: uo. 42–43.

¹⁷ Uo. 48.

¹⁸ Uo. 58.

¹⁹ Ua. – A legújabb kutatásokra elsősorban lásd *Gebei Sándor*: Gondolatok a 17–18. századi „Habsburg-ellenes rendi küzdelmek” értelmezéséhez. In: *László Kiss – Imrich Nagy* (szerk.): A közös történelem vitás kérdései. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXVI. Sectio Historiae. Eger, 2009. 3–12. *Gebei Sándor*: A Rákóczi szabadságharc 1703–1711. Kossuth Kiadó, Budapest, 2009.

²⁰ Történelem 2. 65. Történelem 3. 57.

Habsburg-dinasztia utolsó férfi örökösének” tartja. A Ratio Educationist nem 1774-ben adták ki.²¹ Itt említjük meg, hogy a kronológiából – itt is, máshol is – kimaradtak alapvető események. Pl.: 1777. Ratio Educationis, 1767. Urbárium (pedig ennek egy egész leckét szentelt).

Nem helytálló az a – törzsanyagban szereplő – megállapítás sem, hogy a szlovák társadalom a 18. „század végére fokozatosan korszerű, modern nemzetté válik.”²² Ellenkezőleg: a nemzetteremtés – 20. századra is átnyúló – elhúzódó folyamata ekkor éppen csak elkezdődik. A hírlapíró és politikus Štúr sem 1845–1847-ben, sem 1847–1848 fordulóján tett országgyűlési felszólalásaiban nem fogalmazott még meg „szlovák politikai programot”.²³ Erre csak 1848 tavaszán kerül majd sor. Štúr egyik felszólalásából szlovák nyelvű részletet is közöl, miközben a politikus ezt a beszédét (is) magyarul tartotta a pozsonyi diétán.²⁴ Szakmailag erősen vitatható 1848–1849-nek, a „szlovák önkéntesek” katonai akcióinak, valamint az osztrák–magyar kiegyezésnek szlovák megítélése.²⁵

Itt említjük meg, hogy a három tankönyvben a forrásszemelvények magyar vagy szlovák nyelvű közlésében semmiféle rend nincs. Nem tudni, hogy ez a szerzők vagy a fordító felelőssége-e, vagy tudatos döntés eredménye. Több variáció is létezik. Magyar nyelvű forrásokat szlovák fordításban közölnek (magyar nyelvű tankönyvben!). Ezt például a márciusi törvények részlete is mutatja. Szlovák szemelvényrészleteket viszont időnként magyarra fordítanak.²⁶ Az eredetileg szlovák nyelven írt tankönyvekben szlovák fordításban közölt magyar törvényeket újból visszafordítanak magyarra. Mivel a fordításnál – például az 1868. évi nemzetiségi törvény esetében is – nem az eredeti dokumentumot vették alapul, az eredeti törvényszöveg óhatatlanul torzul.²⁷ Egyfajta – tudatosságot tükröző – tendencia azért kitapintható. A Történelem 3.-ban megszaporodnak, majd kizárólagossá válnak a szlovák nyelvű szemelvények és irodalomajánlások.

A szakterminusok használatában is ez az ellentmondásosság, eklektikusság figyelhető meg. A Történelem 2. helytelenül a „nemzetiségek” kifejezést használja a

²¹ Történelem 3. 10, 17.

²² Történelem 3. 24.

²³ Uo. 42.

²⁴ Uo. 43.

²⁵ Uo. 46–47, 50–51, 56–57. – A szlovákok szerepéről 1848–1849-ben, a forradalom és szabadságharc szlovák megítéléséről, illetve a szlovák álláspont bírálatáról bővebben lásd *Kiss László: A szlovák nemzettudat születése c. tanulmánykötet IV. fejezetét.* In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae.* Redigit: *Sándor Gebei.* Eger, 2005. 142–172.

²⁶ Történelem 3. 46, illetve 51, 53.

²⁷ Uo. 67. – Az eredeti szövegrészletet lásd *Nagy József: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének forrásaiból.* EKTF, Líceum Kiadó, Eger. 1998. 241–242.

középkori-kora újkori „etnikumok” helyett, pedig tudjuk, hogy „nemzetiségek” a 19. század előtt nem léteztek.²⁸ A tankönyvekben mindenhol az „Olaszország” (amely csak az 1860-as évektől létezik) kifejezést alkalmazzák Itália helyett. Ugyanez a helyzet Turóc megyével is, amelyet következetesen mindenütt „Túróc”-nak írnak.

Nagyfokú következetlenség látszik az egykori, szlovákok által (is) lakott Felföld, Felső-Magyarország stb. megnevezésében. Még egy szerző terminushasználatán belül is keverednek a „mai Szlovákia” és „Szlovákia” megjelölések. Ennek egyik legkirívóbb példája a Történelem 1. fejezetcíme: „Szlovákia az ókorban”.²⁹ A Történelem 3.-ban már túlteng a „Szlovákia”. Egyetlen alkalommal – az ugyancsak történelmietlenül használt – „Felvidék” megjelölés is feltűnik, pedig ez a politikai műszó csupán az 1840-es évek közepétől terjedt el.³⁰ A „Szótárba” rovatban szereplő fogalom magyarázatok jelentős része pongyola, lecsupaszított, szakmailag erősen vitatható. A rengeteg példából szűrőpróba szerűen csupán kettőt emelünk ki. Az „etnikai” jelzót a szócikk készítője a nemzeti, nemzetiségi idegen nyelvű megfelelőjének tartja, ami tarthatatlan állítás.³¹ Erre rímel egy másik is: a kollektív nemzeti tudat jeleit a szlovákoknál már a középkorból ismerjük (!?). Egy újabb szócikkben viszont – ennek teljesen ellentmondva – a szerző azt állítja, hogy a modern nemzetek a 18. század végétől kezdtek kialakulni Európában.³² Törzsanyagban szereplő fontos fogalmak hiányoznak. A közölt fogalmak jó része pedig inkább idegen szavak magyarázata, mintsem valódi fogalommagyarázat.

A tananyag csupán egy-két alkalommal utal tantárgyközi (főleg régészeti és nyelvészeti) vonatkozásokra. A tananyag elsajátítását, ismétlését viszont gondolkodtató feladatok segítik, különös tekintettel a „Feladat” és az „Átgondoljuk, megvitatjuk” rovatok – többnyire jól összeállított – kérdéseire.

A TANKÖNYVEK MEGÍTÉLÉSÉNEK PEDAGÓGIAI-DIDAKTIKAI SZEMPONTJAI

A tankönyvek tanulhatósága

Életkori sajátosságok

A tankönyvek figyelembe veszik a tanulók életkori sajátosságait. Stílusuk, nyelvezetük – a többszerzős jelleg ellenére – a tanulók életkorához igazodik.

²⁸ Történelem 2. 52–53.

²⁹ Történelem 1. 48.

³⁰ Történelem 3. 14, 18.

³¹ Uo. 14.

³² Uo. 25.

A szerzők igyekeztek kerülni a hosszú, összetett vagy többszörösen összetett mondatokat. Törekedtek az érthető fogalmazásra, ami olykor leegyszerűsítőnek, mese-, illetve mondaszerűnek tűnik. Ezekkel együtt is életszerű.

Zavaróak viszont az időnkénti nyelvtani, elválasztási és tipográfiai hibák. (Délvidék-délvidéken; világ-kereskedelem, könyvk-ereskedelem, tanác-sadók, csé-plőgép, os-ztrákok...³³ A Történelem 3. tankönyvnek más a betűformája, mint az első kettőnek. Ebben a tankönyvi törzsanyagban sokkal több a kövérített, kurzívval kiemelt mondat vagy mondatrész is. Ezzel együtt is megállapítható, hogy a tankönyvek ismeret- és feladatmennyisége nem haladja meg a tanulók képességeit. A tankönyvek nagyalapúak, minőségi papírból készültek, a terjedelmük alig haladja meg a 70 oldalt. A jól megválasztott betűméret miatt könnyen olvashatók még az olvasási nehézségekkel küzdő vagy gyengén látó tanulók számára is. A tantárgy szakmai nyelvét a tanulók életkorához igazítja, ám a szakkifejezések egy részét szakmailag nem precízen használja. Az is kifogásolható, hogy a tanulás során nem nyújt lehetőséget a különböző tantárgyak keretében elsajátított ismeretek és készségek egymást erősítő módon való megjelenítésére.

Tanulás-módszertani szempontok

A tananyag elsajátítását és megértését egységes, elég változatos didaktikai megoldások segítik, ami minden bizonnyal a didaktikai rész gondozóját, Viliam Kratochvílt dicséri. A következő megoldásokra gondolunk. A leckék címe alatt, a törzsanyag felett kronológia található. Erénye, hogy – a törzsanyaghoz hasonlóan – nem évszámcentrikus. Ugyanakkor a törzsanyagban sok a személynév, településnév, földrajzi név, fogalom stb., amelyek „bebiflázása” sok tanuló számára nehézséget okozhat. A „Próbáljátok meg felidézni” rovatban mindig az előző tananyagrészt felelevenítő, ismétlő jellegű kérdések szerepelnek. A „Személyiségek arcképcsarnoka” az adott anyag rész szempontjából fontos személyek – jó minőségű képekkel illusztrált – életrajzát közli. A „Miről mesélnek a régi krónikák” rövid, többnyire érthető – s miként említettük, egyre gyakrabban szlovák nyelvű – szemelvényrészleteket közöl, ám szempontkérdések megadása nélkül. Az „Érdekességek” rovatban a törzsanyaghoz kapcsolódó leírások, magyarázó szöveggel ellátott képek kaptak helyet, amelyek alkalmasak a tanulók érdeklődésének a felkeltésére. A „Szótárba” rovatban a – nem mindig legfontosabb – fogalmak rövid, sematikus magyarázatai kaptak helyet. A „Feladat” és az „Átgondoljuk, megvitatjuk” olyan gondolkodtató, kreativitásra ösztönző kérdéseket tartalmaz, amelyek alkalmasak az aktuális anyag rész összefoglalására, illetve a tanult is-

³³ Történelem 3. 14, illetve 10, 13, 22, 26.

meretek rögzítésére és önellenőrzésére. A „Könyvespolcra” rovat a tananyaghoz kapcsolódó, magyar és szlovák nyelven olvasható irodalmakat kínál.

Ezeknek a didaktikai megoldásoknak nagymértékben köszönhetően a tankönyvek alkalmasak az ismeretek megszerezésére, az önellenőrzésre, a problémafelvető, -elemző és -megoldó gondolkodásra, az önálló tanulási képesség fejlesztésére. A 4 fejezetből álló Történelem 1. tankönyv a fejezetek végén „Mit tanultunk eddig?” címmel idővonal és színes képek, szemelvényrészletek segítségével foglalja össze az addig tanultakat. A Történelem 2. ezzel a megoldással kétszer él, a Történelem 3. pedig már csak egyszer, a tananyag végén.

Motiváció, illusztrációk

A tanulási célok és követelmények csak a tárgyat oktató tanárok számára ismertek. A tankönyvek illusztrációi sokfélék, színesek, már-már túldíszítettek, összességében szép kivitelűek. Képek, fényképek, rajzok, címerek, térképek, iniciálék, miniatűrök, akár 2 oldalt is kitevő festmények stb. találhatóak bennük. Ez utóbbiak túlságosan nagy méretűek, eltérően a többi illusztrációtól, amelyek szintén jó minőségűek, jól láthatók és elemezhetők. Az illusztrációk erénye továbbá, hogy nem egyszerűen dekorációs célokat szolgálnak. Szervesen illeszkednek a tananyaghoz és hatékonyan segítik az oktatási-tanulási folyamatot.

Kérdések és feladatok

A tankönyvek kérdéseinek nehézségi foka a tanulók életkorának megfelelő. A kérdések többnyire rövidek, egyértelműek, a tananyagrészek lényegi részeire irányulnak. Változó arányban fordulnak elő reprodukív és elemző, önálló gondolkodásra és kreativitásra ösztönző kérdések. Összességében elegendők és alkalmasak a tankönyvi anyag rendszeres ismétlésére, összefoglalására.

A tankönyvek taníthatósága

A tankönyvek szerkezete

A tankönyvek használatát a tanár szempontjából megnehezíti, hogy sehol sincs előszó, amely nemcsak a tanulót, hanem a tanárt is hasznos információkat, ismereteket tartalmazna. A tankönyvek végén nincs hely- és névmutató sem, amely megnehezíti a tankönyvben való tájékozódást. Nincs fogalomtár (kislexikon) sem, csupán az egyes tananyagrészekben vannak – ahogyan már említettük –, a „Szótárba” rovatban, jobbra lecsupaszított és hiányos szó- és fogalomma-

gyarázatok. A tankönyvek nem tartalmazzák a kérdések, feladatok megoldásait. A hivatkozott, ajánlott irodalmakat, forrásokat, képeket, ábrákat stb. ugyan magyarázó szöveggel látták el, de ezek megjelölése hiányos. Nem tartalmaz pontos mutatókat, elérhetőségeket. A tankönyvek magyarázó szövege és a didaktikai apparátusa közötti arány viszont meglátásunk szerint megfelelő.

A tankönyvek tartalma

A tankönyvek tartalma, mennyisége, szakterminológiája – a fent említett megszorításokkal – megfelel a tanulók életkorának. Alkalmasak az elvárt készségek és képességek fejlesztésére.³⁴ Ugyanakkor még jelzésszerűen sem utalnak a tantárgyközi, interdiszciplináris vonatkozásokra. A bevezetett fogalmak nem egymásra épülő fogalmi hálóként jelennek meg, ellenkezőleg: rendetlenek, az „egymásra dobáltság” benyomását keltik.

A tankönyvek tanítás-módszertani megoldásai

A középfokú oktatásból rég kikerült, s a felsőoktatásban dolgozó történész-ként/történelemtanárként, ennek a kérdéskörnek a kidolgozását inkább a gyakorló középiskolai kollégákra bízuk.

MILYEN LEGYEN HÁT A KORSZERŰ TÖRTÉNELEMTANKÖNYV?

A szlovákiai magyar tannyelvű alapiskolákban és gimnáziumokban (is) használt tankönyvek erényeinek és gyengéinek ismeretében kijelenthető, hogy az ezekben szereplő tananyagok didaktikai-pedagógiai szempontból alapvetően jók, akár korszerűnek is mondhatók, de szakmai-tudományos szempontból aligha. Az alábbiakban néhány koncepcionális javaslatot fogalmazzunk meg, részletezés és a teljesség igénye nélkül

A korszerű tankönyvben a történelemtudomány – életkori sajátosságoknak megfelelő, politikai elvárásoktól független – legújabb eredményeinek ugyanúgy tükröződnie kell, mint a magas szintű pedagógiai felkészültségnek. Ha korszerű didaktikai eszközök nemzet-, (aktuál)politika- és ideológiacentrikus történelmi

³⁴ Ebből a szempontból alapvető dokumentumnak számít az Állami Pedagógiai Intézet (Štátny Pedagogický Ústav) gondozásában 2011-ben kibocsátott „Állami Művelődési (Képzési) Program”. Történelem. (Štátny Vzdelávaci Program. Dejepis). Műveltségi terület: Ember és társadalom. (Vzdelávacia oblasť: Človek a spoločnosť) Bratislava, 2011. 17.
http://www.statpedu.sk/files/documents/svp/2stzs/isced2/vzdelavacie_oblasti/dejepis_isced2.pdf
 (2014. 02. 03.)

információkat közvetítenek, ezzel nemcsak a tudományosság és a tanulók történelmi tudata sérül. Az egész társadalom kárát láthatja, történelmileg már középtávon is.

Komoly tudati és képzettségi károkat okozhat az is, ha egy modern külsejű, gazdagon illusztrált, tetszetős tankönyv burkában – egyoldalú, a 21. században már korszerűtlennek számító – olyan ismeretek jelennek meg, amelyek – a soha nem volt, színekben megrajzolt nemzeti múlt bűvöletében – nem nyitottak a szomszédos népek, a tágabb régió és Európa, valamint a „világ” történelme, kultúrája felé.

Az a tankönyv sem sokat ér, amelyben kevés az elsődleges forrás és a korszerű tudományos ismeret, a képek pedig pusztán illusztrációk, és nem a tartalomhoz szorosan illeszkedő, átgondolt didaktikai koncepció részei. Ennek természetesen az ellenkezője is igaz.

Túl kell tehát lépni a 19–20. századi gyökerű nemzetcentrikus történelemfelfogáson és tanításon. Ez azonban korántsem jelenti, nem jelentheti (!) a nemzeti történelem elhanyagolását, ellenkezőleg! A mai, globalizálódó világban, a formálódó többes identitások világában, a korszerű történelemtankönyv hatékony eszköze lehet a nemzeti önazonosság megőrzésének, erősítésének, de – és ez ropant fontos! – egy megváltozott helyzetnek megfelelő, új típusú nemzetkép és nemzetfogalom alapján.

Az európai uniós csatlakozás következtében Magyarország államhatárai is egyre képlékenyebbé válnak, megnyílnak a szomszédos országok és a tagországok felé. Eközben alig ismerjük, s akkor is többnyire tévesen és hiányosan, a szomszédságunkban élő népek, nemzetek (szlovákok, románok szerbek, horvátok) történelmét és kultúráját, pedig velük évszázadokon át együtt is éltünk a közös hazában.

Ez azt is jelenti, hogy felül kell vizsgálni – a meglátásunk szerint még mindig meghatározó – Nyugat-Európa-centrikus történelempépet és -felfogást, amely nemcsak a tankönyvek tartalmában, hanem terjedelmi arányaiban is megmutatkozott. Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok stb. történelme mellé tehát be kell emelni régióink népeinek, kultúráinak a történetét is.

Hagyományos történelemfelfogásunk nemcsak Nyugat-Európa-centrikus, hanem – miként az elemzett tankönyvek is mutatják – ország-, illetve államcentrikus is. Ez a gyakorlatban az „egész”, az egyetemes történelem felparcellázását jelenti – egymástól szinte függetlenített – országtörténetekre. A sok „fától” tehát nem látszik az „erdő”! A tanulók korszerű történelemszemléletre nevelése jegyében szemléleti-szaktárgyszertani fordulatra is szükség van tehát! Elsődlegesen az „erdőt” (a külső és belső összefüggéseket, folyamatokat) ismertessük meg a „fákhoz” (eseménytörténethez, nagy történelmi személyiségek történetéhez...) képest. Az

egyetemes és a magyar történelem oktatásában egyaránt a – korokon, országon, régióhatárokon átívelő – történelmi folyamatok, összefüggések, struktúrák, intézmények, hatásmechanizmusok stb. primátusából kell kiindulni, s ezekbe beilleszteni a konkrét résztörténeteket, eseményeket stb.

Ez a szemléleti-szakmódszertani váltás természetesen nem mehet a – kellő súllyal, de más felfogásban oktatott – magyar történelem rovására. Csupán arról van szó, hogy a magyar történelmet a nemzetközi történelmi folyamatokba még szorosabban szükséges beilleszteni, hiszen a külső hatások, kihívások – ha nyugatról, ha keletről érkeztek – a belső (pozitív vagy negatív) folyamatokat olykor akár döntő módon is meghatározták (és meghatározzák). A „saját történelem” új szemléletű oktatása során is alkalmazni lehet a fent említett, „erdőcentrikus” rendezőelvet, ami megváltoztat(hat)ja ugyan az eddigi tankönyvek megszokott építkezési logikáját, valamint esemény- és uralkodó-központú szemléletét, de a tanulók korszerű(bb) történelemszemléletének a javára.

Az eddigi tankönyvek politikacentrikus nézőpontján is változtatni kell, természetesen a politikatörténet megtartása mellett. Mind az egyetemes, mind a magyar történelem oktatása során nagyobb figyelmet kívánatos fordítani a gazdaság- és társadalomtörténetre, a kultúr- és vallástörténetre stb.

A fenti változtatásokat úgy szükséges megvalósítani – s ez komoly szakértelmet és szakmai-didaktikai együttműködést kívánó feladat –, hogy ne emelkedjen a törzsanyag mennyisége, növekedjen viszont és váljon hangsúlyosabbá a forrás-, térkép-, táblázat- stb. elemzés, s ezekkel együtt a tanulók aktív foglalkoztatására való törekvés.

Egy ilyen korszerű tartalmú és szemléletű tankönyv(család) megalkotása nem egyszerű feladat. Szerzői kollektíva (gyakorló tanárok, történészek és pedagógiával-didaktikával foglalkozók) együttműködését feltételezi. Gyors, elharmarkodott megírása és bevezetése tehát, a szakmai közvélemény megkérdezése nélkül, csak károkat okozhat.

A KÖTET SZERZŐI

Bakonyi Zsuzsanna – PhD-hallgató, EKF
Bessenyei József – egyetemi tanár, DSc, EKF
Furmanik, Martin – PhD-hallgató, Spoločenskovedný ústav SAV, Kassa
Gebei Sándor – egyetemi tanár, DSc, EKF
Horváth Zita – egyetemi docens, PhD, ME
Kalmár János – egyetemi docens, CSc, EKF
Kertész István – professor emeritus, DSc, EKF
Kiss László – főiskolai tanár, PhD, EKF
Kozári József – ny. főiskolai docens, dr. univ, EKF
Makai János – főiskolai tanár, PhD, EKF
Misóczki Lajos – főiskolai magántanár, CSc, EKF
Németh István – professor emeritus, CSc, EKF
Tóth Péter András – történész, PhD
Pap László – történész, PhD
Vizi Sándor – PhD-hallgató, NKE